

संगीत राजलक्ष्मी.

लेखक,

रा. रा. विठ्ठल सीताराम गुर्जर,

संगीत कंसवध, नव अवतार, देवदानव,

इत्यादि नाटकांचे कर्ते.

प्रकाशक,

पुरंदरे आणि कंपनी,

बुकसेलर्स आणि पब्लिशर्स,

माधवबाग-मुंबई.

जानेवारी, सन १९२२.

किंमत सव्वा रुपया.

(सर्व हक लेखकानें स्वार्धान ठेवले आहेत.)

मुद्रकः—रा. रा. प्रभाशंकर जयशंकर पाठक, यांनी पुरंदरे पाठक
प्रिंटिंग प्रेस, नं. ३ ठाकुरद्वार—मुंबई येथें छापलें.

प्रकाशकः—रा. रा. खंडेराव विनायक पुरंदरे, यांनी 'पुरंदरे आणि
कंपनी,' माधवबाग, मुंबई, नंबर ४ येथें प्रसिद्ध केलें.

डॉ० रामकृष्ण हरि भडकमकर,

एम्. ए., एम्. डी.

व

डॉ० चिंतामण रामकृष्ण आठवले,

एम्. बी. बी. एस्.

प्रिय डॉक्टरसाहेब,

काळाच्या भयंकर दाढेत सांपडलेला 'माझा प्राण' आपले पणाच्या कळकळीने, निरपेक्ष प्रेमाने, विलक्षण परिश्रम करून आपण मला परत दिलात. आपले हे उपकार कोणत्याही कृतीने माझ्या हातून कधी फिटण्यासारखे नाहीत—शब्दांनी तर नाहीच नाहीत ! ह्मणून, अधिक कांहीं लिहिण्याच्या भानगडीत न पडतां, ही माझी नाट्यकृति मी आपल्या हातीं निःसीम प्रेमादराने अर्पण करीत आहे. प्रेमाने अर्पण केलेली वस्तु कितीही क्षुल्लक असली, तरी आपणांसारखे थोर सज्जन तिचा अनादर करीत नाहीत. शबरीचीं बोरें, सुदाम्याचे पोहे, या क्षुद्र, परंतु अत्यंत भक्तिभावाने अर्पण केलेल्या वस्तूंचा राम—कृष्णांनीं याच तत्त्वावर स्वीकार केला, हें मीं आपणांला सुचवावयाला पाहिजे असें नाही.

आपला कृपांकित,

विठ्ठल सीताराम गुर्जर.

निवेदन.

१९१७ सालीं, बलवंत संगीत मंडळीचे प्रस्तुतचे चालक रा. कोल्हटकर रा. कोल्हापुरे व मास्टर दीनानाथ हे जेव्हां किलोस्कर मंडळीतून बाहेर पडून नवीन नाटक मंडळीच्या स्थापनेच्या उद्योगाला लागले, त्या वेळीं त्यांनीं न्या चारदोन लेखकांना नवीं नाटकें लिहावयाला प्रेमपूर्वक आज्ञा केली, त्यांत माझाही अंतर्भाव झाला होता. माझे परमपूज्य मित्र महाराष्ट्रनाट्यकंठमणि प. वा. रा. राम गणेश गडकरी यांनींहि आपल्या या प्रिय मंडळीसाठीं एकादें नवें नाटक लिहावयाला मला अत्यंत प्रेमानें आग्रह केला, त्या वेळीं प्रस्तुत नाटकाची बीजकल्पना माझ्या मस्तकांत घोळत होती. माझ्या या सर्व प्रेमळ मित्रांच्या आज्ञेला मान देऊन मी या कल्पनेवर नाटक लिहावयाचा संकल्प केला व त्या उद्योगाला लवकरच लागलों. नाटकाचें संविधानक, पात्रें, त्यांचा स्वभावपरिपोष इत्यादि अनेक बाबी निश्चित करण्यांत रा. गडकरी यांचें मला कल्पनातीत साहाय्य झालें. निःसीम आणि निर्हेतुक भ्रातृभावानें, माझ्यासारख्या अनधिकारी माणसाला हातीं धरून, रा. गडकरी यांनीं महाराष्ट्र रंगभूमीवर आणावयाचें जें धाडस केलें, त्याबद्दल कोणत्या शब्दांनीं त्यांचे आभार मानावे, हेंच मला कळत नाही. 'अति ऋण त्याला लाज नाही,' या लौकिक ह्मणीचा अवलंब करून, रा. गडकरी यांच्या ऋणप्रदर्शनाच्या कामीं निर्लज्जपणें 'लाहा' घेण्याशिवाय मला तूर्त गत्यंतरच नाही! मात्र प्रस्तुत नाटकाचे रंगभूमीवरील प्रयोग व पुस्तकाचें प्रकाशन पहावयाला रा. गडकरी देहरूपानें जीवंत नाहीत, याबद्दल मला अतोनात दुःख होत आहे.

प्रस्तुत नाटकांत जें एक विशिष्ट तत्त्व प्रतिपादन करण्याचा मीं प्रयत्न केला

आहे, त्यासंबंधानें आणि विशेषतः नाटकाच्या ' शेवटा ' संघानें रसिकांचें दुमत होणें सर्वथा संभवनीय आहे. नाटकाचें प्रस्तुतचें अनैसर्गिक सुखपर्यवसान खुद्द मलाही मान्य नाहीं. परंतु तें, रा. गडवारी यांच्या, नाटक मंडळीच्या व माझ्या बहुतेक सर्व मित्रांच्या अत्यंत आग्रहावरून तसें घडवून आणलें आहे, हें येथें नमूद करणें अवश्य वाटतें.

प्रस्तुत नाटक लिहावयाला १९१८ सालीं आरंभ केला; परंतु निरनिराळ्या कारणांमुळें नाटकलेखन लांबणीवर पडत जाऊन, शेवटीं तें १९२० सालच्या एप्रिल महिन्यांत पुरें झालें व १९२१ च्या जानेवारी महिन्यांत नाटक रंगभूमीवर आलें ! माझ्या सर्व सुखसोयींची प्रेमानें तरतूद करून, बलवंत संगीत मंडळीच्या चालकांनीं नाटक मजकडून लिहवून घेतलें, मोठ्या परिश्रमांनीं रंगभूमीवर आणलें व पुस्तकांत घालण्यासाठीं नाटकांतील प्रसंगांचीं छायाचित्रें काढूं दिलीं, याबद्दल रा. कोल्हटकर, रा. कोल्हापुरे व मास्टर दीनानाथ या नटमित्रांचा मी अत्यंत आभारी आहे. विशेषतः माझे परम मित्र रा. चिंतामणराव कोल्हटकर यांनीं नाटकासंबंधानें ज्या अत्यंत मार्मिक व उपयुक्त सूचना केल्या आणि तें रंगभूमीवर आणतांना जो कळकळीचा आपलेपणा दाखविला, त्याबद्दल त्यांचे मजवर अत्यंत उपकार झाले आहेत. याच प्रसंगीं, गुणैकदृष्टि रसिक वाचकप्रेक्षकांचे त्यांच्या सप्रेम कृपादृष्टीबद्दल आगाऊ आभार मानावयाची कामगिरी जर मीं उरकून घेतली, तर ते मजवर रूष्ट होणार नाहींत, अशी माझी खात्री आहे.

मुंबई,

ता. २० जुलै १९२१.

विठ्ठल सीताराम गुर्जर.

श्रीशः शरणम् ।
संगीत राजलक्ष्मी.

मंगलाचरण.

(राग-हमीर; ताल-एकताल.)

त्या जन्मभूला । असे जी विभुविकास । इहपरजनिं
ईश परम । करित नतिशतास ॥ धृ० ॥ त्यागमंत्र
त्यागशक्ति । त्यागवीर ऋषि यदीय ॥ सतत करो
मनिं निवास । त्या आर्यभूचा ध्यास ॥ १ ॥

अंक पहिला.

प्रवेश पहिला.

[स्थळः—चंद्रमंडलाची राजधानी कमलावती, येथील वेशीवरील पडकें
देऊळ. पुष्कर आणि वारुणी विचारांत बसली आहेत, असा प्रवेश.
क्षणभरानें मध्यरात्रीची नौबत ऐकू येते.]

वारुणीः—काय ? मध्यरात्रीची नौबत ही ?

पुष्करः—हो ! ही मध्यरात्रीचीच नौबत ऐकू आली आतां ! तर मग
शेखरमहाराजांना यायला अजून घटका दीडघटका अवकाश आहे.

वारुणीः—चंद्रमंडलाचे शेखरमहाराज या वेळीं इथं येऊन भेटणार
आहेत आपणाला ?

पुष्करः—होय वारुणि ! या वैभवशाली चन्द्रमंडलदेशाचे भाग्यवान्
अधिपति शेखरमहाराज केवळ तुझ्या दर्शनाच्या आशेनें इथें येणार आहेत.

वारुणीः—माझ्या दर्शनाच्या ? शेखरमहाराजांसारख्या भाग्यशाली
भूपतींनीं माझें दर्शन घेण्याजोगं माझ्यांत काय आहे, बाबा ?

पुष्करः—वारुणि, तूं कधीं आरशांत पाहिळें आहेस का ग पोरी ?

वारुणीः—चला जा बाबा ! तुमची आपली जेव्हां तेव्हां अशीच यद्दा !
अहाहा; खरोखर,

(राग—पंथवराळी; ताल—त्रिताल.)

सुधासार अमरांचें । प्रेम अवतरे जागिं पितरांचें ॥ धृ० ॥

निर्गुणिं निरखी प्रखर गुणगणां । स्वकीयकीं, तें न
वार्णिति वचें ! ॥ १ ॥

बाबा, केवढं तुमचं माझ्यावर प्रेम ! कितीहि जन्म घेतले तरी तुमच्या अगणित
उपकारांची फेड माझ्या हातून तिळभर तरी व्हाईल काहो ?

पुष्करः—निष्पाप, प्रेमळ हृदया ! तुझ्या सौंदर्याप्रमाणें तुझी दृष्टिहि
अलौकिक आणि दिव्य आहे. वारुणि, आज कित्येक दिवस माझ्या मनाला
यातना देणारी एक गोष्ट मीं तुला सांगितली, तर तूं आपल्या आवडत्या
पित्यावर रागावणार नाहीस ना ?

वारुणीः—बाबा, तुमच्यावर मी कधीं तरी रागावेन काहो ? सांगा बाबा,
सांगा, तुमच्या मनाला कसल्या यातना होत आहेत ?

पुष्करः—वारुणि, ती गोष्ट तुला सांगून तुझ्या जिवाचें नाजूक फूल
करपटून कसें टाकावें, या दारुण विचारामुळे या घटकेपर्यंत माझ्या मनाच्या
खळबळीचें नुसतें चिन्हहि मीं तुला दिसूं दिलें नाहीं.

(राग—पुरिया धनाश्री; ताल—झपताल.)

अन्य नच कांहीं करी हृदय-दाहा । ज्वलनांत कुसुमा

बघण्याहुनी हा ! ॥ धृ० ॥ नवनीत-सुपर्णा विधि सृजित

तव हृदय । त्या दाहूं करिं काय पुण्यगेहा ? ॥ १ ॥

वारुणीः—बाबा, या विलंबामुळं मात्र माझ्या मनाला भयंकर यातना
होत आहेत.

पुष्करः—(क्षणभर थांबून) वारुणि, तुला बळी द्यायला मी इयें घेऊन
आलों आहे.

वारुणीः—बाबा, काय झणतां तुम्ही हें ? माझा बळी ! अन् तो तुम्ही
देणार ? कुणाला ?

पुष्करः—बाळे, माझ्या देवतेला मी तुम्हा बळी देणार !

वारुणीः—कोणती ती देवता, बाबा ?

पुष्करः—माझा नंदावर्त ! माझा देश ! माझे राष्ट्र !

वारुणीः—आतां माझ्या जिवांत जीव आला बाई ! बाबा, नंदावर्ताला, ह्मणजे पर्यायानं तुमच्या प्रजेला तुमच्या हृदयांत पहिलं स्थान मिळालं, तेंच तुझाला या जगांतील सर्वस्व वाटलं, तर त्याबद्दल मला दुःख वाटेल, का अभिमानानं माझा आनंद उचंबळून येईल ? बाबा, मी एक यःकश्चित् स्त्री असलें, तरी तुमच्यासारख्या स्वराष्ट्राभिमानी, प्रजावत्सल राजाची मी कन्या आहे अन् तुमचे ते सारे गुण मजमध्ये पूर्णांशानं उतरले आहेत. सांगा बाबा, सांगा, आपला-माझा नंदावर्त मला कोणता स्वार्थत्याग करायला सांगत आहे ? नंदावर्ताच्या सुखसंपन्नतेंत, मंगलांत, कल्याणांत माझ्या देहांतानं तिळमात्र तरी भर पडण्याचा संभव असेल, तर माझे प्राण वाटेल त्या क्षणीं त्याच्या पायीं अर्पण करायला माझी एका पायावर तयारी आहे.

पुष्करः—(वारुणीला जवळ घेऊन) शाबास वारुणि, शाबास ! तुझ्या या आश्वासनानें माझा जीव किती खालीं पडला ह्मणून सांगूं !

वारुणीः—नंदावर्तीसाठीं मी काय करूं ? बाबा, माझं मन कसं अगदीं उतावीळ होऊन गेलं आहे ! माझ्या नंदावर्ताच्या कल्याणाला जर योग्य अशा पुण्यमार्गानं माझे मरण कारण होणार असेल, तर या क्षणीं, बाबा, आपल्या हातानं मला मारून टाका. आपली तरवार मजवर उगारलेली असतां स्थिर दृष्टीनं आपणाकडे पहात मी शांत मनानं तिच्या प्रहाराची वाट पहात राहीन, अन् एका शब्दानं हि आपणाला आपल्या विलक्षण दिसणाऱ्या वर्तनाचं कारण विचारणार नाहीं.

पुष्करः—माझ्या तरवारीनें तुझा-माझ्या जिवाच्या जिवाचा मृत्यु ! नाहीं-ही कल्पनाहि मला सहन होत नाहीं ! (डोळे मिटतो.)

वारुणीः—(पुष्कराच्या मस्तकावर हात फिरवून) बाबा, बाबा, शांत व्हा, शांत व्हा. या कल्पनेंत भयंकर असं मला कांहींच वाटत नाहीं. स्वर्गाहूनहि मोठ्या अशा माझ्या जन्मभूमीसाठीं माझ्या जन्मदात्याच्या हातून जर मला मरण आलं, तर त्यापरतं दुसरं मोठं भाग्य तरी कोणतं ?

पुष्करः—कठोर मनाच्या निष्ठुर पोरी, मी सांगतो तें नीट ऐकून घे. शेखर-महाराज यायची वेळ भरत आली आहे. वारुणि, या चंद्रमंडलाइतकें सुखी, संपन्न

संगीत राजलक्ष्मी.

अन् वैभवशाली राष्ट्र सान्या आर्यावर्तीत एकही नाहीं. या देशाच्या स्थापनेपासून मोठमोठ्या पराक्रमी वीरांना, किंवा कोणत्याही राष्ट्राला हा देश कधीहि पादाक्रांत करतां आला नाहीं. आर्यावर्तातील प्रत्येक देशापेक्षां प्रत्येक बाबतींत हा चंद्रमंडल-देश कांकणभर तरी वरचढच आहे. त्याच्या या सुखजनक संपन्नतेचें, विलक्षण वैभवाचें, ईर्ष्या उत्पन्न करणाऱ्या ऐश्वर्याचें कारण एक आणि एकच आहे !

वारुणीः—काय तें बाबा ?

पुष्करः—या देशाची राष्ट्रदेवी राजलक्ष्मी ! या चंद्रमंडलाची स्थापना झाली, त्या वेळीं देवपाल नांवाच्या एका महातपस्वी सिद्धानें, चंद्रमंडलाच्या संस्थापक राजाच्या सेवेनें प्रसन्न होऊन त्याला ही राजलक्ष्मीची मूर्ति दिग्धी अन् तिची चंद्रमंडलाची राष्ट्रदेवी झणून विधिपूर्वक स्थापना करविली. जोंपर्यंत ही राजलक्ष्मी चंद्रमंडलांत असेल, तोंपर्यंत त्या देशांत पूर्ण सुखसमृद्धि, ऐश्वर्य, पराक्रम आणि शांतता हीं वास करतील; चंद्रमंडल कोणालाही पादाक्रांत करतां येणार नाहीं; इतकेंच नाहीं, तर प्रत्येक बाबतींत चंद्रमंडल इतर देशांहून सर्वतोपरी श्रेष्ठ असेल, असा त्या सिद्धानचा या राष्ट्राला मंगल आशीर्वाद आहे, असें सांगतात. राजलक्ष्मीची मूर्ति चंद्रमंडलांतून बाहेर जातांच मात्र ही सारी सुखसमृद्धि नाहींशी होऊन त्यावर मोठी अनर्थपरंपरा कोसळेल, असेंहि त्या सिद्धानचें त्या राजाला निक्षून सांगणें होतें. या राजलक्ष्मीच्या स्थापनेपासून आजपर्यंत चंद्रमंडलाच्या सुखांत, वैभवांत अन् शांततेंत तिळभरहि कधीं उणेपणा आला नाहीं. महापराक्रमी म्हणून अन्यत्र ठरलेले वीर पांच दहा प्रसंगां मोठमोठ्या सैन्यांसह चंद्रमंडलावर चढाई करून आले, परन्तु राजलक्ष्मीच्या वरप्रसादामुळे झण, किंवा तिच्यासंबंधाच्या या दंतकथेवर पूर्ण विश्वास असल्यामुळे या राष्ट्रामध्ये जो एक प्रकारचा अभेद्य उत्साह, बल, ओज आणि पराक्रम उत्पन्न झाला आहेत त्यांच्यामुळे म्हण, त्या वीरांना कधीं एकदांही यश न मिळतां चंद्रमंडलाचाच त्यांच्यावर उलट डाव झाला. वाघिणि, तुत्या ठाऊकच आहे कीं, माझा नंदावर्त प्रत्येक बाबतींत सान्या भरतखंडांत श्रेष्ठ अभावा, अशी तीव्र तळमळ माझ्या मनाला सारखी लागून राहिलेली आहे. एवढा हा चंद्रमंडल-देश सोडला, तर माझ्या अन् माझ्या पराक्रमी मंत्रिमंडलाच्या सतत प्रयत्नांमुळे भरतखंडांतील इतर कोणत्याही देशापेक्षां माझा नंदावर्त सर्व बाबतींत श्रेष्ठ पदावर आरूढ झाला आहे. परंतु राजलक्ष्मीच्या वरप्रसादामुळे हा चंद्रमंडल वैभवसुखपर्वताच्या शिखरावर विराजमान झाला आहे.

वारुणीः—पण त्याला आपला उपाय काय ? ईश्वराच्या इच्छेपुढं आपलं काय चालणार ? बाबा, आपल्या मनांत आहे तरी काय ?

पुष्करः—वारुणि, माझ्या मनांत काय आहे, त्याची तुला आतांपर्यंत पूर्ण कल्पना आली आहे. माझ्या नंदावर्ताला मी चंद्रमंडलाच्या पदवीवर आणून ठेवीन ! राजलक्ष्मीची येथून उचलबांगडी करून चंद्रमंडलाच्या सौभाग्यावर घाला घालीन आणि त्याच सौभाग्यानें मी माझ्या नंदावर्ताला भूषित करीन !

वारुणीः—बाबा, बाबा, काय झणता तुझी हें ? इतरांच्या न्याय्य वस्तूचा तुझी अपहार करणार ? बाबा, ही तर धडधडीत चोरी आहे !

पुष्करः—वेडे पोरी, इतर ठिकाणची चोरी राजकारणांत सवाई साव-गिरी ठरते. शेखरासारखा नादान राजा चंद्रमंडलाच्या गादीवर पूर्वी कधीच आला नव्हता. शेखराची इथें यायची वेळ अगदीं भरत आली असल्यामुळें मला त्याच्या नादानपणाबद्दल या वेळीं तुला विस्तारपूर्वक सांगतां येत नाहीं. आपल्या एवढ्याशा फायद्यासाठीं हा हरामखोर माणूस प्रत्यक्ष आपल्या जन्मदात्या मातेच्या मानेवर सुरी ठेवायलाहि मागेंपुढें पहायचा नाहीं. शेखराला साऱ्या जगांत पूज्य, पवित्र, आदरणीय अशी एकहि गोष्ट असेल असें मला वाटत नाहीं. चंद्रमंडलाचे महापराक्रमी, प्रजावत्सल अन् राष्ट्रहितपर महाराज शार्दूलदित्य योज्या महिन्यांपूर्वी परलोकवासी होऊन हा शेखर गादीवर आला. शेखर शार्दूलमहाराजांचा औरसपुत्र नव्हे; दत्तक पुत्र. परमेश्वराच्या कृपेनें, आलेली ही संधि साधण्यासारखें दुसरेंहि एक अपूर्व साधन माझ्या हातीं अठरा वर्षांपूर्वीच आलें आहे !

वारुणीः—कोणतें तें बाबा ?

पुष्करः—वारुणि, तुझ्या वयाला हें कितवें वर्ष ?

वारुणीः—अठरावें.

पुष्करः—मग तें साधन कोणतें, हें तुझ्या अजूनहि लक्ष्यांत येत नाहीं का ?

वारुणीः—काय ? तें साधन मीच ? बाबा, नीट सांगा—आधींच भांबावून गेलेल्या माझ्या मनाला अधिक गांधळांत पाडूं नका. चंद्रमंडलाची राजलक्ष्मी हस्तगत करून घ्यायच्या कार्मां बाबा, माझा आपणाला कसा उपयोग होणार ?

पुष्करः—तुझ्या सौंदर्यासारखें दिव्य सौंदर्य साऱ्या भरतखंडांत कुठेंहि

नाही असं ह्मणतात. त्या अलौकिक, अद्वितीय सौंदर्याच्या विनिमयांत मी चंद्र-मंडलाचा प्राण, सर्वस्व—किंबहुना त्याचें अस्तित्त्वच आपल्या मुठींत आणणार !

वारुणी:—बाबा, बाबा, तुमच्याच तोंडांतूच हे निष्ठुर शब्द बाहेर पडत आहेत का हो ? कीं माझ्या कानांला किंवा मस्तकालाच कांहीं विकार झाला आहे ? बाबा, आपल्या अत्यंत आवडत्या मुलीची तुम्ही ही दुर्गतिवर्णांत आहुति देत आहां !

पुष्कर:—वारुणी, तसें म्हटलेंस तरीहि माझ्या मनांत कांहीं चलविचल होणार नाही. राष्ट्राचें कल्याण होत असेल, तर एकाद्या कुटुंबाची, नव्हे, सर्व ग्रामाची, साऱ्या देशाची आहुति द्यायला हरकत नाही. मग त्यापुढें एकाद्या व्यक्तीची महती ती कसली ! साऱ्या प्रजेचें कल्याण साधण्यांत माझ्या स्वतःच्या एकुलत्या एका मुलीचा कसाहि घात झाला, तरी त्याची मला परवा नाही ! वारुणि, तूं माझी कन्या आहेस; तुझ्या परलोकवासी मातेचेंहि नंदावर्ताच्या प्रजेवर स्वतःच्या अपत्यापेक्षां अधिक प्रेम होतें. अशा मातापित्यांची तूं कन्या ! अशा प्रसंगीं तूं आपण होऊन आपल्या प्रजेकरितां वाटेल तो आत्मत्याग करायला तयार होशील, अशी माझी खात्री होती अन् त्या खात्रीच्या बळावरच मी तुला घेऊन इथें आलों. अन् आतां, भलत्याच मनोविकारांना बळी पडून तूं नंदावर्ताला पायांखालीं तुडवून टाकणार काय ?

वारुणी:—नंदावर्ताचें यत्किंचित् कल्याण होत असेल, तर वाटेल त्या क्षणां माझ्या हृदयाच्या रक्ताचा सडा करायला मी तयार आहे. नंदावर्ताच्या अभिमानांत बाबा, मी प्रत्यक्ष आपणाला दिखील हार जाणार नाही. पण शेखरासारख्या दुर्गुणी, नीच, अधमाचरणी माणसाची मी धर्मपत्नी झाल्यानं—

पुष्कर:—हां, वारुणि, हाहि तुझा भ्रम मला काढून टाकूं दे. शेखराची तूं धर्मपत्नी व्हायची नाहीस ! महाराज्ञी धारिणी हीच त्याची धर्मपत्नी, चंद्रमंडलाच्या राजाला एकापेक्षां अधिक विवाहित पत्नी करायला अधिकारच नाही—

वारुणी:—ह्मणजे ? मग बाबा, मला आपण—

पुष्कर:—त्याची उपपत्नी ह्मणूनच मी तुला शेखराला अर्पण करणार आहे.

वारुणी:—काय ? ही वारुणी शेखराची उपपत्नी ! बाबा, बाबा, प्रत्यक्ष आपल्या मुलीला उद्देशून, ' उपपत्नी ' हें कुलकन्यकांना अत्यंत असह्य असं विशेषण स्वतःच्या तोंडांन उच्चारवतं तरी कसं हो ? नंदावर्ताच्या उच्च क्षत्रिय

नृपकुलांत माझा जन्म झालेला; त्या मला, आपल्यासारखे कन्येला, आपल्यासारखे नृपति तयार झाला अं ? बाबा, बाबा, कृपा करा, अन् तुमच्यासारखी माझी इबाय या क्षणीं छिन्नभिन्न करून टाका ह्याप्रजे प्रत्यक्ष जन्मदात्याच्या तोंडच्या असल्या अमंगल शब्दविषाच्या ज्वालांमध्ये त्याला अधिक वेळ तरी दगध व्हायला नको ! उपपत्नी—ही वारुणी शेखराची उपपत्नी ! (रडत रडत तोंड झांकते.)

पुष्करः—वारुणि, मघांशीं तुला एकदां मी सांगितलें आहे, अन् पुन्हां हि शंभर वेळ सांगतो कां, नंदावतीच्या हितापुढें मला पुत्रकन्या, गणगोत, शुभाशुभ, योग्यायोग्य कांहीं नाहीं. जगाचें कल्याण साधावयाचा प्रसंग आला तेव्हां प्रत्यक्ष भगवंतानें मोहिनीचें ह्याप्रजे एका वारांगनेचेंच रूप घेतलें, हें बाई ध्यानांत ठेव.

वारुणीः—पण इतरांच्या न्याय्य वस्तूचा अपहार करून दरोडेखोरीनें आपलें हित करूं पहाणं हा मार्गच मुळीं खोटा आहे. हा खोटा देशाभिमान आहे. त्यासाठीं कलेला हा स्वार्थत्याग हा स्वार्थत्यागच नव्हे. बाबा, नीतीच्या नाशानें आजपर्यंत कुणालाच यश मिळलें नाहीं.

(राग—सावेरी; ताल—त्रिताल.)

या त्रिभुवनिं हो सुखखनि विमला नीति । जयघात्री ।
मंगलदात्री । विक्रममूर्ति ॥ धृ० ॥ गमे मलिनसुषमा
अबला कोमला । विमुबलवती तरि खरकांति ॥ १ ॥

नंदावतीच्या हिताचा दुसरा न्याय्य, नांतिसंमत उपाय मला सांगा; तो साध-
ण्यासाठीं एकाद्या नीच नरपशूची उपपत्नी होण्यापेक्षांहि अधिक घाणेरडा असा
अधःपात करून घ्यायला माझ्या मनाची अन् शरीराची तयारी आहे.

पुष्करः—वारुणि, अधिक वाद करायला आतां आपल्याला वेळ नाहीं—तो पहा तिकडे दूर अंधुक असा प्रकाश दिसूं लागला, यावरून शेखर इकडेच येत आहे असें दिसतें. तुला थोडें सांगायचें राहिलें आहे तें झटकन् सांगून टाकतो. थोड्या दिवसांपूर्वी परशुपुरच्या राज्याभिषेकोत्सवाच्या प्रसंगां शेखराची न् माझी गांठ पडली होती. त्या वेळीं तुझें चित्र त्याच्या दृष्टीला पाडून मी त्याला माझ्या पक्षा मुठोंत आणला असून तुझ्या विनिमयांत राजलक्ष्मी मला थायचें त्यानें कबूल केलें आहे. त्याच्याच सूचनेवरून नंदावतीचा बकील ह्याप्रजे थोडे दिवस तुझ्यांसह इथें

येऊन रहाण्यासाठी मी हा आलों आहे. शेखरासाठी तूं सारखी झुरत आहेस, असा मी त्याचा हल्लुहळू समज करून देणार आहे. नको, वारुणि, डोळ्यांत पाणी धाणूं नकोस. आतां तुझ्या कोणत्याहि कृतीचा माझ्या मनावर परिणाम व्हायचा नाही. माझ्या मनाविरुद्ध जायचें तुझ्यांत सामर्थ्य नाही, ही माझी खात्री आहे. पण हे पहा, महाराज आलेच.

[शेखर प्रवेश करतो.]

शेखरः—नंदावर्ताधिपतीचें हा शेखर आपल्या राज्यांत नम्रतेनें अन् प्रेमादरपूरःसर स्वागत करित आहे. पण आपल्या या कन्येचें—या जगज्ज्योतीचें स्वागत कोठल्या शब्दांनीं करावें, हेंच मला कळत नाही! कारण, पृथ्वीतलावरील या देवकन्येच्या, या अप्सरेच्या, या रतीच्या—

पुष्करः—महाराजांनीं अधिक श्रम घेऊं नयेत. आपल्या स्वागताबद्दल आम्ही आपले अतिशय उपकारी झालों आहों.

शेखरः—महाराजांनीं माझ्या या प्रथमदर्शनीं चमत्कारिक दिसणाऱ्या वर्तनाबद्दल क्षमा करावी. वास्तविक पाहूं गेलें, तर माझ्या या उल्लू वर्तनाबद्दल मी बिलकूल जबाबदार नाहीं. पृथ्वीतलावरील अलौकिक अशा या सौंदर्याच्या प्रथम दर्शनानें माझ्या डोळ्यांबरोबर माझी बुद्धीहि तरळून बहकून जाऊं लागली, तर त्याबद्दल मजकडे काय बरें दोष ? महाराज, आपल्या कन्येच्या या अद्वितीय दिव्य सौंदर्याचा मनमुराद उपभोग घेण्याचें भाग्य, आपल्या वचनाप्रमाणें फक्त माझ्याच ललाटीं—

पुष्कर (शेखराला एकीकडे):—महाराज, वाटेच्या श्रमांमुळे वारुणी अगदींच थकून गेली आहे. तिला जरा पळीकडे जाऊन विश्रांति घेऊं या. आतां आम्ही उभयतां जन्मभर आपलींच आहों.

शेखरः—महाराज, केवळ आपल्या या रूपसुंदर कन्येचें आपण बडील, इतक्यापुरतीच आपली गरज मला आहे ! यापळीकडे आपण आपली मजल न्यायचें मात्र कारण नाहीं, अशी आपणाला माझी विनंति आहे. आपल्या कन्येला खर्किचित्हि कष्ट किंवा दुःख झालें, तर त्याच्या शतपटीनें यातना माझ्या हृदयाला होतील, ह्मणून आपली विनंति मी मान्य करतो. जाऊं या पाहिजे तर तिला—पण त्यापूर्वी पुन्हां एकदां माझ्या प्रियेला मी अगदीं डोळे भरून पाहून घेणार !

पुष्कर (स्वतःशी) :—याच्या दुर्गुणांत उल्लूषणाचा बराच वरचा दरजा दिसतो. (उघड) वारुणि, जा बाळ, तूं अगदींच थकली आहेस. जरा जाऊन विश्रांति घे.

वारुणी (स्वतःशी) :—हाय ! दैव-दैव ! या मूर्खाची मी उपपत्नी ! (जाते.)

पुष्कर :—महाराज, रात्र बरीच होऊन गेली आहे अन् मीहि अतिशय थकून गेलों आहे. तेव्हां आपलें काम आपण झटकून उरकून घेऊं. महाराजांच्या सूचनेप्रमाणें आज कृष्णचतुर्दशीला नंदावर्ताचा वकील ह्मणून मी इथें येऊन पोचलों आहे. परशुपुरांत आपले झालेले सारे करारमदार पाळायला महाराज तयार आहेतना ?

शेखर :—अगदीं पूर्णपणें. जगांतल्या सान्या दिव्य सौंदर्याची सारलक्ष्मी अशी आपली कन्या आपण मला अर्पण करायला सिद्ध असल्यास मीहि चंद्र-मंडलाची राजलक्ष्मी बिनशर्त आपल्या स्वाधीन करायला तयार आहे. त्या त्रिभुवन-सुंदरीपुढें मला त्रिभुवनाचीहि किंमत नाही. सान्या गोष्टी मीं आपणाला परशु-पुरांत कळविल्याच आहेत.

पुष्कर :—पण हा सारा व्यवहार अत्यंत गुप्तपणें झाला पाहिजे—

शेखर :—हें मला आपण बजावण्यापेक्षां मीच आपल्याला बजावतो. कारण, गुप्तपणावरच माझे जीवित अन् सिंहासन अवलंबून आहेत. राजलक्ष्मीच्या चोरींत माझे अंग आहे असें कळतांच माझी प्रजा माझ्या त्या अंगाचा पार चेंदामेंदा करून टाकील !

पुष्कर :—राजलक्ष्मीच्या मोबदल्यांत माझी वारुणी अन् माझे सिंहासन महाराजांना अर्पण करायला मी तयार आहे, हें मी महाराजांपाशीं शपथपूर्वक कबूल केले आहेच. कमलावतींत जेरी मला कुणीच ओळखण्याचा संभव नाही, तरी माझे खरें स्वरूप उघड होण्यापूर्वीच हा सारा व्यवहार उलगडला पाहिजे. पुढील कृष्णचतुर्दशीपर्यंत राजलक्ष्मी माझ्या हातीं—

शेखर :—आली तरच आपल्या कन्येची लावण्यालक्ष्मी माझ्या हातीं येईल असाच आपला करार कीं नाही ? कबूल-सर्वस्वी कबूल आहे हा मला ! राजलक्ष्मी आपल्या हातीं येण्याबद्दल मजकडून होईल ती खटपट मी करतोच, पण मुख्य सारा प्रयत्न आपणाकडूनच झाला पाहिजे.

पुष्करः—द्वणूनच तर एवढें प्रचंड धाडस करून मी स्वताः कमलावर्तांत आलों आहे. माझ्या वारुणीनें तर आपल्या प्राणीबद्दल नुसता ध्यास घेतला आहे.

शेखरः—तसें असेल तर माझ्यासारखा भाग्यवान् मीच ! पण आपण सम-जतां इतकें राजलक्ष्मी हस्तगत करून घ्यायचें काम सोपें नाहीं, हें पुन्हा मी आपल्याला बजावलों. चंद्रमंडलाच्या ' धवल ' नामक मुख्य अमात्यांकडेच त्या मूर्तीसंबंधीची सर्व जबाबदारी कुलपरंपरेनें चालत आली आहे. हर्ळांचे आमचे अमात्य शीलधवल यांच्यासारखा राष्ट्राभिमानी अमात्य पृथ्वीवर एकहि नसेल. अमात्यांची लोकप्रियता अत्यंत विलक्षण असून ते द्वणूनील ती पूर्वदिशा अशी चंद्रमंडलाची स्थिति आहे. त्यांच्या केंसाला धक्का लागला तर तो लावणाऱ्याच्या शरीराचे राईराईएवढे तुकडे होतोल. त्यांच्या कडक बंदोबस्तांतून राजलक्ष्मी हस्तगत करून घेणें हें महाकर्म कठीण आहे.

पुष्करः—अन् द्वणूनच त्याला एवढें मोठें बक्षीस मीं ठेवलें आहे.

शेखरः—त्या बक्षीसाच्या लालचीनेच तर मी या दुष्कर कार्याला हात घालीत आहे. मला वाटतें, पहिल्यानें आपण अमात्यांवर भेदनीतीचा प्रयोग करून पहाल तर आपणाला कदाचित् यश येईलहि. नाहीं तर पुढें अधिक कठिण असे एकएक प्रयत्न केलेच पाहिजेत. अमात्यांना एकीकडे गांठून आपण त्यांच्यावर सुवर्णप्रयोग करा. मी नुकताच गादीवर आल्यामुळें मला अद्यापि अमात्यांची सर्व बाजूनीं पूर्ण ओळख झालेली नाहीं. कदाचित् आपला हा पहिला प्रयत्न सिद्धीला जाईलही !

पुष्करः—महाराजांच्या मर्जीविरुद्ध मी नाहीं. पण कसेहि करून कार्ये लवकरच सिद्धीला नेलें पाहिजे.

शेखरः—त्यांत दोघांचाहि फायदा आहे. इकडे पहा, आपल्या भेटी जि-तक्या कमी होतील, तितकें आपणा उभयतांनाहि हितकर आहे. मधुनमधून याच देवळांत छद्मवेपानें आपण दोघेहि भेदत जाऊं. राजलक्ष्मीचा वृद्ध पुजारी चंदन हा आपणाला फार उपयोगी पडण्यासारखा आहे, एवढें मी तूर्त आप-न्याला सुचवून ठेवलों.

पुष्करः—ठीक आहे. उद्यां सकाळीं मीं माझ्या गोटांत नंदावर्ताचा वकील म्हणून दाखल होतों. पूर्वीचे आमचे वकील नुकतेच येथून देशीं गेल्यामुळें आमच्या येण्यानें कोणाला संशय वगैरे येण्याचा संभव नाहींच. नंतर थोड्याच वेळानें मी आपल्या कार्याचा उपक्रम करतों.

शेखरः—(हंसून) देवी राजलक्ष्मी आपणा उभयतांना विजयी करो !
(पुष्कर जातो). (स्वगत) अहाहा, आज दैव मजवर खरोखरच प्रसन्न झालें !

(राग-बिलावल; ताल-झपताल.)

गमते परम देव । विश्वी अखिल दैव । मिरवी सुखि
सदैव । अधिकार लोकीं ॥ धृ० ॥ कुपित ते अन्तरी ।
विष्णु-मदनांवरी । तत्प्रियारूप हरि । त्यजि त्यांसि
शोकीं ॥ १ ॥ तोचि लावण्यनिधि । वितरि मज निर-
वधि । हसितमुखि मुदितथी । मजला विलोकीं ॥ १ ॥

(जातो.)

प्रवेश दुसरा.

[स्थळः—अमात्यांच्या वाड्यांतील एक दालन. घायाळ झालेला अरुणधवल
पलंगावर अचेतन पडला असून त्याच्याजवळ संजीवनी आणि
बालार्क चिंताक्रांत स्थितीत उभी आहेत, असा प्रवेश.]

संजीवनीः—राजवैद्यांकडे कदंबाला पाठवून बराच वेळ झाला; पण अजून
त्यांचा तर कुठं पत्ता नाही ! बाबा कुठं गेले आहेत, तेंहि कळत नाही. जरा
भाषणच जाऊन यावं ना ?

बालार्कः—संजीव, तुझी आज्ञा मला प्रमाण आहे. परंतु कदंबाला
जाऊन अजून पुरती पावघटकाही झाली नसेल. कदंब राजवाड्यांत जाऊन
परत तरी आला पाहिजे ना—

संजीवनीः—काय ? कदंबाला जाऊन सारी पावघटका झाली ? नाही-नाहीं
हो ! केव्हांचा गेला आहे तो ! वैद्यराज कधी हो येतील ? बाबा कुठं आहेत ?

बालार्कः—संजीव, प्रेम अत्यंत शंकाशील, भिन्न, त्याप्रमाणेंच भारी
उतावळेंहि असतें.

(राग-गौडसारंग; ताल-त्रिताळ.)

असे चित्रगुण प्रीति स्वरी । शंकाऽनिश्चय-। उत्कंठा—
भय-। दोषनिचय तिस रुचिर करी ॥ धृ० ॥ आश्रय
करुनी सोपानाचा प्रेमदोषमय घा । घरा चढे स्वर्गा-
वरी ॥ १ ॥

संजीव, तूं बिलकुल घाबरूं नकोस. वैद्यराज आतां येतील. महाराजहि त्यांना ताबडतोब पाठवून दिल्याशिवाय रहाणार नाहीत !

संजीवनीः—हं ! महाराजांना आमची काळजी ! दादा त्यांच्याबरोबर शिकारीला गेला असतां इतका घायाळ झाला अन् आपल्या माणसांबरोबर महाराजांनीं नुसता त्याला कसाबसा इथपर्यंत पोचवून दिला; पण त्यांनीं स्वतः कांहीं वाड्यांत पाऊल घातलं नाही ! हेग बाई ! कसलीं मोठीं माणसं हीं !

बालार्कः—संजीव, माणुसकीचा मोठेपणा भारीच थोड्या मोठ्या माणसांत असतो !

अरुणः—(भ्रमांत) महाराजांनीं त्याबद्दल काळजी करूं नये. आम्हा धवलकुलांतील पुरुषांना मंडलाच्या राजाच्या शब्दाची किंमत प्रत्यक्ष परमेश्वराच्या शब्दापेक्षाहि अधिक आहे. वर्कालसाहेबांनीं देखील—

बालार्क—संजीवनि, या वकीलाबद्दल अरुणराज वारंवार कां बरें भ्रमांत बोलताहेत ? मघांशीही ते असेंच—

संजीवनीः—जावंच आपण आतां भलत्याच गोष्टीबद्दल वाटाघाट करायची का ही वेळ आहे ? दादाच्या या भ्रमामुळं मला अधिकच भय वाढूं लागलं आहे हो !

बालार्कः—तुझी आज्ञा मला प्रमाण आहे. पण मला वाड्यापर्यंत जावें लागेल असें वाटत नाही. वैद्यबुवा इतक्यांत—हे आलेच ते ! मासांभबहि आहेत बरोबर !

[राजवैद्य व महाराणी धारिणी घाईनें प्रवेश करतात.]

संजीवनीः—वैद्यराज, तुझाला अगदीं शंभर वर्स आयुष्य आहे !

धारिणीः—शंभर वर्सांचं आयुष्य सध्यां वैद्यराजांना नको आहे. अरुणराजांना तें मिळावं एवढ्याच इच्छेनं आझी इथं धांवत आलों आहों.

बालार्कः—वैद्यराज, हा पहा आमचा अरुण अगदीं अचेतन होऊन पडला आहे. त्याला हृदयाजवळ जबर जखम झाली असून तिःश्यांतून सारखा रक्त-प्रवाह चालला आहे. अरुणाला काय झालें, तें आम्हांला नीटसें कांहीं समजळें नाही; परंतु त्याच्याबरोबर आलेल्या महाराजांच्या माणसांनीं जें कांहीं सांगितलें, त्यावरून असें दिसतें कीं,—

धारिणीः—महाराजांनीं ती हकांगत घाईघाईनं मला सांगितली, अन् म्हणूनच वैद्यराजांना घेऊन मी ताबडतोब इकडे निघातंच. संजीवनि, तुझ्या

दादामुळंच माझे चुडे आज अखंड राहिले. तुमच्या धवलकुलाचे मंडलाच्या राजकुलावर जे सारखे उपकार होत आहेत, ते फेडण्याचं सामर्थ्य आमच्यांत आतां राहिलं नाहीं, अशी माझी खात्री झाली ! आजच्या शिकारेंत, एका क्रूर दांडग्या वाधानं महाराजांवर एकाएकीं एका जाळींतून चवताळून उडी टाकली असतां, डोळ्याचं पातं लवतं न लवतं इतक्या चपळाईनं अरुणानं मध्वें पडून त्याची ती भयंकर, क्रूर उडी आपल्या छातीच्या ढालीवर घेतली अन् मंडलाचं-माझ्या सौभाग्याचं रक्षण केलं !

संजीवनीः—दादा, धवलकुलांत जन्म घेतल्याचं आज तूं सार्थक केलंस !

बालार्कः—ही हकीगत ऐकून अमात्यांना आज केवढा आनंद होईल !

धारिणीः—वैद्यराज, माझ्या प्राणदात्याचे प्राण वांचतील ना हो ? अरुणाच्या यशाची उज्ज्वलता अधिकाधिक वृद्धिंगत होईल ना ?

अरुणः—(भ्रमांत) महाराज, सरा मागें ! आपल्या प्राणांपुढें आमच्या यःकश्चित् प्राणांची किंमत ती काय ? वकीलसाहेब. तुझीहि—

बालार्कः—अरुण मघांपासून हें असें भ्रमांत बोलतो आहे !

संजीवनीः—वैद्यराज, माझा दादा मला परत मिळेल ना हो ? कशी आहे त्याची जखम ? दादा झणजे बाबांचा प्राण आहे हो दुसरा !

राजवैद्यः—मासाहेब, संजीवनि, अरुणाची जखम अगदीं मर्मस्थळापर्यंत जाऊन मिडली आहे, तरी ती असाध्य नाहीं.

धारिणीः—तुमच्या तोंडांत साखर पडो !

राजवैद्यः—पण मासाहेब, अरुणाच्या या मर्मस्थळावरच्या जखमेंतून अतिशय रक्तस्राव झाला आहे. हा रक्तस्राव नुसता थांबून उपयोगी नाहीं. रक्तस्राव थांबविण्याचीं शेंकडों औषधें मजपाशीं आहेत-पण त्यांचा या वेळीं कांहीं उपयोग होण्यासारखा नाहीं. दुसरा एक उपाय—

संजीवनीः—दुसरा कोणता वाटेल तो उपाय योजा; पण माझा दादा मला परत याहो वैद्यराज !

बालार्कः—वैद्यराज, अरुण हा अमात्यांचा प्राण आहे अन् अमात्य साऱ्या चंद्रमंडलाचे प्राण आहेत !

धारिणीः—वैद्यराज, मंडलाच्या प्राणाचा प्राण तुझीं वांचविला, तर त्याच्या आरंभार सोनं-

राजवैद्यः—मासाहेब, आपल्याच भत्रावर वाढलेला हा सेवक केवळ नि-
जीव सोन्याच्या लोभानें हा सोन्यासारखा जीव वांचविण्याच्या कामीं तिलभर
तरी वंचना करील, असें आपणाला वाटावें, हें माझे दुदैव, दुसरें काय ?
मासाहेब, अरुण सध्यां प्राणसंकटांत आहे यांत संशय नाही. त्याला वांचवायला
एकच उपाय आहे अन् तो अतिशय भयंकर आहे.

संजीवनीः—सांगा वैद्यराज, सांगा—कोणता तो उपाय ! दादाचे प्राण
वांचविण्याकरितां मी आपले प्राणहि द्यायला तयार आहे.

राजवैद्यः—संजीवनि, खरोखरच हीं मोठ्या आणीबाणीची वेळ आहे.
मजपाशीं एक दिव्य वनस्पति आहे, तिचें एकाद्या माणसाच्या हृदयाजवळच्या
ताज्या रक्ताशीं मिश्रण करून तें जर अरुणाच्या जखमंत भरलें, तर तो आठ
प्रहरांच्या आंत उठून चांगला हिंडूफिरुंदि लागेल, अन हें औषध न मिळालें
तर मात्र तो चार घटिकांचा देखील सोबती नाही. मासाहेब, या औषधीच्या
दिव्य प्रभावानें एक जीव खात्रीनें वांचेल, पण दुसरा जीव मात्र धोक्यांत पड-
ण्याचा अतिशय संभव आहे.

धारिणीः—वैद्यराज, आपण आपलीं शस्त्रं बरोबरच आणलीं आहेत ना ?
आतां एका क्षणाचाहि विलंब नको; माझ्या हृदयांतलें वाटेत तितकें रक्त
झटकन् काढून घ्या अन् अरुणाचा प्राण वांचवा. मला चुडेदान देणाऱ्या या
नीरावरून पंचप्राणहि ओंवाळून काढले, तरी थोडेच आहेत !

संजीवनीः—मासाहेब, मंडलाच्या राजकुलांतील रक्ताचं मोल इतकं कमी
का आहे ? प्रभूच्या पदनखाच्या संरक्षणासाठीं सेवकानें प्राणहि दिला पाहिजे,
असं शास्त्र आहे, हा त्यांचा परम श्रेष्ठ धर्म आहे—सेवकाकडे प्रभूंनीं आपल्या
अमृतमय प्रसन्न दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे त्याला शतजन्मांत मरण नाही—वैद्यराज,
झटकन् माझें रक्त काढून घ्या—

बालार्कः—संजीव, प्रभूच्या पदनखाच्या संरक्षणासाठीं सेवकानें प्राणहि
दिला पाहिजे, या तुझ्या सिद्धांताप्रमाणें तुला या प्रसंगीं आपले प्राण धोक्यांत
घालतां येणार नाहीत ! या बालार्काची तूं हृदयस्वामिनी आहेस, ही गोष्ट
क्षणभर तरी विसरलीस ? अरुणाचे प्राण वांचावे म्हणून माझ्या हृदयांतील रक्त
अर्पण करून, धवलकुलाचें जें मजवर अखंड ऋण आहे, त्यांतून मला यत्किंचित्
तरी उतराई होऊं दे. संजीव, साऱ्या आरुण्यांत कधीं न मिळण्यासारखी ही संधि
साधून मला जन्माचा सुखी होऊं दे. या मुखापासून मला वचित करूं नकोस.

संजीवनी:—बालार्कराय, आपल्या हृदयाची मी स्वामिनी आहे, तशीच चरणांची दासीहि नाही का ? शिवाय, दादा अन् मी एका रक्ताची आहोंत—माझ्या रक्ताशी त्याच्या रक्ताचा एकजीव व्हायला इतरांच्या रक्तापेक्षा फारच कमी वेळ लागेल, हेहि आपल्याला विसरतां कामा नये.

धारिणी:—संजीवनि, माझ्या प्राणासाठीं अरुणानं आपलं रक्त खर्ची घातलं आहे, तेव्हां त्याच्या प्राणासाठीं माझं रक्त मला—

राजवैद्य:—मासाहेब, संजीवनि, अरुणाचे प्राण वांचवावे ह्मणून आप- आपल्या हृदयांतील रक्त अर्पण करण्यांत तुमची जी स्पर्धा चालली आहे, ती पाहून माझें अंतःकरण तर अगदीं गर्हिषरून आलें. परंतु दोघांचेही रक्त या कामीं उपयोगी पडण्यासारखें नाही, हें ऐकून आपल्या मनाचा अगदीं हिरमोड होईल. द्वियांचें किंचित् निःशक्त असें रक्त या औषधाला अगदीं निरुपयोगी आहे.

बालार्क:—आजच्याइतकें दैव माझ्यावर कधींच प्रसन्न नव्हतें. मासाहेब, आपण अशा कधी कां होतां ? आपल्या अन् संजीवनीच्या हृदयाचा मोठेपणा सिद्ध व्हायला त्या हृदयांतून प्रत्यक्ष रक्तस्रावच होण्याची जरूर आहे, असें का आपल्याला वाटतें ? वैद्यराज, परमेश्वराला अन् परमेश्वरापेक्षांहि मला पूज्य असलेल्या अमात्यांना स्मरून मी आपणाला सांगतो, कीं, अरुणासाठीं हृदयांतील रक्ताचें दाज करतांना भयानें किंवा शंकेनें त्या रक्तांतील शक्तीचे परमाणु किंचित्हि निर्बल होण्याची भीति आपण बाळगूं नका ! ह्या झटकन् माझें रक्त काढून—

[राजवैद्य बालार्काचें रक्त काढण्याला सिद्ध होतो, इतक्यांत शीलधवल त्वरेनें प्रवेश करतो.]

शीलधवल:—हां थांबा, बालार्काच्या हृदयांतील रक्त घेऊं नका—त्यांचें रक्त काढूं नका !

बालार्क:—अरेरे ! घात झाला ! शेवटीं बावासाहेब ऐन वेळीं आलेच !

शीलधवल:—बालार्क, अरुणाच्या मर्मांतक रक्तस्रावाची अन् वैद्यराजांनीं त्यावर केलेल्या उपाययोजनेची ह्कीकत मीं आतांच कदंबाकडून ऐकली. संजीवनी तर अरुणाच्या पाठीला पाठ लावून आलेली बहीण आहे. तेव्हां तिनें आपल्या बंधूच्या प्राणांचें रक्षण व्हावें ह्मणून आपल्या हृदयांतील रक्त

अर्पण करायला सिद्ध व्हावें, यांत मला नवल वाटत नाही. मासाहेबही पर्यायाने प्रजेच्या मातुःश्रीच असल्यामुळे आपल्या एका राजनिष्ठ अर्भकाचा प्राण वांचविण्याकरिता त्यांनी हृदयाचा इतका मोठेपणा दाखवावा, यांतहि मला तितकें आश्चर्य वाटत नाही. परंतु बालार्क, तुमचा अन् माझा केवळ जिव्हाळ्याचा स्नेहसंबंध, तुम्ही मला जवळजवळ आपल्या भित्तस्थानी मानतां, यापलीकडे माझ्यासाठी इतका अपूर्व स्वार्थत्याग—

बालार्कः—आर्य, आपणाला प्राणांहूनहि प्रिय असलेल्या अरुणासाठी माझ्या शरीरांतील रक्त घायला मी इतका उत्सुक कां झालों आहे, याचीं कारणें आपल्या भाषणांत हवीं तेवढीं सांपडतील. वैद्यराज, आतां व्यर्थ विलंब नको. माझ्या हृदयांतून आपण वाटेल तितकें रक्त काढून घेऊन अरुणाला शुद्धीवर आणा !

शीलधवलः—बालार्क, तुम्ही तरुण आहांत अन् तुमच्या अंगी तरुण शुद्ध रक्त सारखें सळसळतें आहे, ह्मणूनच हा सद्गुणी उतावीळपणा तुझाला शोभा देतो. पण तरुणाचें सळसळणारें ताजें रक्त वाटेल त्या ठिकाणीं उपयोगीं पडतें, असें का तुझाला वाटतें ? तुमचे आमच्यावर अनंत उपकार आहेत. परंतु तुमचें रक्त या प्रसंगीं माझ्या अरुणाच्या उपयोगीं पडण्यासारखें नाही.

बालार्कः—आपल्या ह्मणण्याचा आशय माझ्या कांहींच घ्यानांत आला नाही.

शीलधवलः—प्रसंग मोठा आणीबाणीचा अन् नाजूक असल्यामुळे व्यर्थ कालक्षेप करणें इष्ट नाही. बालार्क, अरुण धवलवंशांतला आहे, हें लक्ष्यांत घ्या, ह्मणजे झालें.

धारिणीः—आर्य, आपला हेतु आमच्या लक्ष्यांत आला. परंतु बालार्काचं कुलहि अत्यंत उच्च आहे.

शीलधवलः—बालार्काच्या कुळशीलारंबंधानें मलाही अत्यंत आदर आहे. परंतु धवलवंशाच्या रक्तांत आजपर्यंत कधींहि, कसल्याहि प्रकारचा संकर झालेला नाही. त्या वंशाच्या अखेरपर्यंत त्यांत धवलवंशाचें शुद्ध रक्तच बाहिलें पाहिजे. कोणत्याहि कारणामुळे त्यांत संकर व्हायचा प्रसंग येणार असेल, किंवा तें रक्त काळेंटिकर पडण्यासारखी एकादी कृति धवलवंशांतली एकाद्याच्या हातून व्हायची असेल, तर त्यापेक्षां त्याचें पुरें बीजन व्हावें, एवढीच माझी परमेश्वरापार्शी प्रार्थना आहे.

बालार्कः—तर मग आतां सारे उपायच खुंटले !

संजीवनीः—हायरे दैवा ! माझ्या दादाचे प्राण आतां कसे वांचणार !

शीलधवलः—तुझी सारीं जणें एकदम इतकीं निराश कां होतां !

संजीवनीः—बाबा, दादाच्या ऋखमेकरतां पुरुषाच्या हृदयांतील ताज्यां अन् शक्तिमान् रक्ताची जरूरी आहे, असं वैद्यराजांचं ह्मणणं अन् आपण तर—

शीलधवलः—संजीवनि, मी शरीरानें वृद्ध दिसत असलों, तरी माझें मन, बुद्धि, अंतःकरण अन् हृदय हीं माझ्या तरुणपणां होतीं तितकींच अजूनहि कृणखर आहेत. शरीराच्या इतर भागांच्या नसांतलें रक्त वयोमानामुळें किंचित् निर्बल झालें असलें, तरी माझ्या हृदयांतील रक्त पूर्वींइतकेंच सशक्त, ताजें अन् तेजःपूर्ण आहे. त्यांतील चैतन्य लवमात्रहि कमी झालें नाहीं. वैद्यराज, माझ्या बोलण्यावर आपण विश्वास ठेवा. या शीलधवलाच्या हृदयांतील रक्त त्याच्या जीवमानापर्यंत एकसारखें एकजीवच असेल !

संजीवनीः—बाबा, दादाच्या प्राणांच्या मोवदल्यांत आपले प्राण संकटांत पडलेले कसे हो पाहूं ? बंधु अन् पिता या प्राणांहूनहि प्रिय असलेल्या जोडीपैकी कुणाच्या कुशलाची इच्छा करूं ? बाबा, बाबा, नकाहो नका !—

बालार्कः—आर्य, मी तर अगदीं दिड्मूढ होऊन गेलों आहे—उघड्या डोळ्यांनां आह्मां हतभाग्यांना जगांतील एक भयंकर अनर्थ पहावा लागणार ना ? आर्य, रक्तसंकराकडे विशेष लक्ष्य घ्यायची ही वेळ नव्हे—कृपा करून मला अनुज्ञा या !

शीलधवलः—मुलांनो, शांत व्हा, मन स्थिर करा ! कोणता तरी एक मृत्यु घडून येणें या प्रसंगां अगदीं अपरिहार्यच असेल, तर तो या शीलधवलाचाच झाला पाहिजे. मासाहेव, संजीवनि, बालार्क, तुझी सुज्ञ आहां—एक चंद्रमंडल सोडलें, तर या माझ्या दोन्ही मुलांइतकें प्रिय असं साऱ्या त्रिभुवनांत मला कांहीं नाहीं. चंद्रमंडलावर किंचित्हि संकट आलें असतें, तर माझ्या प्राणांची आवश्यकता माझ्या राष्ट्राला अधिक आहे. असा विचार करून अरुणाच्या या प्राणसंकटाकडेहि मी या वेळीं दुर्लक्ष्य केलें असतें. परंतु मंडलाला या प्रसंगां माझ्या प्राणांची गरज नसून माझ्या या प्राणाच्या—अरुणाच्या संरक्षणाला त्याची गरज जास्त आहे. वैद्यराज, जातो आहे हा प्रत्येक क्षण त्रिभुवनाच्या मोलाचा जातो आहे. मासाहेव, बालार्क, आतां मोह आवरलाच पाहिजे. तुझी सारीं येथून निघून जा, अशी माझी तुझाला आज्ञा आहे. वैद्यराज, हा मी तयार आहे.

धारिणीः—वैद्यराज, हृदयांतील रक्ताच्या शोषणानं आर्यांच्या प्राणांना अपाय होण्याशिवाय गत्यंतरच नाही का ?

राजवैद्यः—असेंच कांहीं ह्मणतां येणार नाही. मासाहेब ! माझ्या संग्रहांतील दिव्य वनस्पतींच्या साहाय्यानें या दोन अमोलिक प्राणांपैकीं एक हि प्राण हरपूं न देण्याबद्दल मी आपल्या वैद्यकीय ज्ञानाची शिकस्त करीन. परंतु मासाहेब, ही रक्तशोषणाची क्रिया अतिशय संकटाची आहे अन् ह्मणून वाईटांतील वाईट परिणामाबद्दल आपण सर्वांनीं सिद्ध असावे, हें वरें !

शीलधवल—मासाहेब, संजीवनि, बालार्क, या प्रसंगां शेवटचे दोन शब्द तुझाला सांगायलाहि मला वेळ नाही. पूर्वजांच्या पुण्याईनें, अन् माता राजलक्ष्मीच्या कृपाप्रसादाने मी जगलोंच, तर पुन्हां आपली भेट होईलच. पण माझे कांहीं बरेवाईट झालेंच, तर एवढेंच ध्यानांत ठेव, अन् माझ्या अरुणालाहि सांगा की, शीलधवलाला चंद्रमंडलावांचून कांहीं दिसत नव्हतें ! चंद्रमंडलच त्याचा प्राण होता. चंद्रमंडलाचें हितसाधन हेंच त्याचें उत्कृष्ट तर्पण होय !

(राजवैद्य शस्त्रांसह पुढें सरतो—पडदा पडतो.)

प्रवेश तिसरा.

[स्थळः—चंदनभद्राच्या घरांतील एक खोली. संध्येचें सामान वेगरे पुढें ठेवून चंदन गंध उगाळीत बसला आहे, असा प्रवेश.]

चंदनः—मला वाटतें, पुरे झालें इतकें गंध ! त्रिविक्रमाय नमः, वामनाय नमः ! हीं तीन प्रकारचीं तीन गंधे ह्मणजे तीनही लोक वश करून ध्यायचीं तीन गुणांनीं परिपूर्ण अशीं साधनेंच आहेत, नाही तर काय ? वासुदेवाय नमः, अधोक्षजाय नमः—फार कशाला, याच गंधांच्या मदतीनें मीच थोड्या दिवसांत काय चमत्कार करून दाखवितों पहा ! अनन्युताय नमः, उपेदाय नमः—ह्यातारपणच्या सुरकुत्यांच्या जळमटांच्या जाळ्यांनीं भरलेल्या माझ्या कपाळीं कुठल्या गंधानें सुंदरपणा येईल वरें ? श्रीकृष्णाय नमः—हं, आटपलीच माझी संध्या ! वकीलसाहेबांकडे जायला जरा उशीरच झाला मला. तर आतां कपाळावरचा पांढऱ्या पायाचा हा त्रिपुंड्र पुसून त्याच्या जागों रक्तचंदनाचा नाजूकसा वाटोळा टिळा द्यावा ठेवून ! प्रीतीचा रंग तांबडा असल्यामुळे तो या प्रेमाच्या रंगांत

माझ्या हृदयहारिकेच्या प्रीतीचें आकर्षण करून घेईल. समानशीलत्वामुळे या जगांत कोण आकर्षिला जात नाहीं? आतां रहातां राहिलें हे कस्तुरीचें काळें गंध ! याचा या प्रेमाकर्षणाच्या कामीं काय उपयोग करावा ? वः, छान-नामी युक्ति मुचली ! ह्यातारपणाचीं हीं कमकुवत चिन्हें—या पांढऱ्या मिशा अन् हे पांढरे केंस यांना या काळ्या गंधाच्या काळोखांत हातचलाखीनें नाहींसे करून त्यांच्यावर तरुणपणाचा ताजा तजेला आणतो. (आरशांत पाहून) वः ! ठीक थाट जमला. मस्तकावर काळें, तर कपाळीं तांबडें गंध ! पुन्हां मिशांना काळें, तर अंगावर पांढरें ! या रंगीबेरंगी कुसर-कामांनै माझा वृद्धपणा पार नाहींसा होऊन मी कसा नव्यानवतीचा तरुण दिसूं लागलों ! आतां मला पहातांच वकीलाची ती चटकचांदणी पोरगी माझ्यावर भाळून उज्या नाहीं टाकायला लागली, तर माझ्या ह्यातारपणाप्रमाणें नांवही बदलीन ! तो वकील मला महाधोरणी दिसतो. त्याला इथें येऊन फार दिवस कांहीं झाले नाहींत, तों माझ्या अंगचे सारे अमोलिक गुण तेव्हांच त्याच्या ध्यानांत आले ! तीत्र बुद्धिमत्ता, विलक्षण शहाणपण, अचूक धोरण, अन् प्रचंड अनुभव हे सारे गुण माझ्यामध्ये एकवटल्यामुळे चंद्रमंडलाचा मुख्य अमात्य व्हायला खरें झटलें तर सध्यां माझ्याइतका अधिकार कुणालाच नाहीं, हें त्याचें ह्मणणें मला अगदीं अक्षरशः पटलें. काय वाटेल तें करून अमात्याची जागा, अन त्याबरोबरच वकीलाची ती रतीप्रमाणें सुंदर पोरगी आपणाला पटकावलींच पाहिजेत. या कामीं वकीलांनीं मला मनःपूर्वक साहाय्य करायचें कवूल केलेंच आहे. 'अमात्य शीलधवलाची कुठें यत्किंचित् कसूर दिसूं या कीं, त्याला ताबडतोब कामावरून दूर करून त्याची जागा मी चंदनभट्टाला देतो,' असें महाराजांनीं वकीलांना वचनही दिलें आहे ह्मणे ! अमात्यांच्या पदरीं चुकीचें भरपूर माप घालायची वकीलसाहेबांनीं तरी काय अजब युक्ति काढली आहे डोक्यांतून ! काय वाटेल ती हिकमत लढवून राज-लक्ष्मीची मूर्ति हस्तगत करून घेऊन मी महाराजांपाशीं नेऊन द्यायची ! त्यांच्या ताब्यांतून मूर्ति हलून दुसरीकडे जाणें ह्मणजे अमात्यांचा हा मोठाच अपराध आहे, असें लोक समजतील अन् त्यांना जागेवरून दूर केल्याबद्दल कुणीही फारसा बकवा करणार नाहीं, अन् अमात्याची जागा आपोआप माझ्या घशा-खालीं उतरेल ! कीं व येते मला बिचाऱ्या त्या शीलधवलाची ! म्हातारपणीं आशा

अपमानास्पद रीतीनें विचाऱ्याला अमात्याच्या जागेला मुकावें लागणार ना ! अमात्य होता एकंदरीत बरा ! पण बरा होता झणून अशा कामीं त्याची कांय करून आपल्या पायांवर दगड पाडून घ्यायचा आहे थोडाच ! राजलक्ष्मी गाभाऱ्यांतून हलविणें हें मोठ्या मुष्किलीचें काम आहे. राजलक्ष्मींवर अमात्यांचा कडेकोट बंदोबस्त ! गाभाऱ्याच्या दाराला जबरदस्त कळीचें कुलूप, त्याची एक किल्ली अमात्यांकडे अन् दुसरी चातकापाशीं ! चातक कितीही भ्रमिष्ठ असला, तरी मूर्तीवरील त्याचा पहारा कधीं टळायचा नाहीं कां, आपल्या धन्याच्या निष्ठेमध्ये तो रेंसभर टळायचा नाहीं ! त्याच्या स्वामिनिष्ठेइतकीच त्याची छाती अफाट असून त्याची तरवार त्याच्या बुद्धीच्या उलट झणजे भारीच तिखट आहे ! अशा स्थितींत, त्याच्या कडक पहाऱ्यांतून, अत्यंत गुप्तपणें राजलक्ष्मी हलवायची कशी अन् आपले दोन्ही हेतु साधायचे कसे ? या कामीं केवढ्याहि प्रचंड अडचणी असल्या, तरी आपल्या बुद्धिवलानें त्या दूर करून आपले हेतु हे साधलेच पाहिजेत. या कामीं चातक अन् माझी पोरगी यांच्या प्रेमाचें जें मेतकूट जमलें आहे, त्यावरच आपली भिस्त ठेवावी लागणार आहे. आमच्या राणासाहेबांची मदतहि या कामीं आपल्याला युक्तीनें मिळविली पाहिजे.

[माला प्रवेश करिते.]

मालाः—किती-किती वेळ सांगावं तरी माणसांना कां, देवीच्या पूजेला वेळ-अगबाई, पण हें कोण ?

चंदनः—म्हातारपणीं दृष्टि मंद होते म्हणतात, तें कांहीं खोटें नाहीं. एवढा थोरला तुझा हा लग्नाचा नवरा धडधडीत इथें संध्या करीत बसला असतां तुला ओळखला नाहींना ? बाकी, नवरा होता झणूनच ओळखला नाहींस; दुसरा कुणी रंगलाल असता तर मात्र त्याची ओळख तुला तेव्हांच पटली असती !

मालाः—बाई बाई बाई ! जिभेला कांहीं हाड आहे का नाहीं इकडच्या ? कोण तो रंगलाल मेला ? हें सारं लाल, पांढऱ्या अन् काळ्या रंगांचं अंगभर कुसर-काम करायचं झालं आहे, झणून जरा दृष्टि भांबावली, तर त्यांत एवढं अकांडनांडव करायला झालं तरी काय ? आहे काय हें सांग ?

चंदनः—सांग ? सांग तूं का मी ? तूं एकाद्या जंगली ह्याताऱ्या वनदेवीचें-छे छे, रानटी राक्षसणीचें सांग आपलें आहेस, असें झुणाळाही वाटेल !

मालाः—एकदांची माझ्या लग्नाच्या मगरमिठींतून—

चंदनः—मगरमिठींतून नव्हे, आस्वलीच्या मिठींतून ह्मण ! बाकी, मगरी देखील अगदीं किळसवाण्या, कुरूप अन् क्रूर असल्यामुळे आस्वलीऐवजीं तूं आपणाला मगरी ह्मणवून घेतलेंस, तरी त्याला माझी कांहीं हरकत नाही !

मालाः—मी कुरूप, किळसवाणी आहे, असं घटकाभर जरी धरलं, तरी काय हो क्रूरपणा मीं केला आहे ? खरंच, माझ्या जाचानंच तुमचं हें शरीर ह्यातारपणीं भोपळ्यासारखं सारखं फुगत चाललं आहे !

चंदनः—जाच जाच तो काय आणखी निराळा असायचा आहे ? सदान् कदा तर तूं माझ्या सारखी पाळतीवर असतेस ! जिथें तिथें तुझा आपला संशय ! कुणी सुंदर बायको देवीच्या दर्शनाला आली, अन् तिच्याकडे मी डोळे बारीक करून पाहूं लागलों, तर तूं माझ्यावर हा एकएक एवढाला डोळा करतेस ! असल्या बायकांकडे मी का वाईट दृष्टीनें पहात असतो ?

मालाः—नाहीं तर काय ? डोळे जिथं बारीक करावे लागतात, तिथं दृष्टि चांगली आहे, असं कोण ह्मणेल ?

चंदनः—आपलेपणाची दृष्टि ह्मणजे वाईट दृष्टि काय ? सर्व बायकांकडे मी अगदीं अशा आपलेपणाच्या दृष्टीनें पहात असतो ! अशी डोळे फाडून माझ्याकडे पाहूं नकोस. पण काय ग—हा सारा थाटमाट ग कशाला केला आहेस सकाळींच अगदीं ?

मालाः—थाटमाट ! कसला थाटमाट ?

चंदनः—डोकीवर अंबाडीच कां असेना, पण तिची अगदीं जपून जुडी बांधली आहेस ! त्यांत एक चांप्याचें फूल दिलें आहेस ऐटीनें खोंवून ! पण पांढऱ्यावर पिवळा रंग खुलत नाही, हें कांहीं तुझ्या ध्यानांत आलें नाही. कुंकवाची चिरी या कानापासून त्या कानापर्यंत दिली आहेस रेखाटून ! नेसलेलें लुगडें आहे हलकेंच ! पण अगदीं चापून चोपून नेसली आहेस ! सगळ्या अंगावर सोन्याचा दागिना असा एकच—ह्मणजे मंगळसूत्र—आहे—पण तें किती ऐटीनें दिलें आहेस ठेवून !

मालाः—सगळ्या जन्मांत तेवढाच काय तो दागिना आपणाकडून अगदीं नाइलाज होऊन मला मिळालेला आहे.

चंदनः—तें राहूं देग—पण मला अगोदर सांग, ह्यातारपणीं एवढा थाटमाट तुला हवा कशाला ?

माला:—लाज नाही वाटत असं कांहीं विचारायला ? द्यातारण्य लपविण्याचा इतका अट्टाहाम करून कुणाचो गरीब भावडी पोरगी भुलवून माझ्या छातीवर नाचवायला घेऊन यायचा विचार आहे आपला ? स्पष्टच विचारतं मी—

चंदन:—तुं स्पष्ट विचारतेस, तर मीहि तुला स्पष्ट उत्तर देतो. माझ्या भाग्याने एक सुंदर, नव्यानवतीची तरुणी मला लाघायचा अपूर्व योग आला आहे. तो जर मी दवडला, तर दाराशीं चालत आलेल्या लक्ष्मीला लाथाडून अवदसेला डोक्यावर नाचवल्याचें पातक मला लागणार आहे. असलें पाप जन्मभर चिकटवून घ्यायला मी साफ तयार नाहीं.

माला:—असं काय ? येऊं या तर खरी कोण बया येते आहे ती माझ्या संसाराचा सत्यानाश करायला ! तिच्या झिज्या उपटून त्यांचाच तिच्या गळ्याला फांस नाहीं लावला, तर ही नांवाची मालाच नव्हे ! कोण ? कोण नाजूक नवलाची नार ती ? किती बयाची आहे ती सखी ?

चंदन:—असेल सतरा अठरा वर्षांची !

माला:—आपल्या माधवी एवढीच ! आपल्याला ती अगदीं मुलगीच शोभण्यासारखी आहे म्हणायची !

चंदन:—चल हट ! जगांतल्या वाटेल त्या सुंदर बायकोला जरी मी आपली बायको म्हणायला तयार असलों, तरी वाटेल त्या मुलीला आपला म्हणण्या-इतका उदारपणा माझ्या अंगीं नाहीं. बाकी, आपल्या माधवीच्या मोबदल्यांतच मी ती वारुणी-नाहीं नाहीं-तसें नाहीं कांहीं-उगीच आपलें—

माला (स्वतःशीं):—माधवीच्या मोबदल्यांत ! कांहीं तरी पाणी मुरतं आहे इथं हें खास ! (उघड) काय ! माधवीचा मोबदला ! कुणाशीं करणार ? काय म्हणायचें हें ? माधवीचं अन् चातकाचं लग्न आपणच ठरवलं आहे ना ?

चंदन:—ठरवलें आहे नव्हे-होतें ! चातक आहे भ्रमिष्ट तेव्हां त्या यापासून कांहीं आपल्या पोरीला सुख लाभायचें नाहीं, असा पूर्ण विचार करूनच आपला पूर्वीचा बेत मी मोडून टाकला आहे. इकडे बघ-तुं शहाणी आहेस-पोरीचें त्याप्रमाणेंच आपलें खरें हित कशांत आहे, हें तुला चांगलें कळतें. ऐक, इकडे ये, कानांत सांगतों तुझ्या ! आपली माधवी शेखरमहाराजांची राणी होणार ! वकीलसाहेबांनीं तसें मला वचन दिलें आहे अगदीं !

माला:—महाराजांची राणी ! भलतंच कांहीं तरी ! महाराज क्षत्रिय, आपण

ब्राह्मण ! शिवाय महाराजांचं एकवार लमहि झालं आहे; त्यांना अधिक राण्या करतां हि येत नाहींत—

चंदनः—तें खरंग-पण या अडचणी आपल्या आड येणार नाहींत—माधवी महाराजांची लमाशिवाय राणी होणार आहे.

मालाः—रामा रामा रामा ! हे शब्द आपल्या तोंडांतून येतांना तें जकून पोळून कसं निघालं नाहीं झणतें मी ! माधवी महाराजांची राख ! छे ग बाई ! आपणाला मी बजावून सांगतें—काहीं झालं तरी मी चातकांनाच माझी माधवी देणार. जीव देईन-पण असं भलतंनू सलतंच पाप मी आपल्या हातून होऊ देणार नाहीं, हीच माझी प्रतिज्ञा !

(राग-गहडध्वनि; ताल-त्रिताल.)

कशि पापा अघोर साहुं या ॥ धृ० ॥ न निरोधि सती ।
पतिपाप ती । उभयां कुलां ने लया ॥ १ ॥

(जाते.)

चंदन—फारच उत्तम ! माधवीच्या मोबदल्यांत तुझा जीव जाऊन वासणीहि मला मिळणार ! तर मग असं अवश्यच घडवून आणलें पाहिजे. (जातो.)

प्रवेश चवथा.

[स्थळः—नंदावर्ताची वकिलात. एका एकीकडील दालनांत पुष्कर आणि वारुणी बोलत बसली आहेत, असा प्रवेश.]

पुष्करः—वारुणि, तुला मी किती किती वेळ सांगूं ? आज तुला अगदीं झेबटचें निक्षून सांगतां कीं, तूं मला माझ्या प्राणांपलीकडे प्रिय असलीस, तरी माझ्या नंदावर्तापुढें माझ्या हृदयांत तुला बिलकूल स्थान नाहीं.

वारुणीः—बाबा, माझ्यापेक्षां नंदावर्तावर आपलें प्रेम अधिक आहे, या गोष्टीचा मलां विषाद कसा वाटेल ?

पुष्करः—हें जर खरें, तर मग माझ्यामागे ही तुझी भुणभुण कां सारखी ?

वारुणीः—आपलें वर्तन मला अतिशय निव्व वाटतं म्हणून !

(रागः—जयजयवन्ती; ताल—झपताल.)

दिसेना या नारक घोर पापासि तुलना । विवला हत
कविसेना ! ॥ ध्रु० ॥ करि याचना दीन । अजि नंद
पदलीन । ' लावा कलंका न । वदना ! ' ॥ १ ॥

सर्व आपळेपणा पूर्णपण विसरून आपल्या देशाचं, आपल्या राष्ट्राचं, आपल्या लोकांचं परम कल्याण करण्याची उत्कट इच्छा असणं, यापेक्षां जगांत दुसरा उच्च गुणच नाही, हें खरं; परंतु चंद्रमंडलदेशाच्या परम कल्याणकर्त्या राष्ट्रदेवीचं अपहरण करून तिच्या साहाय्यानं आपल्या नंदावर्ताळा बैभवगिरीच्या उच्च शिखरावर नेऊन बसविण्याचा जो विलक्षण धाडसाचा प्रयत्न आपण चालविला आहे, त्याला विवेकबुद्धि, नीति, धर्म अन् शिष्ट यांची संमति मिळण्यासारखी आहे का ? चंद्रमंडलाच्या राष्ट्रदेवीला आपण कोणत्या अधिकारानं आपल्या देशांत घेऊन जाणार ?

पुष्करः—वारुणि, आपल्या वयाला उचित अशीच कृत्यं माणसांनीं नेहमीं करावीं.

(राग—जिल्हा काफ़ी; ताल—त्रिताल.)

भिन्न ज्या दशा जीवनीं । त्यां भिन्न लीला ॥ ध्रु० ॥
क्रीडन-हास्य-लास्य अति निर्मल शोभतसे बाल्याप्रती ।
यौवनिं प्रणयललितरसलीला मुग्ध मधुर बहु भासती ।
अनुभवशुष्क विरस जडचिंतनिं जरठांची रमते मति ।
परिवर्तन वा मिश्रण त्यांचें करित संसृतीसी विफला ॥ १ ॥

माझ्या वृद्ध वयाला योग्य असे पोक्त धर्मविचार, राजकीय उलाढालींच्या पांचपेंचाचा उहापोह, नीतिअनीतीचा खल हीं करण्याचा सर्व मक्ता माझ्याकडे संपवून, वारुणि, आपल्या कोमल वयाला उचित असा अलङ्कारंगेळपणा धारण करून माझ्या मनाला अन् शेखराच्या नेत्रांना आनंद दे—

वारुणीः—शेखरांच्या ?—शेखरमहाराजांच्या ?—

पुष्करः—होय बाळे, आज शेखरमहाराज इथें येणार आहेत. आज पुष्कळ दिवसांनीं त्यांना तुझे दर्शन होणार ! या वेळीं तरी तुझा चेहरा त्यांना प्रसन्न दिसला पाहिजे, हें नीट ध्यानांत ठेव.

वारुणीः—बाबा, वाटेला त्या वेळीं चेहऱ्यावर प्रसन्नता आणणं अन् वाटेला त्या वेळीं त्यावर खिन्नता दाखविणं ही नाजूक नाट्य-कला मला साध्य नाही, त्याला मी तरी काय करूं !

पुष्करः—वारुणि, आम्हा मुत्सद्दयांचे विचार ज्याप्रमाणें आमच्या पूर्ण स्वाधीन असतात, त्याप्रमाणेंच ते अमलांत आणण्याचीं साधनेंहि आम्हां अगोदरच आपल्या स्वाधीन करून ठेवलेलीं असतात, हें तुला माहीत नाहीं काय !

वारुणीः—एकून माझी या साधनांतच आपण जमा करतां ह्मणायची !

पुष्करः—होय, कर्तव्यनिष्ठुर होऊन सांगायचें, तर तुझी मी या साधनांतच जमा करतां. वारुणि, तुला आतां स्वतंत्र अस्तित्व नाहीं. मी सांगेन तें तुला बोललें पाहिजे—मी सांगेन तें तुला केलें पाहिजे. तुझें मन अत्यंत प्रमेळ, अत्यंत मृदु, म्हणूनच अत्यंत निर्बल आहे. माझ्या खंबीर मनाचा त्यावर पूर्ण ताबा आहे—ह्मणूनच मी तुझ्याविषयीं पूर्ण निर्धास्त आहे ! वारुणि, शेखर-महाराज आतां येताल-दोन चार क्षणांपेक्षां त्या प्रेमांध वेड्याच्या दृष्टीसमोर मी तुला ठेवणार नाहींच ह्मणा—पण तेवढा वेळ तरी तूं त्याच्याकडे प्रसन्न, प्रेमकोमल दृष्टीनें अन् सुहास्यमुखानें पहा, ह्मणजे माझ्या कार्याला तेवढी सुलभता येईल.

[पहारेकरी प्रवेश करतो.]

पहारेकरी (प्रणाम करून)—महाराज, बाहेर कुणी गृहस्थ आपल्या परवानगीची वाट पहात आहेत.

पुष्करः—जा घेऊन ये त्यांना आंत. (पहारेकरी जातो.) वारुणि, महाराजच आले हे ! सांगितलेलें नीट ध्यानांत ठेवून वाग !

[वेष पाळलेल्या शेखराला घेऊन पहारेकरी येतो व प्रणाम करून निघून जातो.]

पुष्करः—महाराजांना शंभर वर्षांचें आयुष्य आहे ! आतांच वारुणीनें आपली आठवण काढली होती ! पण वास्तविक झटलें तर या प्रसंगीं असें औपचारिक वर्णन करायची मुळींच जरूर नाहीं. कारण, महाराजांची वारुणीला आठवण होत नाहीं, असा एक क्षणहि जात नसेल.

वारुणी (स्वगत)—अगदीं खरं बोललांत बाबा ! पण भूगर्दीच भिन्न अर्थानं !

शेखरः—महाराज-नव्हे, वकीलसाहेब, मी आज अगदी निर्वास्तपणें इथें आलों आहे ! या माझ्या लावण्यालतिकेचें दर्शन आज मला अगदीं डोळे भरून होणार, आज या कमलावतींतच राहून प्रत्यक्ष अमरावतींतील सुंदरी-श्रेष्ठ अप्सरेच्या दिव्य लावण्यामृतपानानें माझा आत्मा थंडगार होणार, या एकच विचारापुढें माझें मस्तकच जणूं ठिकाणावरून नाहींसें झालें आहे !

वारुणी (स्वगत) :—आपणाला डोकें आहे, ही भ्रांति आहेच मेल्याला अजून !

शेखरः—विचाराचें अधिष्ठान जें मस्तक, तेंच याप्रमाणें मुळीं नाहींसें झाल्यावर भीतीचे विचार तरी उत्पन्न होणार कुठें !

पुष्कर (हंसत) :—हें हें ! एकाद्या महाकवीलाहि मार्गें टाकणारी दिव्य प्रतिभा अन् विशाल कल्पनाशक्ति महाराजांच्या ठिकाणीं वास करीत असतील, अशी या क्षणापर्यंत मला कल्पना नव्हती !

शेखरः—वकीलसाहेब, आपल्या या कन्येचें आपण 'वारुणी' हें किती सार्थ नांव ठेवलें आहे, नाहीं ? वकीलसाहेब, माझ्यानें आतां इथें उभें रहावत नाहीं ! हें तंत्रि जहरी लावण्य माझ्या अंगांत भिनून गेल्यामुळें माझें मस्तक बहकूं लागलें, बुद्धि तरळून गेली, अंगाला घाम घुटून रोमांच उभे राहिले !

पुष्करः—महाराजांनीं या आसनावर जरा विश्रांति घ्यावी.

शेखरः—नाहीं, महाराज, नाहीं ! विश्रांतीनें हें जालीम विष अंगाचा अधिकच भडका करील !

(राग-यमन; ताल-ध्रुवट.)

अति भीषण हें सौंदर्यगरल । जरि निकटि वसेना ।
मनुजमना तरि करि परम विकल मतिसि तरल ॥ १ ॥
देहिं पवचितां शंकरसम परि । होय तेंचि दिव्य सुधा
रुचिरा ॥ १ ॥

महाराज, या विषानें माझा पुरता निःपात होणार !

वारुणी :—(स्वगत) इतकें कुठलें या अभागिनीचें भाग्य !

पुष्करः—महाराज, आपण ह्मणतां तें एकाअर्थी खरें आहे. (वारुणीला उद्देशत) जा, वारुणि, जा, रात्र बरीच झाली. जा, जाऊन आपल्या महा-खांत विश्रांति घे. तुझ्यासारख्या नाजूक फुलाला नुसत्या शब्दाचा विषारही कोमेजून टाकायला पुरे आहे.

वारुणी (स्वगत) :—उडत्या फुलानं पडत्या फळाची आज्ञा घ्यायला कांहींच हरकत नाही ! (जाते.)

शेखर :—वकीलसाहेब, खरें झटलें तर आपण योजलेल्या या तोडग्याचे परिणाम मूळ विषापेक्षांहि मला सांप्रत अधिक दुःसह वाटत आहेत !

पुष्कर :—अमात्य यायची वेळ अगदीं भरत आली आहे. क्षणार्धात ते येताळि अन् आपले बेत जागच्याजागींच जिरताळि.

शेखर :—अमात्यांनीं इथें यायचें कबूल केलें, हाच आपल्या कार्याला मोठा शुभशकुन आहे, असें मी ह्मणतां.

पुष्कर :—शकुनापशकुनांच्या मीमांसेची ही वेळ नाही. ठरल्याप्रमाणें आपणांला अमात्यांवर भेदनीतीचा प्रयोग करून पाहिळाच पाहिजे. पण तो फसला;—अन् हजार वांट्यांनीं तो फसणार, असें अमात्यांचीं विशुद्ध कीर्ति ऐकून अन् गंभीर धीरोदात्त मूर्ति पाहून मला वाटूं लागलें आहे,—तर पुढें काय करायचें ?

शेखर :—बिलकूल नाउमेद न होता, त्यापेक्षांहि अधिक धाडसाचा प्रयत्न आपणांला केला पाहिजे. अन् त्याची योजनाहि मीं करून ठेवली आहे. अमात्यांचा प्राणप्रिय पुत्र अरुणधवल याला, त्याच्या सरळ निःसीम राजनिष्ठेच्या गुणाचा फायदा घेऊन, नाजूक कपटजालांत अडकवून टाकून त्याच्या मार्फत राजलक्ष्मी हस्तगत करून घ्यायची माझी कल्पना मीं आपणांला कळविलीच आहे.

पुष्कर :—कांहीं असलें तरी हें सारें प्रकरण या अमावास्येच्या आंत उरकून घेतलेंच पाहिजे. मी इथें गुप्तपणानें राहिलों आहे, पण क्षणोक्षणीं माझ्या जिवाची काय त्रेधा उडते आहे, त्याची प्रत्यक्ष परमेश्वरालाहि यथार्थ कल्पना नसेल !

(राग—देस; ताल—त्रिताल.)

जणुं घोर वज्र शिरिं लंबित अनुपल वाटे ॥ १ ॥

कालपुरुष करिं सबल कंड धरि, प्राण तेथ कीं दाटे ॥ १ ॥

क्षणहि न लाविल लावाया मज निरयपुरीच्या वाटे ॥ २ ॥

शेखर :—त्याबद्दल आपण बिलकुल काळजी करूं नये. बरें, चंदनाकडच्या आपल्या तिसऱ्या प्रयत्नाचें बीज कुठपर्यंत रुजत आलें आहे ?

पुष्कर :—तिकडून मला बरेंच यश मिळत चाललें आहे. माझ्या तो अगदीं

भजनीं लागला आहे. तो अन् त्याची ती महामत्सरी बायको माला या उभयतां-
मध्ये त्यांच्या पौरीच्या लग्नाबद्दल खूब भांडणें सुरू झालीं आहेत. मालेचीहि
आमच्याकडे येजा सुरू झाली आहे. या नवराचायज्ञीच्या भांडणांमुळे, बायकोच्या
लाभाच्या लोभानें त्या विक्षिप्त पण शूर पहारेकऱ्याचें—चातकाचें मन अन् पहारा
हीं खास ढिलीं होणार, अन् ती नेमकी संधि साधून चंदनभट राजलक्ष्मी लंबे
करून महाराजांच्या हातीं देणार, याबद्दल मला बिलकूल शंकाच वाटत नाही !

पहारेकरी (प्रवेश करून) :—अमात्य शीलधवल आपल्या भेटीसाठीं
बाहेर उभे आहेत.

पुष्कर :—एकटेच आहेत कीं—

पहारेकरी :—एकटेच आहेत !

पुष्कर :—जा, त्यांना घेऊन ये आंत. (पहारेकरी जातो.) (शेखराला
हळूच) महाराज, झटकन् आपण या बाजूच्या खोर्लीत चला, अन् आपल्या
राष्ट्राचा मुख्य अमात्य या पुष्कराच्या प्रचंड प्रलोभनाच्या कसोटीला कितपत
उतरतो, हें प्रत्यक्षच पहा !

[शेखर जातो. क्षणभरागें अमात्य शीलधवल व पहारेकरी प्रवेश
करतात. पहारेकरी प्रणाम करून निघून जातो.]

पुष्कर :—आर्य शीलधवलांचें मी अंतःकरणपूर्वक स्वागत करतो. अमा-
त्यांच्या आगमनानें माझ्यावरच नव्हेत, तर सान्या नंदावर्तावर अपार उपकार
झाले आहेत.

शीलधवल :—वकीलसाहेब, आपण कमळावर्तीत नवीनच आलां आहां,
त्यामुळे आपणाला माझा विशेष परिचय नाही. परंतु नंदावर्तीच्या जुन्या बकि-
लांच्या मुलाखतीत आपणाला कदाचित् कळलें असेल कीं, दरबारी रीति-
रिवाज अथवा दरबारी भाषा यांचा मला मनापासून तिटकारा आहे. मला या
वेळीं मुद्दाम इथें बोलावण्याचें थोडक्यांत कारण कळेल, तर आपलेही माझ्यावर
अतिशय उपकार होतील.

पुष्कर :—तें कारण मीं आपल्या निरोपात ध्वनित केलेंच आहे.

शीलधवल :—वकीलसाहेब, मी खरोखरीच आपणाला सांगतो कीं, मी
जरी चंद्रमंडलाचा अमात्य असलों, तरी दरबारी पांचपेंचांचीं भाषणें मला चांग-
लींशीं कळत नाहीत. पहिल्या सपाट्याला आपला निरोप मला उद्दामपणाचा

वाढून तिरस्कारानें मी तिकडे कानाडोळाच करणार होतो; पण पुढें जरा विचार केल्यावर, आपल्या निरोपाप्रमाणें आपली भेट घ्यावी, असा मी निश्चय केला.

पुष्कर (स्वगत):—मूर्खा, चंद्रमंडलाच्या हिताचें नांव काढतांच तुझ्या मस्तकांतील बुद्धिबळाचे सारे दरवाजे पटापट बंद होतात, हा तुझा दोष पूर्ण ओळखूनच हा फांसा मी टाकला होता. त्याला इच्छित दान तर नामी पडलें ! (उघड) घाईनें तसा संदिग्ध निरोप पाठविण्यांत जरा माझी चुकीच झाली, यांत शंका नाही. काम अत्यंत गुप्त असल्यामुळें ही अशी वेळ अन् या वाड्यासारखें एकीकडचें स्थळ मी पसंत केलें अन् मंत्र प्रदुर्कर्णी होईल, या भयानें मी आपणाला एकटयानेंच येण्याची मुद्दाम सूचना केली. चंद्रमंडलाला केवळ जीव कीं प्राण असणाऱ्या आपल्यासारख्या दूरदर्शी मुत्सद्दयाला भरराजधानींतील माझ्यासारख्या परकी वकीलाच्या गोटांत एकटयानें यायला कांहीं शंका वाटणार नाही, अशी माझी पूर्ण खात्री होती, अन् ती खरी ठरल्याबद्दल मला अत्यंत आनंद होत आहे.

शीलधवल:—वकीलसाहेब, माता राजलक्ष्मीची कृपा, माझी चंद्रमंडलाबद्दलची शुद्ध निष्ठा, माझें शील अन् प्रजाजनांचें मजबद्दलचें उत्कट प्रेम हींच माझी संरक्षक शस्त्रां आहेत. जोंपर्यंत या शस्त्रांवर कसलाहि गंज चढला नाही, तोंपर्यंत या कमलावतींत काय, परंतु प्रत्यक्ष माझ्या कट्या शत्रूच्या गोटांतही माझ्या प्राणांबद्दल मी नेहमीं बेदरकारच राहीन ! वकीलसाहेब, आपण सांगा, अशा कौणत्या महत्त्वाच्या कामाबद्दल आपण माझ्याशीं चर्चा करणार आहां ?

पुष्कर:—आर्याचें मला अभयवचन पाहिजे—

शीलधवल:—चंद्रमंडल अन् नंदावती यांचें अत्यंत हित होईल, अशा एका निकडीच्या अन् महत्त्वाच्या कामाचा माझ्याशीं उपक्रम करायला आपणाला माझें अभयवचन पाहिजे ! वकीलसाहेब, आपलें हें वर्तन फारच गूढ आहे, अन् गूढपणा माझ्या स्वभावाला मुळींच रुचत नाही. मी चंद्रमंडलाचा एक जबाबदार अधिकारी आहे, हें आपण कसे विसरतां ? भलतींच वचनें मी आजपर्यंत कधींच कुणाला दिलेलीं नाहींत !

पुष्कर:—कमलावतीसारख्या राजधानींत मी हा असा एकाकी अन् असहाय आहे. माझी-अर्थात् आमच्या महाराजांची विनंति जर आर्याना एकाद्या दृष्टीनें चमत्कारिक वाटली, अन् त्याबद्दल रागाच्या भरांत आपण मला

ताबडतोब कांहीं कडक शिक्षा फर्मावली, तर हां हां म्हणतां माझा गरीबाचा
चेंदामेंदा उडेल—ह्मणून ह्मणतां—

शीलधवलः—राजदूत नेहमींच अवध्य असतात, हा राजनीतीचा प्रमुख
नियम तर मला कधींच मोडतां येणार नाही. वकीलसाहेब, यापेक्षां
अधिक बंधनकारक शब्द मला उच्चारतां यायचे नाहीत. आपली सांगायची
इच्छा नसेल, तर मी आपली रजा घेतों—(जाऊं लागतो.)

पुष्करः—आर्यांनीं कृपा करून सेवकावर रूढ होऊं नये. आमच्या महा-
राजांकडून दोन दिवसांपूर्वी एक दूत माझ्याकडे एक महत्त्वाचा खलिता घेऊन
आला आहे. आपल्याशीं सुट्ट प्रेमसंबंध असावा, अशी पुष्करमहाराजांची
उत्कट इच्छा आहे—

शीलधवलः—पुष्करमहाराजांचा मी अतिशय आभारी आहे. पण माझ्याशीं
ह्मणजे, चंद्रमंडलाशींच ना ?

पुष्करः—तसेंहि अप्रत्यक्ष रीतीनें पाहिजे तर ह्मणतां घेईल. कारण,
अमात्य शीलधवल ह्मणजेच चंद्रमंडल, अशी साऱ्या आर्यावर्तांत त्यांची
ख्याति आहे.

शीलधवलः—चंद्रमंडलाशीं मी इतका एकजीव झालों आहे याची
जाणीव सर्व आर्यावर्ताला आहे, हें ऐकून मला अत्यंत अभिमान वाटतो. बरें,
आपण पुढें सांगा.

पुष्कर (एक लहानशी पेट्टी उघडून, तांतून एक रत्नहार काढून) :—
तोडानें सांगण्यापेक्षां नेहमीं हातांनीं कृति करून दाखवावी. पुष्करमहाराजांना
आपणावद्दल वाटत असलेल्या आदराचें व प्रेगाचें चिन्ह ह्मणून त्यांच्याकडून
आपणाला उपहार देण्यासाठीं आलेला हा नगरत्नांचा हार अगोदर मी आप-
णाला नम्रतेनें अर्पण करतां. पुष्करमहाराजांचा जरी मी यःकश्चित् नम्र प्रतिनिधि
असलों, तरी हा प्रेमोपहार प्रत्यक्ष त्यांच्या हातूनच आपल्या चरणीं अर्पण
झाला आहे, असें समजून आर्यांनीं कृपा करून त्याचा प्रेमानें स्वीकार करावा
अन् पुष्करमहाराजांना, नंदावर्ताला अन् मला धन्य करावें, अशी आर्यांना
माझी विनंति आहे.

शीलधवलः—वकीलसाहेब, पुष्करमहाराजांकडून आलेल्या या रत्नहाराचें
तेज खरोखरच अत्यंत उज्ज्वल अन् अपूर्व आहे.

पुष्कर (स्वगत):—झालें ! रत्नांचें प्राणी पाहून ह्याताऱ्याच्या तोंडाला चांगलेंच पाणी सुटलें !

शीलधवल:—परंतु त्याच्यापेक्षां, वकीलसाहेब, आपल्या दरबारी भाषेच्या तेजानें मी अगदींच दिपून गेलों आहे !

पुष्कर (स्वगत):—अरे अरे ! अगदींच चुकला भंदाज ! (उघड) याबद्दल आर्यांची मी क्षमा मागतों. या रत्नहाराचा स्वीकार करून आर्यांनीं—

शीलधवल:—वकीलसाहेब, पुष्करमहाराजांनीं हा अमूल्य रत्नहार माझ्यासाठीं मुद्दाम कां पाठवावा, हें मला कळत नाहीं !

पुष्कर:—तें मीं आर्यांना मघांशींच सांगितलें आहे. पुष्करमहाराज, आर्यांशीं आपला दृढ प्रेमसंबंध असावा, असें इच्छितात ह्मणून !

शीलधवल:—चंद्रमंडलाशीं प्रेमानें वागणाऱ्या कोणाहि मनुष्याचा—मग तो राजा असो किंवा रंक असो—हा शीलधवल केवळ दास आहे. त्याचा वैरी तो मात्र माझा सात जन्मांचा कटा वैरी ! पुष्करमहाराज चंद्रमंडलाशीं प्रेमाचें अनस्नेहाचें वर्तन करीत आहेत, तोंपर्यंत मीहि त्यांचा दासानुदास आहे. पुष्करमहाराजांना नम्रतापूर्वक माझे प्रणाम सांगून हा माझा निरोप त्यांना अवश्य कळवा. चंद्रमंडलाशीं स्नेहभावानें वागणाऱ्या राजानें, माझ्या स्नेहभावाची किंमत ह्मणून कसलाहि नजराणा मला करण्याचें कांहीं कारण नाहीं. हा हार महाराजांकडे परत पाठवून त्यांना कळवा कीं, शीलधवल शांतताप्रिय आहे. तो आपल्याशीं नेहमीं प्रेमभावानेंच वागेल.

पुष्कर:—आर्य, या हारांतील एक एक रत्न खरोखरच त्रिभुवनाच्या मोलाचें आहे.

शीलधवल:—पुष्करमहाराजांनीं पाठविलेल्या या रत्नहाराचें मूल्य या कंगाल पृथ्वीतलावर कुठेंहि हौणें शक्य नाहीं, हें मलाहि उघड दिसत आहे. हा मंडलानें स्वीकारावाच, अशी त्यांची इच्छा असल्यास मंडलाच्या खऱ्या प्रभूकडे—शेखरमहाराजांकडे आपण हा नजराणा पाठविणें योग्य होतें !

पुष्कर:—हा त्रिभुवनाच्या मोलाचा रत्नहार पुष्करमहाराजांनीं आपणाकडे पाठविला, तो कांहीं तरी तशाच मोबदल्याच्या आशेनें पाठविला असेल, हें कांहीं आर्यांना मींच सांगायला पाहिजे असें नाहीं.

शीलधवल:—वकीलसाहेब, या अमोल रत्नहाराच्या मोबदल्यांत नंदा-

धिपतीसारख्या भाग्यशाली नृपतीला देतां येईल अशी एकहि वस्तु या कंगाल शीलधवलापाशीं नाहीं ! तरीहि चंद्रमंडलाच्या हितासाठीं मजपाशीं असलेली कोठलीही वस्तु सारासार विचार करून आपल्या महाराजांच्या चरणीं मोबदल्या-शिवाय अर्पण करायला हा शीलधवल कधीहि तयार आहे. सांगा, पुष्करमहाराज माझ्यापासून कसली इच्छा करतात ?

पुष्करः—या चंद्रमंडलांत कोणाच्या ताब्यांत नाहीं, अशी एक गोष्ट आर्यांच्या ताब्यांत आहे—ती वस्तु—

शीलधवलः—अशी कोणती ती वस्तु ?

पुष्करः—अगोदर आर्यांचें मला अभयवचन पाहिजे.

शीलधवलः—शीलधवल भलतींच वचनें कधींच कुणाला देत नसतो.

पुष्करः—त्या वचनाची किंमत म्हणून असले शंभर हार या क्षणीं आर्यांच्या चरणांवर अर्पण करायला मी तयार आहे.

शीलधवलः—अन्यायाचा, अनीतीचा लांच ह्मणून हे तुमचे शंभरहि हार मी लाथेच्या एका ठोकरीसरसे उडवून दईन ! वकीलसाहेब, आतांतर प्रत्येक शब्द मला अतिशय जपून उच्चारला पाहिजे. बोला, पुष्करमहाराजांना काय पाहिजे ? तुमची भलतींच लांबण ऐकून घ्यायला मला आतां वेळ नाहीं—स्पष्ट सांगा—नाहांतर हा मी निघालों. काय पाहिजे आहे पुष्करमहाराजांना !

पुष्करः—राजलक्ष्मी ! चंद्रमंडलाची राजलक्ष्मी !

शीलधवलः—राजलक्ष्मी ! चंद्रमंडलाची राजलक्ष्मी ! चंद्रमंडलाचा पराक्रम, चंद्रमंडलाचें वीर्य, तेज, सत्त्व, यश, यांची प्रत्यक्ष मूर्ति ! चंद्रमंडलाची कीर्ति, चंद्रमंडलाचें अस्तित्त्वच जिच्यावर अवलंबून आहे, अशी राजलक्ष्मी ! चंद्रमंडलाचा आत्मा ! वकीलसाहेब, त्यापेक्षां या शीलधवलाचा प्रत्यक्ष प्राणच तुम्हां कां मागितला नाहींत ? राजलक्ष्मी ह्मणजे चंद्रमंडलाचें सर्वस्व आहे, चंद्रमंडलाचें जीवन, चंद्रमंडलाचें चैतन्य केवळ राजलक्ष्मीवर अवलंबून आहेत, ही गोष्ट साऱ्या जगाला ठाऊक असतां, चंद्रमंडलाच्या मुख्य अमात्यापाशींच तिची मागणी करण्याचें धाडस तुमच्या महाराजांनां झालें तरी कसें ? तुमच्या पुष्करमहाराजांचें मस्तक फिरून त्यांना वेळ लागलें आहे असें दिसतें.

पुष्करः—हो, खरें सांगायचें तर पुष्करमहाराजांनां राजलक्ष्मीच्या प्राप्तीचें वेदच लागून राहिलें आहे. त्यांना तिचा अगदीं निदिध्यास लागून राहिला आहे.

शीलधवलः—अशा मूर्ख राजाला सिंहासनावर बसू देण्यापेक्षां त्यांचे दगडी वेड घालवायला एकाद्या किल्ल्याच्या दगडी कोठडीत बंदोबस्तानें कोंडून ठेवला पाहिजे. भलतींच वेडे डोक्यांत घेऊन हा नंदावर्ताला अन् त्याच्याबरोबर साऱ्या जगालाच आग लावायचा एकाद्या वेळीं ! त्या मूर्खाच्या डोक्यांत हें भलतेंच वेड शिरलें तरी कसें ?

पुष्करः—तें काहीं मला नीटसें ठाऊक नाहीं. आर्य, राजलक्ष्मीच्या मोबदल्यांत पुष्करमहाराज आपणापुढें नंदावर्ताचें सारें भांडार ओतायला तयार आहेत.

शीलधवलः—या शीलधवलाला त्या साऱ्या भांडाराची, किंबहुना पृथ्वीवरील साऱ्या संपत्तीची किंमत एकाद्या घाणेरज्या उर्कारज्यापेक्षां अधिक वाटत नाहीं.

पुष्करः—भलत्याच मोहानें, भलत्याच भावनांच्या अभिमानानें चालत आलेल्या लक्ष्मीला आर्यांनीं लाथ मारूं नये. राजलक्ष्मी ह्यणजे क्षुल्लक धातूचा एक तुकडा, त्यापेक्षां तिची किंमत काय आहे ? अमात्य शीलधवल बुद्धिप्रधान आहेत, बुद्धि हेंच त्यांचें सर्वस्व ! मूर्तीबद्दलच्या साऱ्या भावना, सारे प्रवाद त्यांना खरे वाटत असले, तर मी त्यांच्या बुद्धीबद्दल कींवाच करतो !

शीलधवलः—वकीलसाहेब, राजलक्ष्मी ह्यणजे एक धातूचा हातभर तुकडा आहे अन् त्या तुकड्याची किंमत आपण देऊं केलेल्या संपत्तीच्या मानानें अगदीं क्षुल्लक आहे, हें मला समजतें. परंतु मला माझ्याच दृष्टीनें विचार करून चालायचें नाहीं ! साऱ्या राष्ट्राच्या दृष्टीनें प्रत्येक गोष्टीकडे मला पाहिलें पाहिजे. राष्ट्राचें अन् माझे जीवन एकजीव बनून गेलें आहे. मंडलांतून राजलक्ष्मी गेली, तर प्रजाजनांचें मन कच खार्डल, स्वतःच्या पराक्रमावरचा, कर्तबगारीवरचा त्यांचा विश्वास पार उडेल अन् ते अगदीं दीन, दुबळे, निर्बल, निर्वीर्य होऊन चंद्रमंडल वाटेत त्या राष्ट्राच्या भक्ष्यस्थानीं पडेल ! या दृष्टीनें राजलक्ष्मीचें महत्त्व मला साऱ्या त्रिभुवनाहूनहि अधिक आहे.

पुष्करः—राजलक्ष्मीसाठीं महाराज आपल्या चरणीं नंदावर्ताचें अर्धें राज्य किंबहुना सारें राज्य अर्पण करायला तयार आहेत. चंद्रमंडल अन् नंदावर्त यांचा असा एकजीव करून दोन्ही राष्ट्रांच्या राजपदावर आर्यांनीं विराजमान व्हावें, अशी त्यांची इच्छा आहे. आर्यांनीं भलत्याच खुळ्या भावनांना बळी पडूं नये—

शीलधवलः—हा शीलधवल ह्यणजे तुझी कैथी समजतां ? चकचकणाऱ्या

लहानमोठ्या खड्यांच्या, क्षूद्र धातूच्या टिकल्यांच्या, किंवा शेंकडों कोस पसरलेल्या मातीदगडांच्या ढिगाऱ्यांच्या लोभानें आपल्या मातेच्या मानेवर सुरी ठेवायला हा शीलधवल तयार होईल, असें तुझाला वाटत असेल, तर तो तुमच्या बिघडलेल्या दृष्टीचा अन् कुजलेल्या मेंदूचा परिणाम आहे. माझ्या पूर्वजांच्या पुण्याईनें माझी इच्छा फळाला येऊन मला पुढचे सारे जन्म या चंद्रमंडलांतच घेतां आले, अन् प्रत्येक जन्मांत साऱ्या पृथ्वीचें काय, पण स्वर्गासकट साऱ्या विश्वाचें साम्राज्य तुझी मला राजलक्ष्मीच्या मोबदल्यांत देऊं लागलां, तरी प्रत्येक वेळीं मी त्याच्यावर अशी लाथ मारून राजलक्ष्मीचें रक्षण करीन; चंद्रमंडलाच्या निरपेक्ष सेवेंतच जन्माची सार्थकता मानीन ! वकीलसाहेब, हा शीलधवल स्वभावानें अतिशय धीमा आहे—शांत आहे; परंतु शेवटीं तो मनुष्यच आहे.

पुष्करः—असें काय ? (तलवार उपसून) बोल शीलधवल, आतांपर्यंत नम्रपणें, आर्जवें करून, तुझ्याशीं राजलक्ष्मीची याचना मी केली ! परंतु भिकारी तो भिकारी ! त्याला रत्नालंकार अन् मोठमोठीं राज्ये कशीं पचणार ? त्याला साडेतीन हात चबुतऱ्याची लांकडी जहागिरच योग्य ! सांग, शीलधवल, मुकाट्यानें राजलक्ष्मी आमच्या हवालीं करतोस कीं, राज्याभिषेकाच्या मंगल स्नाना-ऐवजीं रक्ताभिषेकाचें कंठस्नान घालून घ्यायला तयार होतोस ?

शीलधवलः—वकीलसाहेब, या शीलधवलापुढें पृथ्वीवरील सारीं नाजूक प्रलोभनें जशीं व्यर्थ आहेत, तशाच कठोर धमक्याहि व्यर्थ आहेत ! चंद्रमंडलाच्या हिताचे विचार मनांत खेळत असतां अन् त्याच्या कल्याणाची कृति हातून होत असतां मला मरण आलें तरी तें मला अन् चंद्रमंडलाला मंगलकारच होईल. जा, हा शीलधवल मरणाला भीत नाही ! माझ एवढें पक्कें ध्यानांत ठेव कीं, वृद्धपणीं माझ्या बाहूंची शक्ति तिळमात्रहि कमी झाली नाही—राजलक्ष्मीचा चकाकणारा धातूचा तुकडा तुझ्या हृदयाशीं येण्याऐवजीं हा पोलादाचा चकाकणारा तीव्र धारेचा तुकडा तुझ्या हृदयाचा अगोदर ठाव बधितल्याशिवाय रहात नाही ! (तरवार उपसतो.)

पुष्करः—अरे रणधीर, रणधीर, चल ये झटकन् !

[दोघेहि लहं लागतात. एका बाजूनें वारुणी व दुसऱ्या बाजूनें तरवार उपसून बालार्क एकदम आंत येतात.]

वारुणीः—बाबा, बाबा, काय हा अविचार ?

बालार्क—हा पहा पकडला त्या भाताच्या सापाला !

The Manoranjan Press, Bombay.

[पृष्ठ ३५.

पुष्करः—वेडे पोरी, चल जा आंत ! रणांगणावर पोरीसोरी अन् म्हातारे यांचें बिलकूल कांहीं काम नाहीं. रणधीर, या म्हाताऱ्या सापाला पकड अगोदर अन् आपल्या दगडी तळघराची थंडगार हवा जन्मभर खायला दे पाठवून !

बालर्क (पुष्कराची तरवार दूर उडवून व त्याला खाली पाडून त्याच्या उरावर बसून):—हा पहा पकडला त्या म्हाताऱ्या सापाला ! बोला, आर्य, बोला, या हरामखोराला कोणती शिक्षा करूं ? घालूं इथल्या इथें याला कंठस्तान ?

वारुणीः—अगबाई, आतां करूं तरी काय ? बाबा, बाबा !

शीलधवलः—कोण ? बालर्क ? सांगा—सांगा अगोदर तुम्ही या वेळीं इथें कसे आलां ? तुम्ही रणधीर कधीं झालां ?

बालर्कः—आर्यांना तें मी सविस्तर रीतीनें मागाहून सांगेन ! पण या कपटी नरपशूला या वेळीं कोणतें शासन करूं, बोला ? या भिकाऱ्याला साडेतीन हात चवुतऱ्याच्या लांकडी जहागिराचा उपभोग घ्यावला पाठवूं ? हातानें कृति करून करून टाकूं इथल्या इथें याचा अंत ?

शीलधवलः—उठा, बालर्क, उठा अगोदर. या प्रसंगीं त्यांना जाऊं द्या. आपल्या राष्ट्राच्या प्रेमाच्या तीव्रतेमुळे त्यांचें मस्तक फिरून आवेशाच्या भरांत त्यांच्या हातून हें अविचाराचें कृत्य घडलें आहे. बालर्क, कांहीं झालें तरी राष्ट्राभिमानाचा अतिरेक हा कांहीं दंडनीय अपराध नव्हे !

बालर्कः—आर्यांच्या आज्ञेपुढें माझा अगदीं नाइलाज आहे ! (पुष्कराच्या छातीवरून उठून) अधमाधमा, खऱ्या राष्ट्राभिमानाचा धडा आर्यांपासून शिकून घे.

(राग—मध्यमावती; ताल—त्रिताळ.)

ऐसा धीरचेता । नयबलशाली उन्नतिच्या महागिरिवरी
स्वतपें राष्ट्रासि नेत नेता ॥ धृ० ॥ तुजसम हीन दीन
प्रशक जरी अभिमानी राष्ट्राचा । दोष न घृतनामथनांना
हयकरिंना अभिधाना सुंदर तरि या देतां ॥ १ ॥

वारुणी (स्वगत):—या क्षणीं माझ्या डोळ्यांसमोर अगदीं नवीन, अगदीं अननुभूत अशा नव्याच विश्वाचा उदय झाला आहे, असं माझ्या मनाला कां वाटूं लागलं आहे ? कोणती अदृश्य शक्ति पुन्हां पुन्हां या वीरमूर्तीकडे माझं मन खेंचून नेत आहे ? देवा, दयाघना—(हातांनीं डोळे घट्ट मिटून घेते.)

शीलधवलः--उठा, वकीलसाहेब, उठा, अन् झालेल्या प्रकाराबद्दल कांहीं खेद मानूं नका. राजलक्ष्मीशिवाय आपल्या महाराजांसाठी आपण कांहींहि मागितलें असतें, तरी तें मीं तुझाला मोठ्या आनंदानें अर्पण केलें असतें. राजलक्ष्मी ही माझी स्वतःची वस्तु नसून तीवर सगळ्या चंद्रमंडलाचा अधिकार आहे, ही गोष्ट आपण लक्ष्यांत घ्या अन् झालेला सारा प्रकार विसरून जा. नंदावर्त अन् चंद्रमंडल यांचा संबंध तिळमात्रहि बिघडूं नये, अशी माझी उत्कट इच्छा असल्यामुळें झालेला हा सारा प्रकार अगदीं गुप्तच राहिल, अशी मी व्यवस्था काढों.

पुष्करः--माझ्या हातून घडलेलें घोर, उपराट्या काळजाचें वर्तन अन् आपली प्रेमळ निःसीम उदारता यांची खेदकारक तुलना मनांत घेतांच माझे हें काळें तोंड आपोआप खालीं होतें. तोंडांतून शब्द फुटत नाही, आर्यांची उदार क्षमाशीलता पृथ्वीच्या इतिहासांत केवळ अपूर्व आहे !

बालार्कः--आर्य, आपल्या या उदारशीलतेचा शहाणें राजकारण काय बरें झणेल ? राजनीति अन् खासगी मनःप्रवृत्ति हीं अगदीं भिन्न आहेत, हें मीं आर्यांना सुचवायला पाहिजे असं नाही. राजलक्ष्मीबद्दल यांचें मन एकदां लुब्ध झाल्यावर--

शीलधवलः--बालार्क, ज्या मुद्द्यावर मी क्षणभरानें शंणार होतो, त्याच मुद्द्यावर तुम्ही ताडण्याच्या उडत्या उतावीळपणामुळें झट्टिशीं आलां !

बालार्कः--आर्यांची त्याबद्दल मी क्षमा मागतों.

वारुणी (स्वगत) :--अहाहा, या वीराचें भाषण किती गोड, मूर्ति किती सुंदर ! पराक्रम किती अचाट ! अहाहा ! देवा, हा वीर पुन्हां आपल्या अमृतवाणीनं माझ्या कानांना अन् हृदयाला नवीन जावन देईल का ?

शीलधवलः--वकीलसाहेब, इतका हा सगळा अनिष्ट प्रकार झाल्यानंतर, चंद्रमंडलाचा प्रमुख अधिकारी या नात्यानें मीं तुम्हाला कमळावतांत राहूं दिलें, तर राजनीतिज्ञ पुरुष अन् भावी इतिहासकार माझ्या मुत्सदीपणाला अन् शहाणपणाला हंसतील. आठ दिवसांच्या आंत आपण इथून निघून जावें, अन् दुसऱ्या वकीलाला इकडे पाठवून द्यावें, अशी माझी तुम्हाला आज्ञा आहे.

पुष्करः--आर्यांची आज्ञा मला प्रमाण आहे. परंतु ही मुदत जरा कमी होत आहे. इतक्या थोड्या मुदतींत मी नंदावर्ताला परत गेलों, तर तें माझ्या कृजितीला अन् विशेष गवगव्यालाहि कारण होणार आहे.

शीलधवलः--किती मुदत पाहिजे आपणाला ?

पुष्करः--निदान पंधरा वीस दिवसांची तरी--

शीलधवलः—मी तुझाला एका महिन्याची मुदत देतां. मग तर झालें ?

पुष्कर (स्वगत)—इयें कुणा लेकाला अधिक राहायचें आहे !
(उघड) आर्यांचे हे माझ्यावर भारी उपकार आहेत ! (निघून जातां.)

शीलधवलः—बालार्क, तुम्ही आयत्या वेळीं इयें नेमके आलां कसे ?

बालार्कः—आर्य, सविस्तर हकीगत मी आपणाला मागाहून सांगेन. अरुण अन् महाराज शिकारीला गेले होते, त्या वेळीं हे वकीलसाहेबही त्यांच्या बरोबर असावेत, अन् त्यांची कसल्या तरी विषयासंबंधानें गुप्त संभाषणें झालीं असावीं, असा अरुणाच्या भ्रमांतील कित्येक तुटक वाक्यांवरून मीं तर्क केला अन् तेव्हां-पासून या वकीलांबद्दल माझे मन बरेंच कलुषित झालें आहे. सुदैवानें मघांशीं मीं नदीवरील माझ्या आवडत्या उद्यानभागां फिरत असतां, भलत्याच वेळीं, आर्यांची स्वारी वरोबर कुणी न घेतां या वाज्याकडे जातांना माझ्या दृष्टीला पडली. तत्क्षणीं माझ्या मनांत आर्यांच्या सुरक्षितपणाबद्दल नाहीं नाहीं त्या कल्पना येऊं लागल्या, अन् ताबडतोब मनाशीं एक निश्चय करून आपल्या मागोमाग मी या वाज्यांत येऊन ठेपलों. पहातां तों या दालनाशीं एक पहारेकरी उभा होता. योग्य संधि साधून त्याच्या मस्तकावर एक जोराचा मुष्टिप्रहार करून मीं त्याला बेशुद्ध पाडला अन् पहारेकरी बनून, अगदीं दारा-शींच आंत चाललेला सर्व प्रकार पहात अन् ऐकत उभा राहिलों.

शीलधवलः—बालार्क, तुमचे हे उपकार मी कसे फेडूं ? चंद्रमंडलाला तुमच्यासारखे निःसीम स्वार्थत्यागी वीरपुत्र लाभले आहेत, ह्मणूनच तर त्याची चहूंकडे अशी बोलबाला होत आहे !

बालार्कः—माता राजलक्ष्मीच्या अन् आर्यांच्या कृपेचें हें फल आहे !

शीलधवलः—तीच तुम्हाला शतायु करो !

वारुणी (स्वगत)—आर्यांच्या तोंडांत साखर पडो !

(राग-हंसध्वनि; ताल-त्रिताल.)

पदिं याचीं तुझ्या दीन नंदनंदना ! । अन्य याचना रुचेना
मना ॥ धृ० ॥ पाप असुंदर निवटुनि जर्गिचें । करिसि
पुण्य शुचि लोक रुचिर ॥ १ ॥ मन्मथविग्रह वीरमणिसि
या । हतजीवित मम सकल वितर ॥ २ ॥

(पडदा पडतो.)

अक दुसरा.

प्रवेश पहिला.

[स्थळः—रस्ता. चातक प्रवेश करतो.]

चातक (स्वगत) :—अहा ! मन कसे अधीर होऊन गेलें आहे अगदी ! माझ्या देहाची देवता, मनाची मालकीण, सर्वस्वाची स्वामिनी—माझ्या हृदयाला नेहमी ब्रह्मानंदाच्या नशेत ठेवणारी माधवी आज कितीतरी दिवसांनी माझ्या दृष्टीला पडणार ! त्या शुक्राच्या चटकचांदणीचा आज सहा महिने तिच्या त्या काळतोंड्या मावशीच्या घरच्या काळोखांत अस्ता झाला होता. त्या तारकेचा आज कमलावतीत शुभ उदय झाला आहे. हा शुभोदय आम्हां उभयतांचा विवाह खास घडवून आणणार ! (निःश्वास टाकून) पण खरोखरच माझ्या माधवीशी माझा विवाह होऊन मी जन्माचा सुखी होईन का ? एका क्षणांत सारी पृथ्वीच्या पृथ्वी इकडची तिकडे होते झणतात; मग आमच्या भेटीला तर आज सहा महिने होऊन गेले ! माणसाच्या मनाच्या चंचलतेचा वेग पृथ्वीच्या गतीच्या क्रांतिपटीने अधिक आहे ! माझ्या माधवीचे मन माझ्याबद्दल पालटें असले तर ! त्या चांदणीने आपल्या अस्तकाली एकादा सुंदरसा चांद हाताखाली घालून ठेवला तर नसेल ? सहा महिने—अबब ! इतक्या अवकाशांत काय उलाढाली झाल्या असतील ! संन्याश्याच्या लग्नाला सतरा विघ्ने झणतात ते खोटे नाही. हा चातक झणजे भणंग भिकारी—प्रत्यक्ष मुंडन न झालेला संन्यासीच नाही तर काय ! छट् ! हे सारे नामर्द विचार असे बाजूला सारून मनाच्या धिटार्ईने माधवीच्या भेटीला गेलें पाहिजे अन् तोंडि हें समोरून येणारें मांजर इथपर्यंत येऊन पांचण्याच्या आंत ! अरे अरे—अपशकून ! पहिले छूट मांजर आडवे गेलें ! नाही—आज तर नाहीच भेटायचे माधवीला ! संसारप्रवेशाचा समारंभ घोड्यावरून अगर पालखीतून मिरवीत करतात ! मांजरावरची स्वारी तोंड-मिळवणीच्या कामी तोंडघशी पाडल्याशिवाय रहाणार नाही ! बस्स ठरलें, माधवीची भेट उद्यां ! ऐशी तिथें पांचायशी ! (जातो.)

प्रवेश दुसरा.

[**स्थळः**—राजलक्ष्मीचें मंदिर. मध्यरात्र. शीलधवल आणि बालार्क बोलत येतात, भसा प्रवेश.]

शीलधवलः—बालार्क, पुन्हां एकदां तें पत्र वाचा पाहूं. आजची म्हणजे नव्य तृतीयेची मध्यरात्र, असेंच त्यांत लिहिलें आहे ना ?

बालार्कः—हो-हें पहा यांत असें स्पष्ट झटलें आहे. पण मला तर हें शत्रूचें कांहीं तरी कौंडाळ दिसतें. त्या नीच, धेरड्या वकीलानेंच ही कांहीं तरी हुलकावणी दाखविली असेल आपणांला ! त्या अतिप्रसंगानंतर आर्यांनीं त्याला कमलावर्तीत रहायची परवानगी देणें श्च नव्हतें.

शीलधवलः—बालार्क, तुमच्या तरुण अन् माझ्या वृद्ध दृष्टीत इतका भेद हा रहायचाच ! शत्रूचें हें कौंडाळ आहे, असेंच तुझाला कां वाटतें ?

बालार्कः—कौंडाळ नाहीं तर काय ? मध्यरात्र उलटायला आली, तरी इथें सर्व अगदीं सामसूम आहे. चातक पहाऱ्यावर असून त्याला कुठेंच कांहीं चलबिचल झालेली आढळली नाहीं. आज दुपारीं हें विनसहीचें चमत्कारिक पत्र जेव्हां माझ्या हातीं पडलें, तेव्हां आम्हाला कांहीं तरी त्रास देण्याच्या हेतूनें त्या वकीलानें ही युक्ति लढविली असावी असें वाटून मीं या पत्राकडे दुर्लक्ष्यच करावें असें मनाशीं ठरविलें. परंतु विचारांतीं, आर्यांच्या नजरेखालून हें गेलेलें बरें असें वाटून मीं हें आपणाला दाखविलें.

शीलधवलः—बालार्क, नंदावर्तीचा तो वकील इतक्या उथळ बुद्धीचा असेल, ही तुमची कल्पनाच मुळीं उथळ वाटते. शिवाय, असें पहा, परमेश्वराच्या कृपेनें धोक्याची सूचना योग्य वेळीं मिळाली असतां, कांहीं तरी कल्पनेनें तिच्याकडे कानाडोळा करून स्वस्थ डोळे मिटून रहाण्यापेक्षां वेळींच सावधपणा स्वीकारला, तर त्यानें नुकसान तर कांहीं होणार नाहींना ? आज मध्यरात्रीं राजलक्ष्मीला धोका आहे, असें जें या पत्रांत कुणीं अज्ञात व्यक्तीनें तुझाला सुचविलें आहे, तें खोटें किंवा आपणाला त्रास देण्यासाठीं झणूनच तिनें लिहिलें आहे असें आपण समजूं ! यापासून फार तर आपली चार घटकांची सुखाची झोंप टळेल; परंतु जर का यांत ध्वनित केल्याप्रमाणें खरोखरच मूर्तीला कांहीं धोका असला, तर बालार्क, सारा जन्म आपणाला झोंपेवांचून तळमळत नतवा

लागेल, अन् त्या जन्माचें आयुष्य कांहीं दिवसांचेंच होईल. सावधपणा हाच माणसाचा जगांतील अत्यंत हितकर्ता मित्र होय !

बालार्कः—आर्यांचें म्हणणें कांहीं खोटें नाहों—परंतु अशा डंकानौबती वाजवून कांहीं कुणी— (पडद्यांत नौबत वाजते.)

शीलधवलः—थांबा, बालार्क ! ही मध्यरात्रीची नौबत ! आपणाला आतां फार वेळ तिष्ठत बसावें लागणार नाहीं. आरलीं शंका खरी—

बालार्कः—ही कुणाची तरी चाहूल ऐकूं येत आहे !

शीलधवलः—चला झटकन् बालार्क ! या गाभान्यामागें आपण लपून बसूं
[तसें करतात. अरुण चोरपावळें टाकांत प्रवेश करतो.]

अरुण (स्वगत)—सारा चोरांचा बाजार ! ज्या जगांत सरळ गोष्टीला इतकी चोरी, तें खरोखरच चोरांनीं तोंडोतोंड भरलेलें असलें पाहिजे. या घातूच्या हातभर मूर्तीची राजरोस उचलबांगडी करायला महाराजांना—या चंद्रमंडलाच्या खऱ्याखऱ्या अधिपतीला इतकी चोरी कां ? स्वतःच्या खिशांतील पैशांचीहि आतां मालकानें चोरीच करायची वेळ आली ह्मणायची ! माझ्या राजनिष्ठेची महाराजांनीं ही भलतीच कसोटी पाहिळी ! राजभक्त धवलकुलांत माझा जन्म झाला आहे. राजापुढें प्रत्यक्ष परमेश्वरालाहि कमी लेखणाऱ्या या अरुणधवलाला महाराजांनीं सरळपणें मूर्ति आणून देण्याविषयां आज्ञा केली असती, तर पृथ्वीवरील सर्व संकटांना एका हातानें बाजूला सारून दुसऱ्या हातानें राजलक्ष्मीची मूर्ति मी महाराजांच्या पायांवर नेऊन घातली असती ! पण महाराजांची आज्ञा मोठी चमत्कारिक ! ' आज मध्यरात्री गुप्तपणें, कुणालाहि न काळत, राजलक्ष्मी आणून माझ्या हवालें करशील तरच तूं खरा राजनिष्ठ,' असें महाराजांनीं मला बजावले असल्यामुळें अन् तशी शपथ मजकडून घेवाविल्यामुळें, हें नामर्दपणाचें काम मला मोठया नामुष्कीनें पार पाडावें लागत आहे. बाबांना कांहींच संशय नसल्यामुळें गाभान्याची किल्ली मला सहज हस्तगत करतां येऊन चातकाच्या डोळ्यांतहि मला धूळ फेंकतां आली. आतां या राजलक्ष्मीची उचलबांगडी करून महाराजांच्या हातीं दिली ह्मणजे महाराज जाणोत न् बाबा जाणोत ! (कुळूप उघडून गाभान्यांत जातो; व क्षणभरानें लक्ष्मीची मूर्ति घेऊन बाहेर येतो, तोंच शीलधवल व बालार्क पुढें येतात. शीलधवल एकदम त्याचा मळा पकडतो.)

शीलधवलः—बोल, कोण तूं हरामखोर ? जन्मदात्या मातेच्या गळ्यावर सुरी ठेवणारा कोण तूं चांडाळ ?

बालार्कः—महाराज, हा तर आपला अरुण !

शीलधवलः—खोटी गोष्ट-साफ खोटी गोष्ट ! धवलकुल या क्षणापर्यंत सर्व बाजूंनी शुद्ध, निष्कलंक आणि धवलच राहिले आहे. पूर्वीच्या अनंत पूर्वजांना अन् पुढील अनंत वंशजांना प्रलयांतापर्यंत रौरवाच्या दारुण यातनांच्या भयंकर जाळांत जाळीत ठेवणारं असें अत्यंत नीच, मात्रागमनीपणाचें कृत्य पवित्र धवलकुलांत जन्म घेतलेल्या एकाहि पुरुषाच्या हातून यापूर्वी कधी झालें नाहीं अन् यापुढेंहि कधी होणार नाहीं. बोल, नरकांतल्या नच्च कटिका, बोल, शुभ्र चंद्रमंडलाला काळाकुट्ट कलंक लावणारा कोण तूं ?

अरुणः—मी अरुण !

शीलधवलः—काय ऐकलें मीं हें ? वृद्धपणामुळें माझ्या कानांना आजच कांहीं विकार तर झाला नाहीं ? कोण तूं ? पुन्हां सांग-माझ्या कानांवाटे माझ्या हृदयावर तीव्र हलाहलाचा अर्क पुन्हां एकदां ओत. बोल-कोण तूं ?

अरुणः—मी अरुणधवल !

शीलधवलः—होय; दुदैवानें तूं अरुणधवल आहेस-नाहीं-तूं अरुण असलास तरी धवल नाहींस. आपल्या मातेच्या-आपल्या राष्ट्रमातेच्या गळ्यावर सुरी चालविण्याची नीच राक्षसी कल्पना ज्या क्षणां तुझ्या मनांत उदय पावली, त्या क्षणां धवलकुलाची राखरांगोळी झाली-धवलकुलाचें पार बांजन झालें !

बालार्कः—बाबासाहेब, बाबासाहेब, काय हें ? धवलकुलाविषयीं असले अशुभ, अमंगल शब्द आमच्यानें ऐकवत नाहींत. शांत व्हा, बाबासाहेब, शांत व्हा.

शीलधवलः—बालार्क, हृदयाला आग लागली आहे हो ! पण ती आंतल्याआंत जळत ठेवली पाहिजे. बालार्क, धवलकुल हें या क्षणापर्यंत राष्ट्रभक्तीचें, शुद्धतेचें, पावित्र्याचें माहेरघर होतें; तें या अधम चांडाळाच्या या कृतीनें अशुभ, अमंगळ नरक बनलें ! बालार्क, काय करूं ? सारें चंद्रमंडल, सारें आर्यावर्त या शीलधवलाच्या मुखाकडे आजपर्यंत पूज्य भक्तीनें, अभिमानानें पहात असे. आज त्याची पुण्याई सरून त्याला जगांत वर मान करायला जागा राहिली नाहीं. बालार्क, काय करूं हो ?

बालार्कः—बाबासाहेब, शांत व्हा—शांत व्हा—

शीलधवलः—आतां शांति परलोकीं—नाहीं हो—या पातकी शीलधवलाच्या नशिबीं परलोकीं सुद्धां शांति नाही ! कोट्यवधि वर्षे नरकांत होरपळत राहिलेल्या सडक्या पिशाच्यापेक्षांहि हा शीलधवल पातकी, अभागी ठरला ! बालार्क, बालार्क—काय करूं हो ? कुठें जाऊं ? हृदयाला लागलेली ही आग—

बालार्कः—बाबासाहेब, असें करून कसें चालेल ? आर्यांनीं असे हातपाळ गाळल्यावर आह्मीं कुणाच्या तोंडाकडे पहावें ? चंद्रमंडलाला कुणी धोर घायचा ? बाबासाहेब, या अकल्पित प्रसंगानें, आर्यासारख्या असामान्य बुद्धिमान् देशभक्ताची बुद्धि गुंग होऊन ते कर्तव्यमूढ झाले, तर चंद्रमंडलाच्या दीन प्रजेनें कुणाच्या तोंडाकडे पहावें ? बाबासाहेब, बोलतां यावी क्षमा करा. चंद्रमंडलाला आर्यांची, त्यांच्या राष्ट्रभक्तीची, त्यांच्या मुत्सद्दीपणाची, त्यांच्या बत्सलतेची पूर्वीपेक्षां आतांच अधिक जरूर आहे. बाबासाहेब, सभोंवार नजर फेंका—शोकांत निमग्न राहून उघड्या डोळ्यांनीं आपण चंद्रमंडलाचा घात होऊं देणार काय ?

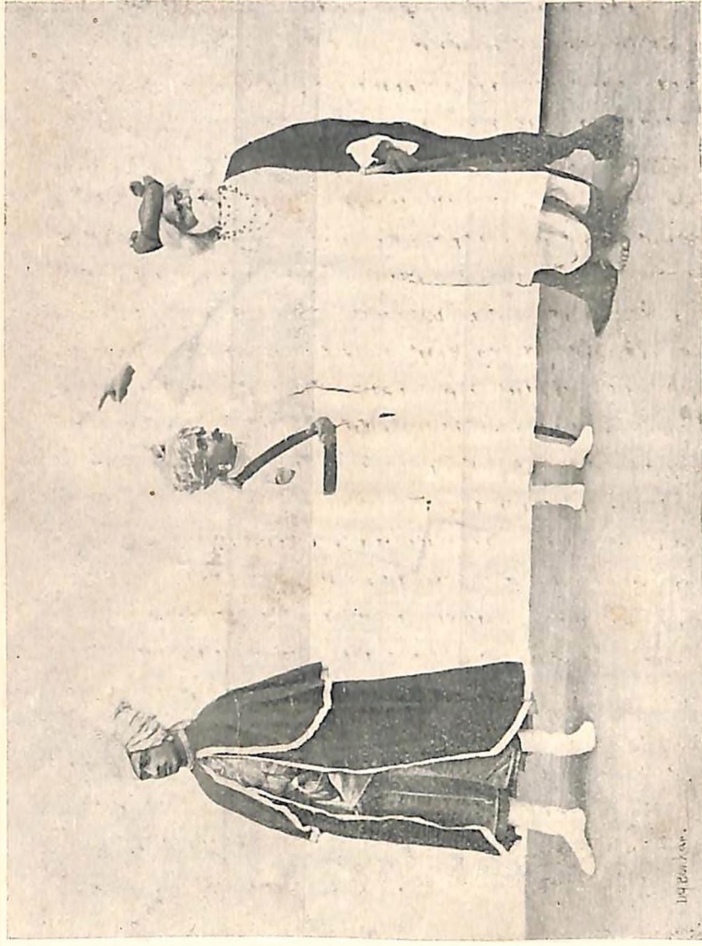
शीलधवलः—नाहीं, बालार्क ! शीलधवलानें मनाची सारी क्रांति ही पहा झालून टाकली ! धवलकुलाला खग्रास प्राप्तून टाकणाऱ्या या चांडाळाच्या काळ्याकुट्ट पापी कृतीनें गळून जाऊन आत्मवर्तव्याचीहि मला शुद्धि नाहीशी झाली होती. आत्महत्येचे नामर्दपणाचे विचार माझ्या मस्तकांत तांडव घाळूं लागले होते—बालार्क, तुमच्या या धोराच्या शब्दांनीं मला त्या घाणेरड्या आत्मगलानींतून जागें केलें. बालार्क, चंद्रमंडलाचा मुख्य अमात्य अन् राजलक्ष्मीचा सर्वाधिकारी या नात्यानें माझी तुम्हाला आज्ञा आहे कीं, राजलक्ष्मी हळविण्याच्या दारुण अपराधानिमित्त याला मी प्राणदंडाची शिक्षा फर्मावीत आहे, ती तुम्ही राजाधिकारी या नात्यानें ताबडतोब अमलांत आणली पाहिजे.

अरुण (स्वगत) :—त्रिवार धन्य आहे आपली ! बाबा, आपल्या पोटीं आल्याचें महत्भाग्य लाधल्याबद्दल मला मोठा अभिमान वाटतो !

बालार्कः—बाबासाहेब, बाबासाहेब, काय मी ऐकतो आहे हें ? अरुणाला—आपल्या पोटाच्या मुलाला आपण प्राणदंडाची शिक्षा फर्मावीत आहां ? माझा या देखाव्यावर मुळीं विश्वासच बसत नाही ! मी शुद्धीवर तरी आहे ना ?

शीलधवलः—होय, बालार्क, तुम्ही व मी दोघेही पूर्ण शुद्धीवर आहों, अन्—या धवलकुलांतील पापी कृष्णसर्पाला मी प्राणदंडाची शिक्षा फर्माविली, तीही

शीलधवल—या क्षणापासून बारा प्रहरांच्या आंत अरुण या जगांतून हद्दपार झाला पाहिजे. [पृष्ठ ४३.

The Manoranjan Press, Bombay.

सत्य आहे ! बालार्क, ही शिक्षा अमलांत आणायचा भार मी चंद्रमंडलाचा अमात्य या नात्यानें तुझावर संपवितों. या क्षणापासून बारा प्रहरांच्या आंत अरुण या जगांतून हद्दपार झाला पाहिजे.

बालार्कः—बाबासाहेब, आपल्या कोमल हृदयाची जाणीव माझ्याइतकी फारच घोड्यांना असेल. आपल्या हृदयापासून या शब्दांचा उगम असेल, आपल्या तोंडून हे परम कठोर शब्द बाहेर पडले असतील, या गोष्टीवर माझा विश्वास बसत नाही. बाबासाहेब, अरुण आपल्या पोटचा मुलगा ! लहानपणींच मातृसुखाला हा आंचवल्यामुळे आई न् बाप या दोन्ही नात्यांनीं आपणच याला लहानाचा मोठा केलात, अपार कष्ट सोसून, अतिशय खस्ता खाऊन, याचें शीलसंवर्धन केलेंत, अत्यंत परिश्रम घेऊन याला सर्व तऱ्हेचें शिक्षण दिलेंत—बाबासाहेब, अजून पुरता पंधरवडाहि लोटला नसेल, वृद्धपणीं अपूर्व पितृवात्सल्यानें आपल्या हृदयांतील रक्त देऊन, आपला जीव भयंकर संकटांत घालून, आपणच अरुणाला मृत्यूच्या भयंकर जबड्यांतून या जगांत परत आणलेंत—अन् आपणच, बाबासाहेब, आपणच, अशा निःसीम क्रूरतेनें अरुणाला मृत्यूच्या जबड्यांत परत लोटतां ?

शीलधवलः—बालार्क, त्या साऱ्या गोष्टींच्या कोमल आठवणींनीं माझ्या कर्तव्यकठोर हृदयावर कांहीं देखील परिणाम होणार नाही. माता अन् पिता या नात्यांनीं याचें संगोपन करतांना, याला शिक्षण देतांना, याच्या खस्ता खातांना, मृत्यूच्या कवळांतून याला परत आणतांना, माझ्या डोळ्यांसमोर केवळ एक न् एकच ध्येय होतें कीं, धवलकुलाला माझ्या अरुणानें अधिक उज्ज्वल करावें, चंद्रमंडलाला प्राणांपलीकडे समजून त्याच्या रेंसभर हितासाठीं प्रतिक्षणीं आपले प्राणहि धोक्यांत घालावे—चंद्रमंडलाच्या मंगलासाठीं दगडाधोंड्याचेहि जन्म घ्यावे—पण बालार्क, आपल्या या अघोर, पापी, मातृघातकी कृतीनें—नको, बालार्क, अधिक वाटाघाटीची आतां जरूरी नाही. मी सांगतों ही शिक्षा अमलांत आलीच पाहिजे. परवां सकाळीं अरुण जिवंत दिसतां कामा नये !

बालार्कः—पण बाबासाहेब—

शीलधवलः—या बाबतींत प्रत्यक्ष परमेश्वराच्याहि रद्दबदलीचा शब्द मी ऐकून घेणार नाही !

बालार्कः—रद्दबदली मी करीत नाही. पण आर्यांच्या हातून दुःस्वप्नाय

होळं नये, एवढीच माझी विनंति आहे. अरुणाच्या हातून राजलक्ष्मी हलविळी गेली, यांत त्याचा कांहीं पापी हेतुच होता, याला प्रमाण काय ?

शीलधवलः—दुसरा कोणता हेतु असणार ? कोणत्याहि प्रसंगां, कोणत्याहि निमित्तानें, राजलक्ष्मीची मूर्ति स्थानावरून हळतां कामा नये, हा नियम निदान चंद्रमंडलांत तरी पाळण्यांतील पोरपासून मरणाच्या दारीं पडलेल्या वृद्धापर्यंत जगजाहिर आहे !

बालार्कः—अरुणा, सांग, हें कृत्य करण्यांत तुझा कोणता हेतु होता ? कुणाच्या भुलावणीनें तूं फसलास काय ? अरुणा, प्रसंग नीट घ्यानांत घे. तिळमात्र चुकीनें घोर अनर्थपरंपरा कोसळेल, हें लक्षांत ठेव.

अरुणः—माझ्या स्वतःच्या जबाबदारीवर, माझा कांहीं हेतु साधण्याकरितां, मी राजलक्ष्मी इथून हलविणार होतो. यापलीकडे मी कांहीं सांगणार नाही. पुढचे सारे परिणाम मला दिसत आहेत अन् ते भोगायला मी पूर्णपणें तयार आहे. बालार्क, माझ्यासाठीं बाबांजवळ प्राणांवी याचना आपण करूं नका.

शीलधवलः—बालार्क, भलत्याच मोहांत तुम्ही पडूं नका. माझें हृदय या प्रसंगां कर्तव्याच्या आंचीनें वज्राचें बनलें आहे. मायेच्या मोहाला वश होऊन, पोटच्या मुलाला मी इतर सामान्य प्रजाजनांपैकीं एक न लेखतां, या भयंकर अपराधाबद्दल प्राणदंड केला नाही, तर मी नालायक अधिकारी ठरुंग, धवलकुलांतला एक नीच कृमिकीटक समजला जाईन. बालार्क, मी सांगतां असेंच झालें पाहिजे. अरुण आतां तुमचा बंदिवान् आहे. उद्यां सर्व शहरभर याच्या भयंकर अपराधाची अन् त्याबद्दल त्याला मी दिलेल्या शिक्षेची दौंडी पिटवून परवां सकाळीं सर्व नागरिकांसमोर या अभाग्याला याच देवळाच्या पटांगणांत सुळावर द्या. ह्मणजे मातृघातकी नरपशु कोणत्याहि दर्जाचा असला, तरी त्याला कशी शिक्षा होते, हें सर्वांना कळून येईल. बालार्क, मी सांगितलेली व्यवस्था अक्षरशः अमलांत आली पाहिजे, अशी अमात्य शीलधवलाची तुझाला आज्ञा आहे. (जातो.)

बालार्कः—अभागी मुला, चल ! दुदैवाच्या जाळ्यांत तूं आपणाबरोबर आणखी किती तरी अभाग्यांना ओढलें आहेस !

(राग—नाटी; ताल—द्विपचंदी.)

म्लान दिसे चंद्र हा, विकरित जो तेजा महा । राहु
टपला यासण्या त्या, परि न तो दिसे कुठें हा ॥ धृ० ॥

दीन मुखें पाहि तो सुजनांच्या वदनांकडे । सत्तपें की
रक्षिती दनुजकवली स्वदेहा ॥ १ ॥ तेथ बघे तो जरी
अवसादा आशाहता । ध्वान्तगर्ता ग्रासि तरि त्या
प्रलर्यिची कालगेहा ॥ २ ॥

(अरुणाला घेऊन जातो.)

प्रवेश तिसरा.

[स्थळ:—चंदनभट्टाच्या घरातील एक खोली. माधवी तोंडाला
रंग लावीत बसली आहे, असा प्रवेश.]

माधवी (स्वगत) :—जळलं मेलं ! हें नवीनच एक विघ्न उत्पन्न झालं
आहे तोंडाला रंगीकाम करायचं ! मावशीच्या घरां हें मेलं तोंड विस्तवाला
फुंकर घालतां घालतां जळलं अन् तेव्हांपासून माझ्या चेहऱ्याच्या मोहकपणानं
खरंखुरंच काळं केलन् ! ह्मणून तर एवढी रंगाची आटापिटी तोंडाला ! तिकडे
नव्हती एवढी याची पंचाईत ! काळ्या तोंडानंच, चांगलं उजळ माथ्यानं
हवं तसं वावरायला सांपडे मला ! खरं ह्मटलं तर काळधरून मला मोठी
घास्तीच लागून राहिली आहे ! कालच चातकांची स्वारी यायची माझ्या
दर्शनाला—मग कां आले नाहीत, देव जाणे ! परवां इथं आल्यापासून
या मेल्या काळतोंड्या गांवगुंडाच्या भयानं माझं हें तोंड कुण्णाकुण्णाला
दिखील दाखवायचं धाडस मीं केलं नाहीं. काल सकाळीं उठतांक्षणींच,
माझे जिवाचे जिवलग माझ्या दर्शनाला धांवत येतील म्हणून पहिल्यानं
नेहमींची वेणीफणी दिखील न करतां, चेहेऱ्याला रंगारोगणाचं काम
सुरू केलं. पण कुठं मेलं मांजर आडवं गेलं कुणाला ठाऊक ! कालच्या साऱ्या
दिवसांत चातकांचं दर्शन नाहीं. अस्सा मला राग आला होता स्वारीचा !
मेली चातकासारखी वाट पहा पहा पहावी अन् कुणाला त्याची फिकीरच नाहीं !
काल स्वारी आली नाहीं. पण आज कांहीं खास आल्याखेरीज नाहीं रहाणार !
ह्मणून उठतांक्षणींच ही नाटकाची रंगी तालीम सुरू केली आहे. वेणीफणीचं
येईल पहातां मागाहून ! हो, नाहीतर फट्टिशीं दत्त ह्मणून उभे राहिले न् माझ्या
ह्मडळी चेहेऱ्यानं बुजून गेले, तर उभ्या संसाराचा भूतबाजार व्हायचा ! लग्नाचा

रंग ठाकठीक जमेपर्यंत हे रंगाचे रागरंग सारे अस्सेच चालू ठेवले पाहिजेत मला ! एकदां लगीनगांठ पडली कीं सुटलें बाई ! तोंपर्यंत काय काय रंग पालटतील त्याची धास्तीच आहे मोठी ! मला मोठं भय वाटतं कीं, केंसबीस असे जखणीसारखे मोकळे नू चेहेऱ्यावर हें असें रंगाचें अर्धवट रोगण, अशा स्थितींत जर चातक एकदम आले, तर अगबाई—

[चातक प्रवेश करतो.]

चातकः—अरे बापरे ! हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे !

माधवीः—असं भिऊं नये गडे ! मी ती—

चातकः—तरी मला वाटलेंच ! तिला गट करून तू—

माधवीः—गट करून म्हणजे ? अन् ती कोण ?

चातकः—ती कोण तें ठाऊक नाहीं काय ? असें सांग घेऊं नकोस. तूं कुणी-हि हडळ, जखीण, राक्षसीण असलीस, तरी हा चातक तुला भ्यायचा नाहीं. बोल, माझ्या माधवीची तूं काय स्थिति केली आहेस ?

माधवीः—चातकराज, कां उगीच हा दीन दासीवर गहजब ? मी हडळ नाहीं, जखीण नाहीं, राक्षसीण नाहीं, आपली मी भावी अर्धांगी ना ?

चातकः—चल हट, तूं जखीण राक्षसीण नाहींस, तर मीच समंध, ब्रह्म-राक्षस आहे वाटतें ? त्याशिवाय असलें हें रंगावेरंगी नू केंसाळ अर्धांग मला कसें शोभेल ?

माधवीः—चातक, माझ्याकडे एकवार पहा तरी—

चातकः—एकवार नव्हे, हजारवार पाहिलें, तरी तुझ्या ठिकाणीं मला केंसाळ, चित्रविचित्र भुताखेरीज कांहीं दिसत नाहीं !

माधवीः—आतां करूं तरी काय बाई ? कशी ओळख पटवूं तुझाला माझी ? अहो, मी माधवी-माधवी-माधवी ! तुमची माधवी नाहीं का मीं, चातक ?

(राग-यमन; ताल—त्रिताल.)

ही अपुली प्रिय कान्ता । कांता । वाहियलें पर्दिं । सर्वस्व
जिनें विसरुनि सकलहि स्वान्ता । कांता ॥ ध्रु० ॥ स्थल
न हृदयिं जरि अभागिनिसि तरि । निजकारिं करा
हदंता । कांता ॥ १ ॥

चातकः—मला अशी फसवायला पाहूं नकोस. लोक मला भ्रमिष्ट ह्मण-

तात-द्वणून. एकाद्या भुताकडून-त्यांतूनहि स्त्रीजातीच्या भुताकडून फसला जाण्याइतका भ्रमिष्ट नाही मी ! पिशाचयोनीचीं पावलें उलटीं असतात द्वणून-सांगतात; पण तुझें तर काळीज देखील उलटें दिसतें !

माधवीः—चांगलं-चांगलं ! तुमच्यासारखी मी चांगली माणूस असतांना बेलांशक तुम्ही माझ्यावर उलटतां आहां कीं ! चातक, तुमच्याच तोंडून न्याय झाला ! पिशाचांचीं पावलें उलटीं असतात, द्वणून तुम्हीच द्वणालांत ना ? आद्देत का माझीं पावलें उलटीं ?

चातकः—तुम्हां उलट्या काळजाच्या पिशाचांना काय असाध्य आहे ? माणसांना फसविण्यासाठीं वाटेल तें उलटेंच्या पालटें करणें द्वणजे तुमच्या हातचा निवळ मळ आहे ! मला फसविण्यासाठीं तूं आपलीं उलटीं पावलें सुलटीं केलीं नसशील कशावरून ? तूं माझी माधवी नाहीस आणि तुझ्यासारख्या हडळींचा हृदयवल्गम मी एकादा ब्रह्मराक्षसहि नाही ! माझी माधवी अशी काळतांडी असती, तर ती पहिल्यापासूनच माझी कधीं झाली नसती. केवळ मलाच नाही, तर माधवीच्या आईबापांनाहि तूं फसवलें आहेस. हें असलें सांग माझे द्वणण्याइतका राक्षसीवृत्तीचा मी माणूस नाही. भटजीची नू मालाबाईची तूं काय वाट केलीस तें सांग—

[माला प्रवेश करते.]

मालाः—चातक, तुमचें भांडण मीं सारं ऐकलं. अलड प्रेमी तरुणांच्या भांडणांत पोक्त वडील माणसांनीं पडूं नये हें खरं-पण तुमच्या या भांडणाचा कांहीं उलटाच प्रकार !

चातकः—अहो मालाबाई, पिशाचें मायावी असतात. या हडळींनं तुझाला पुरें पुरें फसवलें असें दिसतें. अहो ही आपली माधवी नव्हे—

मालाः—चातक, ही तुमची माधवी नसेल-पण माझी आहे. आईच्या मायेच्या आंतल्याची दृष्टि पतीच्या भ्रांतिष्ट दृष्टीसारखी धोडीच लहरी असते ! नऊ महिने पोटांत बाळगलेल्या मायेच्या गोळ्याची ओळख प्रलयकालच्या काळोखांत अनू अंतकालच्या वेदनांत दिखील आई कधीं विसरायची नाही !

(राग-हमीर; ताल-त्रिताल.)

ही दृष्टी ईश्वरी । हृदयमया विमला दिव्यगुणा । नच विकृता कर्धिही पापविकारीं ॥ धृ० ॥ जीं शुचि तेजें विश्वपरिसरीं । मातृनयानिं तीं वसती सारीं ॥ १ ॥

माधवी:—आई, कशाला उगीच पाषाणहृदयाची पायधरणी ! कधी-
काळी यांची दृष्टि निवळून यांनी आतांच्या हेगळणीबद्दल माझे पाय धरले, तरी
मी यांच्याकडे ढुंकूनहि पहायची नाही !

माला:—नाही पोरी, यांत केवळ चातकांचाच मला अपराध वाटत नाही.

माधवी:—मग माझाच का दोष सारा !

माला:—नाही—दोष पुष्कळसा देवाचा न् थोडथोडा तुम्हां दोघांचाहि !

चातक:—अजून माझ्या डोक्यांत प्रकाश पडत नाही.

माला:—प्रकाश आंत यायचीं सारीं दारं बंद करून घेतल्यावर प्रकाश
आंत येणार कसा न् तिथला अंधार नाहीसा होणार कसा ? चातक, खरी
हकीगत अशी आहे की, माधवी आपल्या मावशीकडे गेली असतां, थोड्या-
दिवसांपूर्वी, कांहीं अपघात होऊन हिचं तोंड जळलं अन् त्यामुळं हिचा चेहेरा
काळाठिकर पडून त्याचा मूळचा मोहकपणा नाहीसा झाला. पण हा प्रकार आझीं
तुमच्यापासून गुप्तच ठेवला होता. तुमचं प्रेम अचल अन् अभंग राहिल, अशी
आमची खात्री असती, तर या रंगाढंगांत आझी पडलोंच नसतों ! अन् आमची
ही शंका अस्थानीं नव्हती, असं तुमच्या आतांच्या वर्तनावरून सिद्धच झालं.

चातक (स्वगत):—प्रकरण गळचेपीळा येऊं पहातें आहे खरेंच ! काल
इकडे येतांना तें काळं मांजर आडवें गेलें तें उगीच नाही !

माला:—तुम्ही आलां न हा असा बदरंग झाला ! चातक, पोरीची एवढीच
चूक झाली की, रागरंग पाहून हिनं हा रंगाचा पडदा अस्सा ताबडतोब दूर
करून आपलं खरं स्वरूप तुम्हाला जाहीर करायचं न् तुमचे पाय धरायचे !

चातक (स्वगत):—सगळाच सूर बदलला ! माधवीच ही ! (उघड)
मालाबाई, आमच्या भावी सुखसंसारान्त हा जबरदस्त बिब्बाच पडला !
आतां तो कसचा रंगाला येतो ! मोठा अपशकून झाला !

माधवी:—आई, झाली संशयाला सुरवात ! साराच रंग पालटेल बघ—

माला:—चातक, भ्रांतिप्रमाणं संशयाच्या भोंवत्यांत सांपडून आपला न्
माझ्या पोरीच्या जन्माचा सत्यनाश करून घेऊं नका. माधवीच्या न् तुमच्या
ठरलेल्या लमांत प्रचंड विघ्नं उपास्थित झाली आहेत—

[पडद्यांत:—“ एका हो एका ! काल मध्यरात्री चंद्रगंडलाची राष्ट्रदेवी
राजलक्ष्मी गुप्तपणें चोरून नेण्याचें मातृघातकी कृत्य करीत असतां अमात्य

शीलधवल यांनी आपला मुलगा अरुण याला ऐनजिनसीं पकडलें आणि त्याच्या या पापी नीच कृतीबद्दल त्यांनी त्याला प्राणदंडाची शिक्षा फर्माविली आहे. उद्यां सकाळीं राजलक्ष्मीच्या मंदिराच्या पटांगणांत सर्व नागरिकांसमक्ष अरुणाला सुळावर चढविण्यांत येणार असून त्या वेळीं सर्वांनीं तेथें हजर असावे हो !”]

माला:—हें त्यांपैकींच एक विघ्न आहे. चातक, सारी बातमी अगोदरच जगजाहीर झाली आहे. चंद्रमंडलावर अनर्थपरंपरा कोसळणार, अशी चिन्हं थोड्या दिवसांपासून स्पष्टपणं दिसूं लागली आहेत. त्यांच्याशीं आपला कांहीं संबंध नाही म्हणा—

चातक:—नाहीं कसा मालाबाई ? तुमचा नसला तरी माझा संबंध पुष्कळ आहे. आजवर राजलक्ष्मीवर माझा नांवाचा पहारा होता, तो आतां अगदीं डोळ्यांत तेल घालून करण्याचा हुकूम अमात्यांनीं मला केला आहे. दिवसा एक पहारेकरी माझ्या मदतीला दिला असून रात्रीं देवीच्या गाभाऱ्याजवळ माझा अगदीं जागता जावता पाहिजे, अशी मला आज्ञा झाली आहे.

माला:—हें मुख्य विघ्न नव्हे—भलत्याच नादाला लागून स्वारी माधवीचा गळा कापायला तयार झाली आहे !

माधवी:—आई, बावांनीं तसा गळा कापला काय, किंवा यांनीं असा कापला काय, मला शेवटीं आपल्या हातीं गळा कापून घ्यावा लागणार आहे खरोखरी !

माला:—डडापिडा टळो, अमंगळ पळो ! वेडे पोगी, असं अमंगळ बोलूं नये.

चातक:—हें लग्न होत नाहीं—मोठे अपशकुन होताहेत !

माला:—चातक, असल्या भ्रांतिष्टाला माझी मुलगी घायची नाही, असं अलीकडे तिकडून मला वारंवार निक्षून सांगणं होत आहे. अन् तुझाला पोरगी न देतां तिचा गळा कापायचा कसा राक्षसी विचार चालला आहे, हें तुम्ही ऐकाल, तर तुमच्या अंगाची रागानं कहाळी होईल !

चातक:—त्याचा कांहीं नेम नाही मालाबाई ! प्रत्येक गोष्ट मी शकुन न् सूर पाहून करतो. सूर योग्य वाहूं लागला तर एकाद्या ज्वालामुखीप्रमाणें मी भडकेन, नाही तर मनाची खळबळ उडविण्याजोगी कसलीही गोष्ट तुम्हीं सांगितलीत तरी मी हिमालयाप्रमाणें थंडच राहीन.

माला:—तुमचें हें भ्रांतिष्ट वर्तन पाहून माझ्या अंगाची मात्र कहाळी होते आहे. चातक, माधवी तुमची वाड्निश्चित अर्धांगी ना हो?—असे वेड्यां तरखे

काय पहातां ! तुमच्या माधवीला तिचे जन्मदाते वडील कसाबकरणी करून महाराजांची राख बनवायला पहाताहेत—

चातकः—काय ? राख बनवूं पहात आहेत ! राखरांगोळी करीन त्यांची ! (नाकाशी बोट नेऊन) नाहीं—सूर नाहीं लागत या वेळीं ! रागावून डोक्यांत राख घालण्याची ही वेळ नव्हे मालाबाई ! जातो मी. ही रागावण्याची वेळ नाहीं. तसे शकुन होत नाहीत या वेळीं !

मालाः—बोडकं तुमचं ! अहो, डोळ्यांदेखतां आपणा सर्वांवा घात होतो आहे हो !

चातकः—तें सारें खरें हो—पण माझ्या साऱ्या गोष्टींचें नाक माझ्या नाकाच्या मुठींत आहे ना ! नाक मुठींत धरून त्याला शरण यावें लागतें ! करतां काय ?

मालाः—तुम्हाला मुळीं नाकच नाहींस दिसतं !

माधवीः—नाक नाहीं, डोकें नाहीं, हृदय नाहीं, मन नाहीं !

चातकः—काय वाटेल तें ह्मणा ! रागवायला शकुनांचा हुकूम नाही या वेळीं ! नाहीं तर माझी अशी हेटाळणी करणाऱ्यांचों नाकेंच छापून टाकलीं असतीं ! (जातो.)

मालाः—शर्थ झाली बाई यांच्या भ्रांतिष्ट स्वभावाची ! पोरी, निराश होऊं नकोस. अधिक अनुकूल काळाची आपणाला वाट पाहिली पाहिजे.

प्रवेश चवथा.

[स्थळः—नंदावतीची वकिलात; वारुणीचा म्हाळ. वारुणी संचित प्रवेश करते.]

वारुणी (स्वगत)ः—

(राग—झिझोटी—मांड; ताल—छक्का.)

भाव घेती हिंदोलीं दोलनातें ॥ध्रु०॥ देउं कोणा हृदया—

कान्तातें अथवा नंदा ? । कीं तया तातातें जो धरि पापी

छंदा ? । वा राहूं काय दोषुनि देवा मंदा ? ॥ १ ॥

सचेतन जीवसृष्टि अन् अचेतन जडसृष्टि निर्माण करणाऱ्या सर्वशक्तिमान् परमेश्वराला ' सर्वदर्शी ' अन् ' दूरदृष्टि ' असं ह्मणतात; पण दोन परस्परविरोधी कर्तव्यस्य त्या तीक्ष्ण कात्रांत जिचं अंतःकरण सांपडलं आहे, अशी माझ्यासारखी हतभा-

गिनी अजूनहि जिवंत आहे, हाच परमेश्वराच्या अदूरदृष्टीचा अतिशय बळकट पुरावा आहे ! परमेश्वराहूनहि थोर अशा माझ्या पित्याला चालतांना तिळभर श्रम होऊं नयेत ह्याणून माझ्या हृदयाचा कोमल गालिचा मीं पसरला असता अन् त्यांच्या प्रत्येक पावलांनं हृदयाचा चुराडा उडून गेला, तरीहि त्याच पुण्यसुखासाठीं पुन्हांपुन्हां लक्षावधि जन्म घेऊन तेंच एक कृत्य मी केलं असतं, तरी बाबांच्या अनंत उपकारांच्या एक-लक्षांशाचीहि भरती झाली नसती ! पण मी पापी चांडाळीण त्यांच्यावर उलटलें ! ' माझी वारुणी केवळ माझा प्राण, माझं हृदय, माझी इच्छा आहे, ' अशा भरवंशानं ते माझ्या मांडीवर विश्वासानं झोंपी गेलें असतां, मीं त्यांच्याच केंसानं हळूच त्यांचा गळा सोडविण्याची कसाबकरणी केली ! (थांबून) वेडे वारुणि, काल राजलक्ष्मीच्या चोरीसंबंधाची बातमी मालाबाईच्या हातून गुप्तपणं बालार्काना कळवितांना, या साऱ्या प्रश्नांचीं उत्तरं तुला तुझ्या निर्मळ मनानं दिलीं नाहींत का ? तुला सर्वस्वी दुर्लभ अशा बालार्काच्या लाभाच्या लालसेनं कांहीं तूं हें कृत्य केलं नाहींस, असें तुझं मन तुला ग्वाही देत आहे ना ? मग या नरकयातनांच्या ज्वालांत उगीच तूं आपल्या मनाला कां जाळतेस ? सर्व ऐहिक धर्माप्रमाणं राष्ट्रधर्मातहि शेवटीं नीतीचाच विजय होतो. या ईश्वरी दिव्य सार्वभौम राष्ट्रधर्मासाठीं ही वारुणी कोणत्याहि धर्माची, कोणत्याहि देहसंबंधाची आहुति घायला मांगपुंडं पहाणार नाहीं ! हरप्रयत्न करून बाबांनां अन् नंदावर्ताला या घोर दुर्गतांतून मी वांचवीन काय करूं ? बाबांच्या या पातकी महत्त्वाकांक्षेनं अरुणासारख्या देवाच्या बागेंतल्या सतेज, सुंदर, उमळत्या कोंवळ्या फुलाचा पायांखालीं नाहक चुरा केला, अन् अमात्य शीलधवलांसारख्या महात्म्याच्या पुण्यहृदयाला पुत्रशोकाच्या अक्षय्य यातनांच्या दाहांत जळत ठेवलं ! हा भयंकर अन्याय, हें महत्पाप, देवाच्या न्यायानं, बाबांचा आणि नंदावर्ताचा सत्यानाश केल्यावांचून कस राहील ? हाय ! मनाच्या कमकुवतपणामुळं अरुणाचा प्राण वांचविण्याचं पुण्यकृत्य मजकडून झालं नाहीं ! (विचार करून) बाबांच्या अन् नंदावर्ताच्या उद्दाराचा मार्ग आतां एकच ! कितीही संकटं आलीं, केवढेहि अनर्थ कोसळले, तरी मन खंबीर करून, त्याच मार्गाचं अवलंबनं मला केलं पाहिजे. देवा, तो मार्ग चालण्याचं या हतभागिनीला मनोधैर्य दे अन् नंदावर्ताचा या नरकांतून उद्धार कर, हीच तुझ्या पायांपाशीं या पापिणीची नम्र याचना आहे.

(राग—रेगुप्ती; ताल—त्रिताळ.)

मायामोहा छेदाया दे धैर्या या । सुमता मनाची नार्शी
पवीच्या बलातें त्यातें द्याया ॥ धृ० ॥ नंदा तुला नार्शी ।
त्रिजर्गा कुठें कांहीं । चिर मनीं टसवि या, ध्येया ॥ १ ॥

प्रवेश पांचवा.

[स्थळ:—कमलावतीच्या बाहेरचा धवलांचा स्मशानभाग. दहा-
बारा मोठमोठ्या छत्र्या असून प्रत्येकीवर एक एक दिवा तेवत
आहे. एका बाजूला चिता रचली असून तिच्यावर
अरुणाचें प्रेत ठेवलें आहे. कांहीं अंतरावर दोग
पहारेकरी बोलत आहेत, असा प्रवेश.]

कांचन:—भारत, असे काय स्तब्ध बसजांत ? किती वेळ तुम्ही अरुणाच्या
चोंडाकडे असे खिळलेल्या निराशेनें पहात रहाणार ? मनुष्याच्या दृष्टींत संजी-
वनीची दिव्य शक्ति भरून राहिली असते, असें का तुझाला वाटतें ?

भारत:—संजीवनीच्या अंगीं तर काय-पण तिच्या बापाच्याहि अंगीं
जेव्हाच्या माणसांना जिवंत करण्याची शक्ति नाहीं ! जिवंत माणसांना हकनाक
कारण्याची राक्षसी शक्ति मात्र त्या ह्याताऱ्यांत हवी तेवढी आहे !

कांचन:—तुमचा अमात्यांवर भारी राग दिसतो भारत ! अमात्यां-
सारखा माणूस—

भारत:—पोटाच्या निरपराध पोराला सुखी देणाऱ्या अमात्यांना ' माणूस '
ह्या नांवाने, ते केवळ त्यांना मनुष्यप्राण्याचे विशिष्ट अवयव आहेत ह्याणून ! घेरड्या-
च्या घाचें खरें मोल कळलें नाहीं ! प्रत्यक्ष बाप होऊन कसावकरणी केलीन्—

कांचन:—भारत, शांत व्हा—सावध व्हा. अमात्यांना उद्देशून तुमच्या तोंडून
आजवर असे अनादराचे शब्द मीं कधींच ऐकले नव्हते.

भारत:—अमात्यांच्या हातून आजवर कधीं असलें निध कृत्य घडलेंहि नव्हतें.

कांचन:—अमात्य तर तुझाला प्रत्यक्ष परमेश्वर वाटत होते !

भारत:—होय कांचन ! अमात्य मला प्रत्यक्ष परमेश्वर वाटत होते; परंतु
राक्षसालाहि न शोभण्यासारखें कृत्य आज त्यांच्या हातून झालें ! परमेश्वरालाहि
अधःपात टळत नाहीं, हेंच खरें ! पहा कांचन, पहा, शूलारोपणाच्या असह्य यातना

होत असतांही, ज्याच्या मुखावरचें सद्गुणांचें तेज लवमात्र कमी झालें नाहीं, तो हा माझा बाळ आईच्या मानेवर सुरी ठेवण्याचें कृष्ण कृत्य करील का हो ? (पाहून) हंसलास ? बाळा हंसलास ? काय तुझ्या या हंसण्याचा अर्थ समजूं मीं ?

कांचनः—भारत, अमात्यांना आपण प्रतिक्षणीं जीं दूषणें देत आहां, तीं कानांनीं आड्याला ऐकवत देखील नाहींत !

भारतः—पाषाणावर टाकीचा घाव झाला कीं, कर्णकटु शब्द होऊन अग्नि-स्फुर्लिंगहि निघतो. कांचन, तुझ्याला ठाऊक आहे कीं, या अरुणाशिवाय मला ह्याताऱ्याला या विस्तीर्ण जगांत एकहि मायापाश राहिला नव्हता. अमात्यांच्या घरीं नोकरीला राहून आज मला तीन तपांच्या वर दिवस होऊन गेले. अरुणाला माझा जबरदस्त लळा कांचन ! नेहमीं तो माझ्या हातां-खांब्यांला बिलगलेला असायचा. आईपोरक्या त्या पोराची आईच मी झालों. आज वीस वर्षांत अरुण अन् मी यांच्यांत एक दिवसही कधीं तुटांचा गेल्ल नसेल—तोच माझा प्राण, माझ्या जिवाचा चिमणा आज मला अभाग्याला टाकून एकटाच हंसत हंसत आपल्या आईकडे निघून गेला ! पण चिमुकल्या, तूं तरी काय करशील ? तुझ्या जन्मदात्यानेंच निष्ठुरपणानें राक्षसी कृति करून आपल्या हातानें तुला मृत्यूच्या जबड्यांत लोटल्यावर—

कांचनः—भारत, किती शोक केलात, तरी तुमच्या जिवाचें तें पाडस परत येईल का ? अमात्यांची निंदा करण्यांत भाषेंतल्या एकुण एक विषारी कडूजहर शब्दांची सांडणी केलीत, तरी त्यानें तुमच्या मनाचें समाधान व्हायचें नाहीं. पण अमात्यांच्या निंदेचा प्रत्येक शब्द अरुणाच्या आत्म्याला स्वर्गाच्या मार्गांत कंटकशल्याप्रमाणें तापदायक मात्र होईल !

भारतः—होय, कांचन हें मात्र अगदीं अगदीं खरें. अमात्यांविषयीं अरुणाला पराकाष्ठेचा आदर होता. बापापुढें प्रत्यक्ष ईश्वरालाहि त्यानें कधीं मान दिला नाहीं.

कांचनः—वृद्धपणीं ज्या निःसीम पुत्रवत्सल पित्यानें स्वतःचे प्राण मृत्यूच्या जबड्यांत लोटून अरुणाला तेथून ओढून आणलें, तोच महात्मा तसेंच कांहीं कारण असल्याशिवाय त्याला देहांत शासन देईल, या गोष्टीपेक्षां अशक्य गोष्टच मुळीं जगांत नाहीं—भारत, अमात्यांसारखे महात्मे प्राणापेक्षां, अन् प्राणापेक्षांही प्रिय असलेल्या स्त्रीपुत्रादिकांपेक्षां आपल्या राष्ट्राला, आपल्या देशाला, आपल्या धर्माला अनंतपटीनें अधिक लेखतात. अरुणाला बांचविण्यासाठीं मंडलाच्या थोर थोर सर-

द्वारांनी, शिष्टांनी, फार काय प्रत्यक्ष महाराजांनीं अन् राणीसाहेबांनीं अमात्यांच्या मनधरणीची शिकस्त केली; पण संजीवनी अन् बालार्क यांसारख्या अगदीं निकटच्या आमांचाहि जिव्हाळ्याचा ओलावा अमात्यांचें हृदय भिजवूं शकला नाही. तिथें इतरांचा काय पाड ? भारत, अमात्यांसारखे लोकोत्तर पुण्यात्मे कोणत्याहि राष्ट्राला कधींकाळींच लाभत असतात !

भारतः—अपत्यभक्षण हें लोकोत्तरतेचें लक्षण असलें, तर वाघासारखा एकहि लोकोत्तर पुण्यात्मा जगांत तुम्हाला आढळून येणार नाही !

कांचनः—प्रेम आंधळें असतें, पण तें तुमच्याआमच्यासारख्या सामान्य माणसांचें ! अमात्यांसारख्या थोर महात्म्यांचें प्रेम डोळसापेक्षांहि डोळस असून त्याची व्याप्ति राष्ट्राच्या शेवटच्या सीमेपर्यंत असते ! पण थांबा—तो पहा बाहेर चळवळ दिसूं लागली. अमात्य येत आहेत असें वाटतें. होय—हा पहा चंद्र किती तरी वर आला—मध्यरात्रीचा सुमार झालाच. अहाहा ! लोकांचें अमात्यांवर केवढें गाढ प्रेम हें ! ते अमात्यांचें दुःखी दर्शन घेण्यासाठीं अजूनहि बाहेर उभे आहेत ! अन्य अमात्य—धन्य चंद्रमंडल !

भारतः—अरेरे ! ती दुष्ट नष्ट वेळ येऊन ठेपलीच शेवटीं ! कांचन, माझ्या सुकुमार पाडसाचा कोमल देह चिताप्रीच्या भयंकर ज्वालांत जळून गेलेला घट्टाण्यापेक्षां या घेरड्याच्या डोळ्यांना आग कशी हो लागली नाही ? (अरुणा-ला आर्लिगन देऊन) लाडक्या, चाललास ना तुझ्या या भारताला टाकून ? आतां नाहीना कधीं हें गोजिरवाणें तोंड माझ्या दृष्टीला पडणार ? बाळा, जा-जा-तुझ्यासारख्या देवाला हें पापी जग क्षणभर देखील रहायला उपयोगीं नाही. जा-तुझ्या वसतीला सर्वतोपरी योग्य अशा स्वर्गांत जाऊन परमेश्वराच्या पार्यां घरणें धरून बस अन् त्याला सांग, कीं, एकाद्या दगडाधोंड्याच्या जन्माला मला घाल, पण शीलधवलासारख्या कूर राक्षसाच्या पोटीं घालूं नकोस—

[शीलधवल प्रवेश करतो.]

शीलधवल (भारताच्या गळ्याला एकदम मिठी मारून) :—होय, भारत, हा शीलधवल खरोखरच राक्षस आहे ! भारत, माझा-तुझा चिमणा या राक्षसानें गिळला !

भारतः—धनीसाहेब, बोलती जांभ तरवारीनें छाटून टाका, नाही तर चित्तेच्या आगीपेक्षांही भयंकर डोंब ज्याच्यांत उसळला आहे, असें हें माझे हृदय गळूनपोळून खाक करा. पण या वेळीं मी आपणाला बोलणार—अगदीं

कडूजहर बोलणार ! आजपर्यंत माझी आदरांजली नजर धनीसा-
हेवांच्या पायांकडे लागलेली, अन् जीभ जड झालेली तोंडांतल्या तोंडांत घुटम-
ळलेली असे; पण आज बेफाट धिटाईने आपल्या तोंडाकडे अस्सा पहात मी
माझ्या जिभेची कांटेरी लगाम सैल सोडणार—

कांचनः—भारत, कुणासमोर काय बोलतां हें ?

शीलधवलः—बोलू दे—कांचन, त्याला खुशाल बोलू दे ! माझ्या बाळाचा
भारतच आई न् बाप होता—

भारतः—धनीसाहेब, अगदीं अगदीं कसाबाची करणी केलीत हो ! नाही—
आपल्या या कृत्याला उपमाच नाही ! मुरा घेऊन कसाब ज्या गाईचा गळा
सोडवतो, त्या गाईचा अन् त्याचा फारसा कांहीं संबंध तरी नसतो. पण धनी-
साहेब, काय हो केलेंत आपण हें ? या गोजिन्या बाळाला आपण जन्म दिल्यात,
अन् आपणच त्याला असा भयंकर मृत्युहि दिलात ! धनीसाहेब, तुमच्यासारखी
राक्षसी करणी करणारा बाप आजवर ब्रह्मदेवाच्या बापालाही पैदा करतां
आला नसेल ! काय अन् कसें बोलूं तुम्हाला ! बोलतां बोलतां छाती फाटून
जाते, जीभ आंत ओढते—डोळ्यांमोर अंधाराचा पडदा दिसतो—

शीलधवलः—भारत, तूं म्हणतोस, तें खरें आहे. तूं जा आतां. कांचन,
याला नीट—

भारत (अरुणाजवळ जाऊन त्याचें चुंबन घेऊन):—बाळ, जातो मी.
जा—सुखानें देवाजवळ जा अन् त्याच्यापाशीं आपली दिव्य पुण्याई खर्ची
घालून या भारताला आपल्या सेवेला उतावळ्या घाईनें घेऊन जा. फार दिवस या
निष्ठुर जगांत आतां याला तिष्ठत ठेवूं नकोस ! (भारताला घेऊन कांचन जातो.)

शीलधवल (अरुणाजवळ जाऊन):—राजसा, माझ्या राजा, तुझ्या
भारताप्रमाणें तुलाहि हा थेरडा शीलधवल कसाब, खाटीक आणि राक्षस वाटतो
काय ? कां वाटणार नाहीं ? संप्रहीं असतील तीं पुण्ये खर्ची घालून बाप अपत्यांना
जन्म देतात, परंतु त्यांना मरण देण्याचें धैर्य, त्यांच्या ठिकाणीं ठेवलेलें नसतें.
अपत्यांसाठीं अपत्यवत्सल पित्यांनीं प्राण दिल्याचीं हवीं तेवढीं उदाहरणें इति-
हासपुराणांत आढळतात, परंतु पुत्राचा प्राण घेणाऱ्या पित्याचें माझे उदाहरण
एकलकोंडेपणानें जगांतील पापदुष्कृत्यांच्या यादींत प्रलयांतापर्यंत शीर्षस्थानीं
ठाकून उभें असेल ! स्वर्गस्थ देवांचें आणि पितरांचें ऋण मी पुत्राच्या शोणित-
दानानें दिलें, अन् धवलकुलाचें पार बाजिन करून टाकलें. या माझ्या कृतीनें

त्यांचे आत्मे कल्यांतापर्यंत तळमळत रहाणार नहीत काय ? सांगा, धवलकुलाच्या पुण्यपूर्वजांना, सांगा, मी अगदी गोंधळून गेलों आहे. मातृभूमीच्या शांतीसाठी, सुखासाठी म्हणून माझ्या पोटाच्या गोळ्याचें हें मी दान दिलें, आपल्या हातानें मी कुलमंदिराला आग लावली, ती तुम्हांला मान्य आहे का ? पूज्यपाद देवधवल, आपण धवलकुलाचे प्रतिष्ठाते—आपल्या या परमपूज्य चरणांपासून आमची पुण्यपावन कुलगंगा वहात आली. ह्रूणांच्या जबरदस्त मगरमिठीतून चंद्रमंडलाला सोडवून त्याचें निराळेंच राज्य स्थापन करायला आपण महाराज कनकादित्यांच्या जिवाला जीव दिला. आपल्याला अयोग्य असा वंशज मी नाही ना ? पूज्यपाद कांतिधवल, चंद्रमंडलावर चढाई करून आलेल्या रानटी शर्वरांना आपण अकरा वेळां परतवून लावले; आपल्या वंशाचा मी कलंक झालों नाही ना ? कीर्तिधवलराज, निरनिराळ्या सुधारणा करून, आपण मंडलाच्या प्रजेला उन्नतीच्या उच्च शिखरावर नेऊन बसविलेंत अन् प्रलयांतापर्यंत चंद्रमंडलाच्या राज्याच्या इतिहासांत आपलें नांव सुवर्णाक्षरांनीं लिहून ठेविलेंत—आपल्या कुलाला मी दूषण झालों नाही ना ? बाबा, स्वतःच्या थोर, उज्ज्वल नांवाला बेअत्रूचा काळाकुट्ट डाग लावून घेऊन अंगराज्यांत तुम्हीं चंद्रमंडलाची अत्रू बचावलीत, अन् शेवटीं आपल्या हृदयाच्या ढालीनें महाराजांच्या प्राणांचा मारेकऱ्याच्या घातकी कव्यारीपासून बचाव केलात—मंडलाच्या शुभ्र नांवासाठीं आपल्या लाल रक्ताचा सडा आपण शिंपविलात—बाबा, आपल्यासारख्या दिव्य विभूतीच्या दिगंतश्यापि यशाला आपला हा मुलगा कधी लांछनास्पद झाला नाही ना ? हे सारे पुण्यशील आत्मे, हें आकाश, हीं दिव्य नक्षत्रें, हीं सारीं ग्वाही देतील कीं, माझ्या प्राणांचाहि प्राण, जिवाचा कलिजा मी बळी दिला, तो माझ्या चंद्रमंडलासाठीं ! मंडलाच्या जिवावर उठणारा माणूस कितीहि मोठा दर्ज्याचा असला, तरी त्याला असा अपमानास्पद मृत्यु येतो, हें सर्व जगाला जाहीर करण्याकरितां ! पुण्यवंतांना, तुम्ही उदार आहांत, तुमच्याजवळ या अभागी शीलधवलाचें एक मागणें, एक भिक्षा आहे. ती त्याला आपण नाही म्हणूं नका. हा शीलधवल मंडलाचा एक आधार अजला, तरी तो एक मनुष्य आहे. आपल्या हातानें बळी दिलेल्या पोटाच्या गोळ्याचें पातक कितीही मांठें असलें, तरी त्याच्या हृदयावर आपल्या हृदयांतील रक्ताचे बिंदु शेवटच्या अश्रुरूपानें गाळण्याची या अभागी बापाला आपण परवानगी द्या ! (अरुणाचें चुंबन घेऊन) बाबा चंद्रमंडलाच्या उत्कट अभिमानानें भरलेलें तुझें हृदय ज्याच्या द्वारे

तुझा तो अभिमान सर्व प्रजाजनांना पटवून देई, ते हे तुझे रसरसलेले ओंठ आज किती थंडगार लागत आहेत ! कां असा गोठलेल्या स्थिर दृष्टीने माझ्याकडे पहातोस ? तुला माझे बोलणें खरें का वाटत नाही ? पण छबुड्या, धवलवंशाला असत्य या चिजेची नुसती तोंडओळखही कधीं झालेली नाही. माझ्या जिवाच्या राजा, कुटून तुला ही दुर्बुद्धि सुचली ? धवलांची राष्ट्रनिष्ठा, राजनिष्ठा, शीलनिष्ठा या सर्व दैवी सद्गुणांचें अन् धवलवंशाचें बांजन अरुणा, तूं एका क्षणांत कसें करून टाकलेस ? चंद्रमंडल तर तुझा केवळ प्राण होता—

[संजीवनी आणि बालार्क प्रवेश करतात.]

संजीवनी:—होय बाबा ! चंद्रमंडल दादाचा प्राण होता अन् अखेर त्याचें स्मरण करीतच तो हंसत हंसत स्वर्गाला चालता झाला. (बापाच्या गळ्याला मिठी मारून) बाबा, बाबा, काय केलंत हो हें ? किती किती कठोर करणी केलीत !

शीलधवल:—हें काय ? था वेळीं, बाळ, तूं इथं कशी आलीस ? बालार्क, आहे काय प्रकार हा ?

बालार्क:—बाबासाहेब, क्षमा करा ! आज मध्यरात्रीं आपण अरुणाला अग्नि देणार, त्यावेळीं कोणी कोणी झणून स्मशानांत येऊं नये, असा आपला हुकुम चहूंकडे जाहीर झाला असतां आम्हीं इकडे येण्याचें धाडस केलें, त्याबद्दल मी आपली क्षमा मागतों. या प्रसंगीं आपली हिची गांठ पडती ना, तर एकाच दिवशीं आपल्यावर आपल्या दोन्ही प्राणप्रिय अर्भकांच्या विरहाचा महादारुण प्रसंग कोसळला असता !

शीलधवल (संजीवनीला हृदयाशीं धरून):—काय बाळ, काय झालें ? अशी कां पहातेस ? बाळ, माझी बाळ—काय झालें ?

संजीवनी:—बाबा, काय अन् कसं हो सांगूं तुम्हाला ? दुर्दैवानं केवढा घात केला हो ! माझा दादा—

शीलधवल:—संजीव, संजीव, असें काय बरें करतेस ? बेटा, प्रसंग काय अन् हें तूं काय चालवले आहेस ? तुझ्या या आवडत्या पित्याला या प्रसंगांहीं दुःख व्हावें, अशी का तुझी इच्छा आहे ?

संजीवनी:—बाबा, माझा दादाहि तुमच्याप्रमाणंच माझा अत्यंत आवडता होता हो—पण माझ्या आवडत्या बाबांनीं माझ्या आवडत्या दादाचा प्राण घेतला. बाबा, बाबा, काय केलंत हो हें ? समुद्रानंच कौस्तुभरत्न गिळलं !

शीलधवलः—बालार्क, तुम्ही तरी सांगा-कांहीं तरी विशेष प्रसंग आहे, हे मला कळते. सर्व सांगा, छातीचा कोट करून वाटेला तो वज्राघात सहन करायला मी तयार आहे.

बालार्कः—बाबासाहेब, मी जे कांहीं सांगणार आहे, ते ऐकायला मनाचे वज्रच बनवायला हवे. बाबासाहेब, अरुण आपल्या हातून नाहक मारला गेला !

शीलधवलः—नाहक मारला गेला ! माझा अरुण सर्वांचा आवडता होता. इतरांनीं असे प्रवाद पिकवून मला दोष दिला, तर त्यांचे मला कौतुकच वाटते—पण बालार्क, तुम्ही—तुम्ही मला दोष द्यावा ? परवां देवीच्या देवळांत घडलेला प्रकार माझ्याप्रमाणे तुम्हांही प्रत्यक्ष पाहिला आहे.

संजीवनीः—बाबा, दादा तुमच्याइतकाच निर्दोष होता. चंद्रमंडलाचा तुमच्याइतकाच त्यालाहि अभिमान होता—बाबा—

शीलधवलः—बाळ, माझ्या छातीवर डोकें टेंकून तूं जरा विश्रांति घे. बालार्क, सांगा—

बालार्कः—बाबासाहेब, परवां मध्यरात्री मीं आपल्याप्रमाणेच अरुणाला राजलक्ष्मीची चोरी करतांना प्रत्यक्ष पाहिलें, अन् थोड्या वेळापूर्वीपर्यंत माझाही आपल्याप्रमाणेच समज होता. अरुण कारागृहांत असतां, कोणाचीच भेट घेण्याचें त्यानें नाकारलें अन् आपणही त्याला भेटलां नाहीं. काल रात्री त्यानें एक पत्र लिहून तें आपल्या बहिणीला देण्यासाठीं मजपाशीं दिलें अन् आपल्या प्रेताला अग्नि देण्यापूर्वी थोडा वेळ तें तिच्या स्वाधीन करावें, अशी त्यानें मला शपथपुरःसर अट घातली. त्याच्या शेवटच्या विंगतीप्रमाणें मीं हें पत्र नुकतेच संजीवनीच्या स्वाधीन केलें. हेंच तें पत्र—

शीलधवलः—काय आहे त्या पत्रांत ?

बालार्कः—पत्र अगदींच लहान आहे. त्यांत एवढाच मजकूर आहे—‘संजीव, मी तर तुझाला सोडून चाललों—परंतु मला माझ्या कृतीबद्दल वाईट वाटत नाहीं. माझ्या प्रेताला अग्नि देण्यापूर्वी बाबांना इतकेच कळीव घी, अरुण पापी पतित नव्हता. शुद्ध बुद्धीनें त्यानें काय केलें तें केलें. माझ्या हेतूचा स्फोट न करण्याविषयी मी शपथनें बांधला गेलों आहे. चंद्रमंडल बाबांप्रमाणेच माझा प्राण होता आणि त्यांतच एकाद्या दगडा धोंड्याचा जन्म देण्याविषयी मी देवाच्या पायीं धरणें धरून बसेन. अरुण पापी नव्हता, देशद्रोही नव्हता, एवढी तूं बाबांची खात्री केलीस ह्मणजे माझा आत्मा कोठेंही असला, तरी शांति-

सुखांत राहिल. माझी आठवण ठेव आणि बाबांना वृद्धपणीं सुख देण्यासाठीं सदोदित ढोळ्यांत तेल घालून रहा. '

संजीवनी:—बाबा, कसं हो झालं हें? दादाचा प्राण घेण्यापूर्वीं तुझाला हें कसं हो कळून आलं नाही? बाबा, तुझी तर मोठे मुत्सद्दी—

बालार्क:—संजीव, तुझ्या दादाची शेवटची इच्छा मोडण्याला या क्षणींच तूं प्रारंभ केलास ह्मणायचा !

शीलधवल (एकदम अरुणाजवळ जाऊन त्याच्या पायां पडून):—बाळा, घडल्या न घडल्याची तुझ्या या वृद्ध पित्याला क्षमा कर. हाय!—माझी थेरडी बुद्धि कुठें तरी चळली अन् त्या चुकीबद्दल पोटाच्या गोळ्याचा मला बळी द्यावा लागला—

बालार्क:—महाप्रकृतीचा अल्पहि विकार अनर्थकारक होतो !

शीलधवल:—बालार्क, आतां अधिक बोलायलाहि वेळ नाही. चंद्रमंडलांत कांहीं तरी कोठें तरी जबरदस्त घोंटाळा चालला आहे, यांत शंका नाही. हृदयाचा लचका तुटला असला, तरी त्याच्या यातनांकडे कर्तव्यापुढें लक्ष्य जात नाही, असेच कांहीं प्रसंग असतात, त्यांतला हा एक आहे. पुत्राबद्दल शोक करण्यापेक्षां अधिक महत्त्वाचीं कामें उपस्थित झालीं आहेत अन् त्यांकडेच सारें अवधान मला आतां दिलें पाहिजे. संजीवला घेऊन तुझी जा. पितृधर्माचें हें निष्ठुर कार्य करून मीहि तुमच्या मागोमाग येतो.

संजीवनी (अरुणाच्या चितेजवळ जाऊन त्याचा मुका घेऊन):—दादा, येतें बरं—बाबा, दादा निष्ठुर कीं तुझी निष्ठुर, याचा निर्णय होत नाही—
दादा—दादा—

शीलधवल:—बालार्क, चला घेऊन एकदम हिला !

[पडदा पडतो.]

अंक तिसरा.

प्रवेश पहिला.

[स्थळ:—नदीकाठची अमात्यांची बग. वारुणी प्रवेश करते.]

वारुणी (स्वगत):—मानवी मन ह्मणजे एकाद्या महासागरापेक्षांहि खोल अन् विशाल आहे, यांत संशय नाही. विकासांच्या दारुण क्षोभांत मनाच्या एकेका परमाणूची जी असंख्य आवर्तन होतात, त्याचं कूटगणित ब्रह्मदेवालाहि करतां येणार नाही ! माझीच स्थिति काय झाली आहे पहा. लक्षावाधि जन्म घेऊन ते सर्व जन्म जरी रात्रंदिवस सेवा करण्यात घालविले, तरी ज्यांच्या अनंत उपकारांचा कोळ्यंशहि फिटण्याची आशा नाही. अशा पित्याला हरएक बाबतींत मनःपूर्वक सहाय्य करण्याचा पितृधर्म अन् सर्व धर्मांचा धर्म जो शाश्वत नीति-धर्म यांच्या तीव्र विरोधांत मीं काय करावं याचं माझ्या मनानं स्वच्छ उत्तर दिलं असतांहि, बाबांचा चिरवांछित हेतु हाणून पाडण्यांत आणण महापातक करीत आहों, असं वाटून मन वारंवार हबकतं अन् त्यांची ती गंभीर मूर्ति डोळ्यांसमोर उभी राहून कर्तव्याच्या मार्गांत पुढं पडणारं पाऊल मागं घ्यावंसं वाटतं. त्यांतच माझ्या हृदयवल्लभाविषयींच्या अनिवार प्रेमधर्मांची अढी बसून माझ्या हृदयाची कशी त्रेधा उडाली आहे ! अहाहा ! माझे हृदयवल्लभ—माझे बालार्क !

(राग-गरुडध्वनि; ताल-त्रिताल.)

कोण तुला सांग निर्मि कान्ता ! । गमे अबल तो धाता ।
ही सृजाया संकलिता । सद्गुणगुरुता भुवनगता ॥ धृ० ॥
सौदर्ये हरिसी मद मदनाचा । विक्रमांहि साचा । गुरुचि
कुरुगुरुचा । अससी नाथा ! ॥ १ ॥

तुमच्या नुसत्या चिंतनानंच माझ्या क्षुब्ध मनाला किती शांतता-किती स्थिरता वाढू लागते ! प्राणसंजीवना, तुमच्या नुसत्या मनोमय चिंतनांतच जर असं अमृत भरून राहिलं आहे, तर ज्या तुमच्या प्रेमसंगमाचं भुवनभाग्यशाली सजाची सुख घेत आहे, त्या तुमच्या संगमांत अमृतालाहि जीवन देणारी कांहीं तरी

अगम्य संजीवनीशक्ति वास करीत असली, तर त्यांत काय नवल आहे ? नाही, नाथ, त्या भाग्यवतीच्या भाग्याचा मला तिळमात्र हेवा वाटत नाही. तुम्ही अन् तुमची हृदयवल्लभा परस्परांच्या प्रेमसंगमांत अनंतकाल दिव्य सुखानंदाचा उपभोग घ्या. त्या आनंदाच्या नुसत्या कल्पनेंतच ही हतभागी वारुणी ब्रह्मानंद मांणील. चाललें—चाललें मी त्या मनोहर गोड सुखस्वप्नाच्या प्रेममय गुंगीत ! नको—तें कितीहि सुंदर, मधुर असलं, तरी तें अस्सं बलपूर्वक झाडून टाकून आपल्या कर्तव्य-जागृतीच्या खऱ्या खुऱ्या सृष्टींत मला आलंच पाहिजे. अमात्यांच्या भेटीच्या इच्छेनं मी या वेळीं त्यांच्या या उद्यानांत आलें खरी, परंतु ते मला भेटतील का ? अरेरे ! केवढं दारुण माझं दुर्भाग्य ! प्रत्यक्ष जन्मदात्या पित्याचं रहस्य फोडून त्याच्या शत्रूकडून त्याचे चिरवांछित हेतु विफल करावे, याच उद्देशानं मी इथं आलें. केवढी अघोर पातकी चांडाळीण मी ! पण मी तरी काय करूं ? किती विनवलं, किती रागावलेंरुसलें, त्यांची अपत्यवत्सलता जागृत करण्याचा किती प्रयत्न केला, तरी बाबा आपल्या दुष्ट, आत्मघातकी हेतूपासून केंसभरहि मागं सरत नाहीत. देवा, या माझ्या धाडसांत तरी मला यश दे अन् त्या महात्म्याकडून बाबांचे हेतु विफल करवून माझ्या नंदावतीला घोर अधःपातांतून वांचाव !

(राग-देसकार; ताल-झपताल.)

करुणा हृदयिं आण । चुकतां शिशु अजाण ।

तुजवीण कल्याण-। निधि कोण साचा ? ॥ धृ० ॥

तूं पित्याचा पिता । जपसि जनपदहिता ।

एक तूं जनयिता । श्रीमंगलांचा ॥ १ ॥

तिमिर भवतीं घोर । दृष्टि निर्बल फार ।

त्वत्कृपारवि थोर । करु भेद त्याचा ॥ २ ॥

चला, त्या कुंजांत बसून अमात्यांची कांहीं वेळ वाट पहावी. (जाते.)

[शीलधवल प्रवेश करतो.]

शीलधवल (स्वगत):—मंडला, माझ्या प्राणप्रिय चंद्रमंडला, आजवर तुला शांतिसुखसमाधानांत अन् आनंदांत ठेवणाऱ्या सर्व चांगल्या प्रहांची सदी संपून सर्व दुष्ट प्रहांची दृष्टि तुजकडे वळू लागली असावी, अशी उघड-उघड चिन्हें दिसूं लागली आहेत ! अरेरे, माझ्या चंद्रमंडलाला दुर्देशेचा राहु प्रासणार, या विचारानं हृदयाच्या कशा चिंधळ्या चिंधळ्या उडत आहेत ! परवां माझ्या-माझ्या बाळाला मीं अग्नि दिला-पण माझें हृदयच ~~जण~~

दारुण चिताग्रीत जळून पोळून निघत आहे ! मी अन् बाळागळे आज दोन दिवस या विक्राळ स्वरूपाच्या संकटाचा गुप्तपणे शोध लावण्याविषयी आपणाकडून शिकस्तीचा प्रयत्न करून पहात आहे, परंतु त्याचें निश्चित स्वरूप आम्हांला अजून कांहींच कळून येत नाही, ही मोठ्या आश्चर्याची अन् त्याहूनहि मोठ्या दुर्दैवाची गोष्ट आहे. संजीवनीला अरुणानें जें शेवटचें पत्र पाठविलें, तें अत्यंत संदिग्ध ! त्यावरून शोधाची दिशा कांहींच कळत नाही. राजलक्ष्मीच्या अपहरणाचें दारुण फल माहीत असतांही कुणासाठीं त्यानें तिला जागेवरून हलविण्याचें हें धाडस केलें ? त्याला शपथेनें बांधून घेणारा हा कोण अज्ञात मनुष्य ! या प्रश्नांनीं माझ्या मनाला कसें सारखें अगदीं भंडावून सोडलें आहे ! अरुणाचें वर्तन गूढ तर खरेंच, पण त्याहूनहि त्याचें तें पत्र अधिक गूढ आहे. नंदावर्ताच्या त्या वकिलानें त्या दिवशीं माझ्याशीं जें मूर्खपणाचें विलक्षण वर्तन केलें, त्यावरून राजलक्ष्मीच्या या प्रकारांत प्रथमदर्शनीं त्याच्यावर संशय जातो, अन् याच अनुरोधानें मीं त्याच्याकडे शोधाचा मोर्चा वळवलाहि—परंतु या शोधांत तादृश असें कांहींच निष्पन्न झालें नाही. त्याच्यासाठीं अरुण हें निय, कुलकलंकी धाडस कर्धाही करणार नाही, असें माझे मन मला पुरी ग्वाही देत असल्यामुळे त्या दिशेनें अधिक दूरवर जाण्याची मला आवश्यकताच वाटली नाही. बालार्काच्या संशयाप्रमाणें यांत शेखरमहाराजांचा कांहीं संबंध—पण स्वतःच्या उरांत स्वतःच सुरी मारून घेण्याइतका मूर्खपणा—छेः ! भयंकर वादळांतील दाट धुक्यांत सांपडलेल्या नौकेप्रमाणें माझ्या मनाची अगदीं दिशाभूल होऊन गेली आहे ! काय करूं ? चहूंकडे अंधार दिसतो—

[वारुणी प्रवेश करते.]

वारुणी (एकदम शीलधवलाचे पाय धरून) :—महाराज, महाराज, आपल्या दीन कन्यकेला अभय द्याव—

शीलधवलः—मुली, कोण तूं ? एकदम एकाकी येऊन तूं माझे पाय कां धरलेस असे ? उठ, उठ—सांग, तुझ्यासाठीं मी काय करूं ?

वारुणी :—अभयवचन मिळाल्याखेरीज मी आपले पाय सोडणार नाहीं.

शीलधवलः—मुली, तूं माझे पाय धरलेस, यावरून मी कोण तें तुला ठाऊक असलें पाहिजे, हें उघड दिसतें. मजवर जबाबदारी मोठी असल्यामुळे मला कुणालाहि कसलेंच वचन देतां येत नाहीं. तरी मी तुला इतकें सांगतों कीं, माझे

स्वतःचे तू कांहींही अपराध केले असलेस, तरी त्यांची मी तुला क्षमा करीन. इतर गोष्टींतही शक्य तितक्या सारासार विचारानें मी वागेन. पण मुली, तुला मीं पूर्वी कधींच पाहिल्याचें आठवत नाही—मग तूं माझा अपराध तरी कोणता करणार अन् त्याबद्दल मी तुला क्षमा तरी कसली करूं ? उठ मुली, उठ—

वारुणीः—महाराज, मला आपली संजीवनीच ह्याणा—

शीलधवलः—चंद्रमंडलांतील साऱ्याच मुली मला माझ्या संजीवनी-प्रमाणें आहेत.

वारुणी (उठून) :—तर मग आपला मंगल आशीर्वाद माझ्या कपाळीं नाही !

शीलधवलः—असे निराशेचे उद्गार कां काढतेस बेटा ? तुझी विनंति तर मीं मान्य केली ना ?

वारुणीः—पण दुर्दैवानं आपण घातलेल्या मर्यादेंत माझा अंतर्भाव होत नाही.

शीलधवलः—तुझ्या ह्याणण्याचा अर्थ माझ्या कांहींच ध्यानांत येत नाही. मुली, तूं कोण आहेस तें तूं मला अद्यापि सांगितलें नाहीस. तूं कुणीही असलीस, तरी माझी संजीवच आहेस, असें माझें मन मला सांगतें—

वारुणीः—महाराज, मी कोण आहे ह्याणून सांगूं ? आपण मला आपली संजीवनी ह्याटलं खरं, परंतु आपणाला माझ्या खऱ्या स्वरूपाची कल्पना नाही. मी कोण, हें ऐकतांच आपण माझा अत्यंत तिरस्कार कराल. माझ्यामुळं आपली अत्यंत भयंकर हानि झाली आहे. मी महापातकी चांडाळीण आहे. मला जाळून-पोळून नाहीशी केल्यानं जगांतील प्रचंड अनर्थांचं मूळ नाहीसं केल्याबद्दल संतुष्ट जगाच्या आशीर्वादांचं मोठें पुण्य मात्र आपणाला लागणार आहे !

शीलधवलः—बेटा, कां आपली व्यर्थ निंदा करून घेतेस ? माझी कसलीहि हानि करील, असा एकही शत्रु या शीलधवलानें जगांत जोडून ठेवलेला नाही.

वारुणीः—महाराज, केलेल्या अपकारामुळं बनलेला शत्रु उलटून अपकार-कर्त्यांची जी हानि करतो, ती कितीही क्रूर अगर दुष्ट असली, तरी तिची माणुसकींत तरी जमा होते; परंतु अकारणशत्रुत्वाच्या राक्षसी गुणांची मीमांसा मुनिवर जैमिनीलाहि झालेली नाही !

शीलधवलः—मुली, तुझ्या या भाषणानें मी अत्यंत गूढांत मात्र पडलों आहे. मुली, माझीच काय, परंतु जगामध्यें कुणाची कसलीहि हानि करण्या-सारखें कुटिल कठिण हृदय परमेश्वरानें तुला दिलेलें नाही, असें तुझें हें सौम्य मुखमंडलच सांगतें.

वारुणीः—महाराज, व्यवहाराच्या रुक्ष कर्कश भाषंत बोलायचं ह्मणजे माझ्या वडिलांनीं आपली अत्यंत मोठी हानि केली असून तीबद्दल आपली क्षमा मागण्यासाठीं मी या वेळीं इथं आले आहे.

शीलधवलः—मुली, तूं तर प्रतिक्षणां मला अधिकाधिक गोंधळांत पाडते आहेस ! तूं कोण, तुझे वडील कोण, त्यांनीं माझी अशी कोणती हानि केली ? माझी भयंकर हानि अशी आजवर एकच झाली आहे अन् ती कोणती तें साऱ्या चंद्रमंडलाला माहित आहे.

वारुणीः—माझे वडीलच दुर्दैवानं त्या पापी कृतीचे जनक आहेत ! महाराज, मी आपणाला आतां अधिक गूढांत उेवीत नाहीं. महाराज, नंदावर्ताचे अधिपति पुष्करमहाराज यांची मी कन्या—माझे नांव वारुणी.

शीलधवलः—काय ? तूं पुष्कराची मुलगी ? हें शत्रूंचं एकादें कपटी कारस्थान तर नाहीं ना ?

वारुणीः—महाराज, आपलें अंतःकरण अन् हा कागद आपणाला सांगेल कीं, आपल्या या सर्व शंका व्यर्थ आहेत ! सुश्रुष्ट उपायांनीं राजलक्ष्मी हस्तगत करून घेण्याकरतां नंदावर्ताच्या वर्कालाच्या वेषानें बाबा मला घेऊन इथं कसे आले, वगैरे सर्व हकीगत या कागदांत मी अगदीं सविस्तर रीतीनं लिहिली आहे. बाबांच्या हातून हें अन्यायी, आत्मघातकी, अनीतीचें काळकुट कृत्य होऊं नये, ह्मणून मी मजकडून शिकस्तीचा प्रयत्न केला—परंतु मला त्यांत तिळभरहि यश आलं नाहीं. ह्मणून अगदीं नाइलाज होऊन, बाबांचा आपल्या हातून तरी उद्धार व्हावा ह्मणून मी आपल्या चरणांपाशीं आले आहे. महाराज ! कसही करा, वाटेल तो उपाय योजा, पण माझ्या बाबांना या पापी अधःपातांतून वाचवा—त्यांची अनीतीची महत्त्वाकांक्षा त्यांचा बळी घेत आहे, तिच्यापासून त्यांचं अन् नंदावर्ताचं हि रक्षण करा !

शीलधवलः—वारुणि, तूं सांगितलेल्या या त्रोटक हकीगतीनेंही माझ्या हृदयाची अगदीं विलक्षण कालवाकालव झाली आहे. माझे मस्तक परस्पर-विरोधी विकारांच्या आवेगानें भयंकर भ्रमण करित आहे ! वारुणि, या दारुण स्थितीतही माझे मस्तक ठिकाणावर ठेवण्याचा प्रयत्न करून तुला मी वचन देतो कीं, तुझा हा अत्यंत उदार अन् उदात्त हेतु पार पाडण्याच्या कामीं मी शिकस्त करीन. तुझा हेतु पार पाडण्यांत माझा—हो—माझाहि मोठा स्वार्थ आहे. मलाहि अलीकडे माझ्याभांवर्ती कांहीं विलक्षण अन् घोर संशयास्पद

परिस्थिति जाणवू लागली होती. उदारचरिते, सद्गुणलतिके, तुझ्या हृदयाची अन् तुझ्या विलक्षण परिस्थितीची मला यथार्थ कल्पना आली. माझ्या मंडलाचें हित प्रथम पाहून, या दारुण स्थितींतून तुझी सहीसलामत सुटका करण्याचा मी आटोकाट प्रयत्न करीन. खरोखर, तुझे मजवर अन् चंद्रमंडलावर परमावधीचे उपकार झाले आहेत, हे सतत ध्यानीं ठेवून, चंद्रमंडलाची, तुझी अन् पुष्कराची या विलक्षण गुंतागुंतींतून मुक्तता करण्याचा मार्ग मी शोधून काढीन, यापेक्षां मी तुला अधिक कांहीं सांगत नाहीं. वारुणि, मजकडे येऊन आपल्या वडिलांचें कृष्णकारस्थान मला सांगण्याचा तुझा विचार पुष्करापासून तूं गुप्तच ठेवला असला पाहिजेस !

वारुणीः—आपल्यासारख्या अव्वल प्रतीच्या मुत्सद्दयाच्या दृष्टींतून ही साधी गोष्ट कशी निसटणार ?

शीलधवलः—तूं माझी संजीवनीच आहेस. चतुर मुली, माझ्या मनाची या वेळीं काय स्थिति झाली असेल, याची तुला कल्पना आलीच असेल. मी जातों आतां. हृदयाचे डोळे करून तुझा हा कागद वाचून पहाण्याला मला केवढी उत्कंठा लागली असेल, हेंही तुला माहीत आहे. पुण्यस्वरूप परमेश्वरावर अन् माझ्यावर विश्वास ठेवून खुशाल जा. ये, बेटा, माझ्या या संजीवनीला मला हृदयार्शी धरूं दे म्हणजे माझे धडधडणारें हृदयच तिला अभयाचें अभिवचन देईल. मी जातों आतां. पुन्हां कधीतरी अशीच संधि पाहून मला गुप्तपणें भेट. (जातो.)

वारुणीः—या थोर पुण्यपुरुषाचा मला आशीर्वाद मिळाल्यामुळं मनाला केवढा धीर वाढू लागला आहे !

(राग—मांड; ताल—दादरा.)

अतां गता नंदाची तमिस्रा विलयातें ॥ धृ० ॥

पुण्यांशुबली सविता नभिं हा नव ये उदयातें ॥ १ ॥

क्षम लव साचा तपोबलाचा अघनगभंगार्तें ॥ २ ॥

(जाते.)

प्रवेश दुसरा.

[स्थलः—राजलक्ष्मीचें मंदिर. संजीवनी प्रवेश करते.]

संजीवनी (स्वगत) :—हाय ! धवलांचा सारा पुण्यसंचय सरला; देवाच्या दयेची त्यांच्या घराभ्यावरची पाखर नाहीशी झाली, म्हणून त्यांचा सारा वंश असा नाहीसा झाला ! माते, देवांच्या पक्षपातानं, देवेंद्राचा राजसंसार कायमचा श्रीमंत व्हावा, म्हणून का तूं असं केलंस हें ?

(राग-कामोद; ताल-एकताल.)

अमरजनिं जननि ! अनुरति ही । वद कशी अभित धरिसी ।
अनया वरिसि । अनुचित ही तुला कृति ॥ ध्रु० ॥
सकल धवलमणि प्रेरिसि त्रिदिवा । शिवत न तुज परि
धरणिदया रतिही ॥ १ ॥

परंतु देवि ! तूं या कामांत दूरदृष्टि वापरली नाहीस. स्वर्गाचं वैभव कितीही प्रचंड असलं, कितीही लोभनीय असलं, तरी धवलकुलांतील या सान्या पुरुषांना चंद्रमंडल स्वर्गापेक्षाहि प्रिय आहे—त्यामुळं स्वर्गच त्यांना नरकतुल्य वाटून, आपल्या पुण्याईच्या जोरावर मंडलाच्या स्वर्गांत माणसांचा, निदान दगडाधोंज्यांचा तरी जन्म परमेश्वरापासून ते मागून घेतील अन् मंडलांत अवतरून त्या त्या रूपानं ते आपल्या प्रिय मातृभूमीच्या कोणत्या ना कोणत्या तरी उपयोगी पडतील ! बाबांच्या निष्ठुर आज्ञेमुळं दादाचा वध झाला अन् तो निरपराध होता हें त्यांना कळलं, त्या दिवसापासून त्यांची किती शोचनीय अवस्था झाली आहे ! ते वरून अगदीं शांत दिसतात—परंतु शोकाच्या तीव्र आंचेनं त्यांच्या हृदयाचं अगदीं पाणी पाणी होऊन गेलं आहे. पहिल्या पहिल्यानं मला हृदयाशीं घट धरून बाबांनीं मला पांच सात वेळ आपल्या पोळलेल्या प्रेमाच्या मंगलाश्रूंनीं नाहूँ घातलं. परंतु काल रात्रींपासून त्यांची कांहीं विलक्षणच स्थिति झाली आहे ! मला प्रेमानं ते जवळ घेत नाहीत—मी दृष्टीला पडतांच, चटकन् तोंड फिरवून कुठं तरी ते निघून जातात. 'आज सूर्यास्ताच्या वेळां, माझ्या शिकामोर्तबाचा परवाना पहारक्याला दाखवून राजलक्ष्मीच्या मंदिरांत ये, मी तिथं तुला कांहीं महत्त्वाच्या कामासाठीं भेक्षणार आहे,' असं बाबांनीं मला सांगितलं म्हणून मी ही आलं आहे. काय बाबांच्या मनांत आहे,

कुणाला ठाऊक ! कालपासून त्यांची प्रत्येक कृति विलक्षणपणांत मागील कृतीला मागं सारीत आहे ! मनाला कशी सारखी हुरहुर लागून राहिली आहे !

[शीलधवल प्रवेश करतो.]

शीलधवलः—ये बेटा, ये; तुला एकदां हृदयाशीं शेवटचें घट्ट आळिगन देऊं दे.

संजीवनीः—इडा पिडा टळो अमंगळ पळो ! असं हें भलतंच काय ह्मणतां बाबा ? मातेच्या कृपेनं आणखी शंभर वर्स तुझी आपल्या लाडक्या संजीवला हृदयाशीं धराल !

शीलधवलः—मातेची तशी इच्छा दिसत नाहीं, बाळ ! संजीवनि, माता आपणावर रागावली आहे !

संजीवनीः—असं कां ह्मणतां बाबा ! धवलांची एकनिष्ठ भक्ति, धवलांची अविश्रांत सेवा यांचं विस्मरण मातेला कालत्रयीं तरी होणं शक्य आहे का ? बाबा, माता खास इतकी कठोर नाहीं.

शीलधवलः—बाळे, तुझी कल्पना चुकीची आहे. राजलक्ष्मी ही चंद्रमंडलाची राष्ट्रदेवी आहे अन् राष्ट्रदेवतांचें अंतःकरण इतर देवतांच्याप्रमाणें मृदु अन् सदय नसतें. बाळे, या देवतांना संतुष्ट करणें अन् संतुष्ट राखणें हें काम अत्यंत दुर्घट ! त्यांच्या भक्तांना आपल्या शिरःकमलांनीं त्यांची पूजा बांधावी लागते, आपल्या रक्ताचा टिळा लावून अन् पंचप्राणांची जळती पंचारती ओंवाळून त्यांची आरती करावी लागते. त्यांच्या अन् त्यांच्या आर्त आप्तेष्टांच्या यातनांत जळणाऱ्या हृदयांच्या दुःखश्वासांनीं या देवतांचा धूप जळतो ! त्यांच्या संतोषासाठीं शेंकडों—हजारों राष्ट्रभक्तांच्या मूल्यवान् जीवितांचे प्रचंड यज्ञ करावे लागतात अन् त्यांच्या पुण्याईची, यशाची, कीर्तीची किंबहुना सर्वस्वाची त्यांत पूर्णाहुति टाकावी लागते. अशा हजारों पूजा बांधाव्या अन् शेंकडों यज्ञ करावे, तेव्हां कोठें या देवता संतुष्ट होतात अन् आपल्या राष्ट्राकडे कांहींशा प्रसन्न दृष्टीनें पाहूं लागतात. बेटा, मातेच्या आज्ञेनें अशा यज्ञकर्माला मी प्रवृत्त झालों असून त्यांत माझ्या हृदयाची—किंबहुना सर्वस्वाची आहुति द्यायला तयार झालों आहे. अन् ह्मणूनच बाळे, हृदयाशीं येऊन मला शेवटचें आळिगन द्यायला मीं तुला विनंति केली. संजीव, अशी भांवावल्यासारखी होऊं नकोस. मातेच्या आज्ञेनें हृदयाची राखरांगोळी करून घेऊनही मी माझ्या चंद्रमंडलासाठीं जिवंत रहाय्याचा शिकस्तीचा प्रयत्न करणार आहे.

संजीवनी:—बाबा, तुझी काय ह्मणतां तें माझ्या घ्यानांत येत नाहीं. मातेची आज्ञा कसली, यज्ञ कसला, आहुति कसली ? मी अगर्शं भांबावून गेलं आहे. बाबा, मला सांगा—कालपासून तुमच्या या संजीवनीशीं तुझी असं निष्ठुरतेनं कां हो वागतां ? माझ्या हातून चुकून तुमचा कांहीं अपराध तर नाहीं झाला ?

शीलधवल:—नाहीं, सद्गुणी मुली, नाहीं. तुझ्या हातून माझा कांहीं अपराध घडला नाहीं. हतभागी संजीवनि, माझ्या पोटीं तूं झालोस, एवढाच काय तो तुझा मोठा अपराध !

संजीवनी:—बाबा, बाबा, काय भलतंच बोलतां हें ? मी हतभागी ? तुमच्यासारख्या पुण्यश्लोक, राष्ट्रभक्ताच्या उदरीं आल्याबाईल, बाबा, देवलोकच्या देवतांनाही माझ्या अलौकिक थोर भाग्याचा हेवा वाटत असेल !

(राग-सावन; ताल-एकताल.)

भाला भागधेय । याया हें तप कठोर । जननशर्ती
योगिराज । आचरिती निरुपमेय ॥ धृ० ॥ हो दास
यत्पदास । विश्वधाम सफलधाम । गणी तोचि विश्व-
नाथ । याहुनि निज भाग्य हेय ॥ १ ॥

शीलधवल:—बाळे, लौकिक सुखाच्या, यशाच्या, शांतीच्या दृष्टीनें धवलकुलांत जन्म मिळणें हा मोठ्या दुर्भाग्याचा परिणाम होय, अशी साक्ष सारें जग देईल. धवलकुलांतील स्त्रीपुरुषांना आजवर मोठमोठ्या भयंकर दिव्यांतून पार व्हावें लागलें आहे; त्यांच्यावर प्रचंड संकटपरंपरा कोसळली आहे; विशिष्ट तत्त्वांच्या अन् ब्रीदाच्या रक्षणासाठीं त्यांना प्रसंगां आपल्या सर्वस्वाची होळी करावी लागली आहे. संजीवनि, मस्तकावर अशी त्रीं धारेच्या तत्त्वांची अन् ब्रीदाची समशेर प्रतिपळाला लटकत असतां, 'धवलकुलांत जन्म दे,' अशी प्रार्थना देवापाशीं कोणता शहाणा माणूस करील ?

संजीवनी:—बाबा, अशा आडरस्त्यानं माझी कसोटी आपण कां पहातां ? बाबा, मला सांगा, धवलांच्या ब्रीदाच्या रक्षणासाठीं मी काय करूं ? तुमच्या आज्ञेचं शेवटचं अक्षर तुमच्या ओंठाबाहेर येण्यापूर्वीच, धवलांच्या प्रतिष्ठेसाठीं, ब्रीदासाठीं, यशासाठीं या संजीवनीचे प्राण देवलोकें उद्गाण करायला तयार आहेत !

शीलधवल:—बाळे, प्राणसंन्यास हाच या जगांतला मनुष्याचा शेवटचा दृष्ट्या नाही. त्यापेक्षांही मोठे त्याग या जगांत आहेत. संजीवनि, धवल-

कुलाच्या असामान्यत्वाचा पाया अशा प्राणांपर्लकडच्या त्यागांनीं खचलेला आहे. अशा प्रचंड पायावर धवलकुलाचें प्रतिष्ठामंदिर उभारलें गेलें आहे. बाळे, चंद्रमंडलासाठीं अशा अनेक गोष्टींचा त्याग धवलांनीं केलेला आहे.

संजीवनी:—सांगा, बाबा, सांगा-प्राणसंन्यासापेक्षांही मोठा अशा कोणत्या त्यागाची चंद्रमंडळ मजकडून अपेक्षा करीत आहे ?

शीलधवल:—प्रेम, शील, व्यक्तिगत नीति, धर्म, कीर्ति या गोष्टींचाही त्याग असामान्य कोटींतील माणसें आपल्या खुषीनें एका प्रसंगीं करतात-अन् तो प्रसंग ह्मणजे त्यांच्या प्रियतम जन्मभूमीवर आलेला प्रसंग होय ! संजीवनि, तुझ्या जन्मभूमीवरील भयंकर संकट टाळण्यासाठीं असा एकादा त्याग करायला तुझी तयारी आहे काय ?

संजीवनी:—वाटेल त्या क्षणीं, बाबा, वाटेल त्या क्षणीं ! सांगा, माझ्या चंद्रमंडलासाठीं मी कोणता त्याग करूं ? या मातेच्या चरणांची, आपल्या चरणांची शपथ घेऊन सांगतें—

शीलधवल:—थांब, संजीवनि, थांब. केवळ माझ्या सांगण्यावरून किंवा क्षणिक भावनांच्या आवेगामुळें भलतीच शपथ घेऊन आपला जन्माचा घात करूं नकोस. प्राणसंन्यासालाहि खालीं मान घालायला लावणारे असले त्याग मनुष्यानें समजून उमजून, आपल्या खुषीनें, अतिशय आनंदानें करायचे असतात. जुळमजबरदस्ती अगर आप्तेष्टांचें प्रेम अशा महत्तम त्यागालाही कवडीमोलाच करून टाकतें. ह्मणून सांगतां, संजीवनि, अगोदर शपथबद्ध होऊं नकोस !

संजीवनी:—पण बाबा, तुमची आज्ञा ह्मणजे प्रत्यक्ष परमेश्वराची आज्ञा—

शीलधवल:—बाळ, भलत्याच भावना अशा प्रसंगीं उपयोगीं पडत नाहींत. ऐक, नीट कान देऊन ऐक—संजीवनि, चंद्रमंडल या वेळीं अत्यंत संकटांत आहे. त्या संकटाचें स्वरूप मी तुला सविस्तर रीतीनें मागाहून सांगेन. चंद्रमंडलाचा प्राण—चंद्रमंडलाचें सर्वस्व अशा राजलक्ष्मीची मूर्ति हस्तगत करून घेऊन चंद्रमंडलाला बलहीन, दीन, अंकित करण्यासाठीं नंदावर्ताचा महत्त्वाकांक्षी, कुटिलनीतिपरायण राजा पुष्कर हा कांहीं दिवसांपूर्वीं नंदावर्ताचा वकील ह्मणून या कमलावर्तीत येऊन राहिला आहे. बाळे, सांगायला शरम वाटते, लज्जेनें मान आपोआप खालीं जाते—या चंद्रमंडलाचे प्रभु, शेखरमहाराज या नीच मसलतींत पुष्कराला पूर्णपणें सामील असून मातेच्या हृदयांत सुरी खुपसायला तयार झाले आहेत !—

संजीवनी:—अगवाई ! ह्यणतां तरी काय बाबा !

शीलधवल:—या पुष्कराला वारुणी नांवाची अत्यंत सुंदर-केवळ स्वर्गाची अप्सराच अशी एक मुलगी आहे. वारुणीला उपपत्नी ह्यणून महाराजांना पुष्कर अर्पण करणार असून तिच्या दिव्य सौंदर्याच्या मोबदल्यांत महाराज राजलक्ष्मी पुष्कराच्या हवाळीं करायला सिद्ध झाले आहेत. या दोघांची मूर्ति हस्तगत करण्याची कांहीं तरी जबरदस्त कारस्थाने चालू असून तुझा दादा-माझा प्रणप्रिय बाळ-या दुष्टांच्या कारस्थानाला पहिला बळी पडला. ही सारी हकीगत कालच मला समजली. बाळे, मला या प्रसंगी भीति वाटते, ती त्या मशक पुष्कराची नव्हे-आपल्या महाराजांची ! पुष्कराला मी सहज विरंडला असता !

संजीवनी:—महाराजांची आपणाला कां भीति वाटते, बाबा ?

शीलधवल:—संजीवनि, चंद्रमंडलाप्रमाणेच मंडलाच्या प्रभुचें रक्षण करण्याविषयी आपणाला शिकस्तीचे प्रयत्न केले पाहिजेत. मंडलाच्या खालोखाल मला मंडलाचे प्रभु पूज्य, वंध, आदरणीय वाटतात. कुटिल पुष्कराच्या नीच कारस्थानाला बळी पडून मूर्खपणाने महाराज राजलक्ष्मीच्या दानाने आत्मनाशाची पूर्ण तयारी करित असले, तरी वाटेत तो स्वार्थत्याग करून मंडलाप्रमाणेच आपणाला त्यांचेहि संरक्षण केले पाहिजे. संजीवनि, आपल्या राष्ट्रनातेच्या विक्रयाचे नीच कृत्य महाराज करित आहेत, ही बातमी मंडलाच्या प्रजाजनांना एका अक्षराने कळली, तर ते चवताळून महाराजांच्या देहाचे राईराईएवढे तुकडे करून टाकतील ! संजीवनि, चंद्रमंडलाच्या भावि इतिहासांत हा काळाकुट्ट कलंक कायमचा नमुद होऊन राहिल ! हें मंडलाला, महाराजांना, मंडलाच्या प्रजेला, सर्वांनाच अनिष्ट अन् अनुचित आहे. वाटेत ती हाणि सोशीन, वाटेत तो आत्मत्याग करीन, परंतु या खडतर संकटांतून चंद्रमंडलाला अन् महाराजांना सहीसलामत पार पाडीन, अशी मला उमेद आहे. बाळे, या साऱ्या चमत्कारिक अन् दारुण परिस्थितीला तोंड देण्याच्या कामीं निरनिराळीं भयंकर संकटे आपसरून माझ्यासमोर उभी आहेत !

संजीवनी:—बाबा, नसतीं संकटे आपणाला भेडसावीत आहेत ! पुष्कराला इथून घालवून यावा ह्यणजे चंद्रमंडलाच्या या खप्रास ग्रहणाची सारी भीतिच नाहीशी होणार आहे.

शीलधवल:—मी सांप्रत कोणत्या बिकट परिस्थितीत आहे, याची पुष्कराला पूर्ण कल्पना आहे अन् ह्यणूनच तो प्रचंड धाडस करून कानलावतीत येऊन

राहिला आहे. त्याच्याविरुद्ध आम्ही हाकाटी करूं तर कमलावतीचे नागरिक त्याला जागच्या जागी उभा जाळून टाकतील, हें जसे पुष्कराला ठाऊक आहे, तसेंच, आपल्या कपटजालांत अडकलेल्या शेखरमहाराजांचीहि आपल्या बरोबरच प्रजाक्षोभाच्या आर्गांत राखरांगोळी उडेल, हेंही त्याला माहित आहे. शिकस्तीचे प्रयत्न करून आम्ही महाराजांना बचावूं, अशीही त्याची कल्पना असली पाहिजे. संजीवनि, चंद्रमंडलाच्या भव्य राष्ट्रमंदिराचा पायाच पोखरून पुष्करानें त्यांत स्फोटक दारू पूर्णपणें भरून ठेवली आहे. प्रजाक्षोभाची रंजूक पेटवून त्या दारूसकट त्याला उडविण्याचा जर मीं प्रयत्न केला, तर त्यानें आमचें मंगल मंदिरच कोसळेल, अशी मला भीति वाटते. याशिवाय, पुष्कराला तसाच निसट्टें देण्याबद्दल माझे दोनदां अभयवचन गेलें आहे. माझा प्राण देऊनही मीं माझे वचन पाळीन !

संजीवनी:—कसलं वचन ? बाबा, पुष्करासारख्या आपल्या कष्ट्या शत्रूलाहि निसट्टें द्यायला आपलं वचन गेलं आहे ?

शीलधवल:—होय, बाळ ! थोड्या दिवसांपूर्वी पुष्करानें—माझ्या त्रिवावर कसा प्रसंग आणला होता, हें तुला ठाऊक आहे. ती बातमी गुप्त ठेवण्याचें अन् महिन्याच्या मुदतींत त्याला येथून निर्विघ्नपणें जाऊं देण्याचें त्या वेळीं मीं त्याला वचन दिलें आहे.

संजीवनी:—अन् दुसऱ्यानं ?

शीलधवल:—दुसरें वचन त्याला अप्रत्यक्षपणें गेलें आहे. पुष्कराची कन्या वारुणी हिचें बाह्य सौंदर्य स्वर्गीय आहेच. पण त्याहूनहि तिचें हृदयसौंदर्य अलौकिक आहे. वारुणीला आपल्या बापाचें हें निंघ, पातकी, नीच कृष्णकारस्थान मुळींच पसंत नाहीं. आपल्या दिव्य, पवित्र सौंदर्याचा आपल्या बापानें असा अनीतीचा पापी विकार करावा, याचें वारुणीला मरणप्राय दुःख झालें आहे. या दुष्ट कृत्यापासून आपल्या पित्याला परावृत्त करण्याची निर्मल हृदयाच्या वारुणीनें शिकस्त केली. परंतु घाणेरब्द्या दगडाचें सुंदर निर्मल पुष्प करण्यांत तिला यश आलें नाहीं. आपल्या पित्याच्या हातून ही आत्मघातकी, राष्ट्रघातकी नीच कृति होऊं द्यायची नाहीं, असा वारुणीनें निश्चय केला अन् सीध साधून काल तिनें ही सारी हकीगत माझ्या कानांवर घालून आपल्या पित्याचा या पापपंकापासून कोणत्याहि उपायानें उद्धार करण्याबद्दल माझ्या पायांवर लोळण घेतली ! संजीवनि, त्याच उदार, सद्गुणी मुलीनें राजलक्ष्मी

चोरीला जाणार असल्याची बातमी ऐनवेळेवर बालाकांला दिली अन् चंद्रमंडलावरचें अकल्पनीय महत्संकट टाळलें. बाळे, वारुणी चंद्रमंडलाची उद्धारक, रक्षणकर्त्री देवता आहे-या गुणवती मुलीनें आपल्या पित्याला जीवदान देण्याचें अभिवचन मजपाशीं मागितलें, तें जरी मीं स्पष्टपणें तिला दिलें नाहीं, तरी 'चंद्रमंडलाचें हित प्रथम पाहून पुष्कराला मी निसदं देईन,' एवढें वचन मीं तिला दिलें आहे. वारुणीच्या प्रचंड उपकारांच्या मानानें हें वचन अत्यंत क्षुल्लक आहे. धवलांना सत्यवचना स्वप्नांतहि कधीं शिवली नाहीं. माझीं हीं दोन्हीं वचनें मीं प्राणांतोही पाळीन ! चंद्रमंडलाला निर्भय राखण्याचा जें पर्यंत एक तरी मार्ग मला दिसत आहे, तोंपर्यंत मी पुष्कराच्या केंसालाही संकटाचा स्पर्श होऊं देणार नाहीं. संजीवनि, माझा चंद्रमंडल, शेखरमहाराज अन् पुष्कर या तिघांचाही या संकटांतून गुप्तपणें बचाव होईल, असाच कांहीं तरी मार्ग मला शोधून काढला पाहिजे—मग तो कितीही संकटपरिपूर्ण असो-भजपासून केवढ्याहि त्यागाची तो अपेक्षा करो !

संजीवनी:—धन्य, बाबा, त्रिवार धन्य आहे आपली !

शीलधवल:—बाळे, वज्राहूनहि कठोर मन करून मी जें बोलणार आहे, त्याबद्दल संजीव, माझ्या प्राणांच्या प्राणा, अगोदर तुझी मला क्षमा मागूं दे. मला कसाव, खाटीक, राक्षस काय वाटेल तें म्हण. बाळे, धवलांच्या चंद्रमंडलाला, तुझ्या पित्याच्या चंद्रमंडलाला, तुझ्या चंद्रमंडलाला धोर संकटांतून वाचविण्याकरितां तूं आपल्या शुद्ध प्रेमावर अन् निर्मल शिलावर तिलांजली थायला तयार होशील का ?

संजीवनी:—बाबा, तुझी काय ह्मणतां हें माझ्या ध्यानींच घेत नाहीं—

शीलधवल:—संजीवनि, वारुणीनें चंद्रमंडलावरील दाहण संकटाची मला जी हकीगत कळविली, ती समजल्यापासून मी अगदीं दिड्मूड होऊन गेलों. पुष्करांच्या नीच कपटजालांतून चंद्रमंडलाची त्याच्यासकट, शेखरासकट मुक्तता करायची तर तो नाजूक कपटतंतुच पार तोडून टाकणें अवश्य होतें. विचार करतां करतां त्याच्या कपटावर अशी एकच तोड मला सुचली. संजीवनि, वारुणीचें अलौकिक दिव्य सौंदर्य हें पुष्कराच्या सर्व कपटप्रबंधाचें मुख्य साधन ! त्या दिव्य सौंदर्यावर भाळून गेल्यामुळेच शेखरमहाराज पागल बनून आपल्या राष्ट्राचा, आपल्या लोकांचा अन् आपला गळा कापायला तयार झाले आहेत ! पुष्कराच्या या तीव्र, पण नाजूक अस्त्रावर तशाच तीव्र पण नाजूक अस्त्राची

योजना करून तें बोथट करून टाकावें, अशी माझी उत्कट इच्छा आहे. पुष्कराचें हें अन्न बोथट झालें कीं, चंद्रमंडलाचा, अन् खुद्द महाराजांचाहि गळा सुटला.

संजीवनी (भिऊन):—असं कोणतं तें अन्न बाबा ? माझ्या मनांत भयंकर शंकांनीं कसं काहूर करून सोडलं आहे !

शीलधवल:—तुझे स्वर्गीय सौंदर्य हेंच तें अन्न होय !

संजीवनी:—बाबा, बाबा, आपण ह्मणतां तरी काय हें ?

शीलधवल:—पुन्हां तेच शब्द मी उच्चारतां. संजीवनि, पुष्कराच्या तीव्र अन्नावर तुझ्या दिव्य सौंदर्याच्या नाजूक अन्नाचीच योजना मी करणार आहे. संजीवनि, चंद्रमंडलाचा उद्धार व्हावा, असें तुला मनःपूर्वक वाटत असेल, धवलकुलाच्या व्रताची तुला चाड असेल, आपल्या कुलाबद्दल, देशाबद्दल तुला खराखुरा अभिमान असेल, त्याच्या कल्याणाची तुला रात्रंदिवस तळमळ लागून राहिली असेल, तर संजीवनि, तुझा हा वृद्ध पिता, धवलकुलाचा एकच शिल्पक असलेला हा अंकुर, हा देशसेवक तुझे पाय धरून तुझी याचना करतो आहे, कीं, या प्रसंगीं चंद्रमंडलाची उद्धारकर्त्री देवता हो ! तुझे हें दिव्य सौंदर्य अन् त्याहीपेक्षां स्वर्गीय सुंदर असें तुझे हृदय आपल्या मातृभूमीच्या संरक्षणाकरितां दान कर !

संजीवनी:—मला स्पष्ट शब्दांनीं सांगा ! बाबा, मी काय करूं ?

शीलधवल:—या मातेच्या मूर्तीच्या रूपानें तुझे चंद्रमंडल तुला सांगतें, या तुझ्या वृद्ध पित्याच्या रूपानें तुझे विमल धवलकुल अन् तुझे पुण्यचरित पूर्वज तुला विनंति करित आहेत कीं, चंद्रमंडलाच्या उद्धारसाठीं तूं शेखर—महाराजांची उपपत्नी हो !

संजीवनी:—बाबा, बाबा, राष्ट्राची, देशाची, पूर्वजांची, पित्याची आज्ञा मला सर्वदा शिरसाबंध आहे. बाबा, क्षमा करा, या त्यागाचा अर्थ काय, त्याची पूर्ण जाणीव आपणाला आहे ना ? शुद्ध कुलांत जन्म घेतलेल्या—आपल्यासारख्या सत्त्वधीर पित्याच्या अन् कुलशीलवती मातेच्या पवित्र कुसव्यांत जन्म घेतलेल्या कुलकन्यकेला आपण एका पागल नादान राजाची राख होऊन आपल्या इहलौकिक अन् पारलौकिक कल्याणावर, शुद्धतेवर, निर्मलतेवर तिलांजलि द्यायला सांगत आहां ! बाबा, बाबा, हा त्याग माझ्या सत्तेतला आहे, अशी तरी आपली कल्पना आहे का ? माझ्या हृदयावर माझें स्वामित्व नाही ! बाबा, तें बालार्काच्या पायांपाशीं केव्हांच गहाणवट पडलं आहे ! माझ्या विमल चारित्र्यावर माझ्या हृदयवल्गुमार्चा,

त्याप्रमाणंच माझ्या उदरीं येणाऱ्या भावी कुलदीपकांचीही सत्ता नाही का ? त्यांच्या भव्य भवितव्यतेचा नाश करायला मला तरी काय अधिकार आहे ?

शीलधवलः—बाळे, तूं दाखविलेल्या या प्रचंड अडचणी मला पटतात—पण म्हणूनच या त्यागाची अतिशय महती आहे. बालार्काचें मन वळवून, आपल्या हृदयावरची त्याची सत्ता परत घेण्याचें अत्यंत विकट कर्म दुला या त्यागा-पूर्वी करावें लागेल अन् म्हणूनच हा त्याग दिसतो त्यापेक्षां अत्यंत प्रचंड आहे. बाळे, राष्ट्रासाठीं, स्वजनांसाठीं केलेल्या महत्त्यागरूपि इंद्रजालानें क्षणार्थांत स्वरूपी शरवाचा सुखकर स्वर्ग होईल अन् तुझ्या पोटां येणाऱ्या पिढ्या तुझ्या प्रबल पुण्यांशाच्या बलावर पवित्र स्वर्ग निर्माण करणारे देवांचेहि देव व्हातील ! बाळे, आंधळ्या जगाला नसले, तरी देवाला तरी ओळखे आहेतच ना ? या प्रकाश-मान् त्यागाकडे त्याला तरी कशी डोळेझांक करतां येईल ? सांग संजीवनि, हा त्रिभुवनबंध आत्मयज्ञ करून तुझ्या चंद्रमंडलाचा उद्धार तूं करणार, का त्याला दुर्गतीच्या गर्तेत खुशाल वुडूं देणार ?

संजीवनीः—बाबा, बाबा, असा विकट आणीबाणीचा प्रसंग कोणत्याहि मुलीवर कधी आला असेल का हो ! बाबा, बालार्कावरच्या प्रेमाचीं राखरांगोळी करून, हृदयाची होळी करून, पाप्यांतल्या पाप्याची धर्मपत्नी व्हायला मला सांगा—आनंदानें त्याच्याशीं मी जन्माचा संसार करीन—पण बाबा, उघड्या डोळ्यांनीं अनीतीच्या पापपंकांत मी कशी हो उडी घेऊं !

शीलधवलः—पहा, या राष्ट्रांमातेच्या मूर्तीकडे पहा—राष्ट्राकरितां, स्वजनां-करितां वाटेल तो घोर आत्मयज्ञ करायला ही मला सांगत आहे. तो मातेचा स्वर्गीय मंजुल उपदेश तुझ्या कर्णरंध्रांत दुमदुमून तुझ्या अंगावर कर्तव्यानंदाचे रोमांच उभे करीत नाही का ? संजीवनि, विचार कर, विचार कर. मातृभूमीच्या आदेशापेक्षां जगांत पुण्यशील, निर्मल, निष्पाप असें काय आहे ?

संजीवनी—बाबा, मातेच्या, धवलकुलाच्या, आपल्या शब्दाबाहेर मी नाहीं. हें पहा, हृदयाचं वज्र करून, किंबहुना हृदयाचं अस्तित्त्वच नाहींसं करून—

शीलधवल—थांब, संजीवनि, थांब—अमक्यातमक्याच्या शब्दाखातर कोणताच त्याग तूं करूं नकोस. मंडलासाठीं हा त्याग करणें आवश्यक आहे, असें तुझें मन प्रसन्नतेनें तुला सांगत असेल—या प्रखर यज्ञांत आत्मा पोळत असतां हि तुला त्यांत अपार आनंद वाटत असेल—या यज्ञाच्या धुरानें तुझ्या नेत्रांतून एकही दुःखाश्रुविंदु गळत नसेल, तरच या त्यागाला तूं तयार हो !

Dr. Benkar

शीलधवल—मातृभूमीच्या आदेशापेक्षां जगांत पुण्यशील, निर्मल, निष्पाप असें
काय आहे ?

[पृष्ठ-७४

The Manoranjan Press, Bombay.

संजीवनी:—बाबा, धवलांच्या अपार पुण्यांशानं ज्याचे अदृश्य कण नू कण बनले आहेत, असं माझं मन प्रसन्नतेनं या त्यागालाहि तयार व्हायला मला आज्ञा करीत आहे. बाबा, आत्मगलानीमुळं मघांशीं मी कांहीं बोललें असेन, तर त्याबद्दल मला क्षमा करा. आपल्या आज्ञेमुळं नाहीं—माझ्या मनाच्या आज्ञेनं चंद्र-मंडलाकरता मी आनंदानं शेखरमहाराजांना आपला देह अर्पण करायला तयार आहे ! या पवित्र मातृमूर्तीची शपथ घेऊन मी या प्रतिज्ञेचा उच्चार करतें—

शीलधवल:—ये वाळ, हृदयाशीं तुला घट्ट आलिंगन देऊं दे—धवल-कुलांत येऊन, माझ्या उदरीं येऊन, तूं त्या कुलाला अन् मला धन्य केलेंस ! तुझ्या या आत्मयज्ञानें त्रिभुवन पावन झालें !

[धारिणी प्रवेश करते.]

शीलधवल:—मासाहेब, माझी ही सदगुणलतिका आत्मयज्ञाच्या प्रखर विषारी ज्वालांत आपणाला जाळून घ्यायला तयार झाली आहे. आपणाला सर्व हकीगत मीं कळवली आहेच !

धारिणी:—अन् ह्याणूनच आपल्या आज्ञेप्रमाणं ही मी इथं आलें.

शीलधवल:—मासाहेब, माझ्या संजीवनीप्रमाणें आपणही मला प्रिय आहां. तिच्याप्रमाणें आपणालाही मीं एका त्यागविषयीं विनंति केली होती; ती आपणाला मान्य झाली का ? आपण आपल्या हातांनीं माझ्या संजीवनीला महाराजांना अर्पण केलें पाहिजे.

धारिणी:—बाबासाहेब, पतीच्या प्रेमांत भागीदार उत्पन्न होण्यापेक्षां स्त्रीवर दुदैवाचा दुसरा दारुण आघातच होणें शक्य नाहीं ! अन् तो आघात आपल्याच हृदयावर स्वतःच्या हातांनीं करून घ्यायला मन—

शीलधवल:—मासाहेब, आपणाला मीं सर्व परिस्थिति विस्तारानें कळविली आहे. आपल्यासारख्या समंजस स्त्रीला माझी विनंति पटली पाहिजे होती—

धारिणी:—बाबासाहेब, आपल्या या अनाथ कन्येवर रागावूं नका. मातेची शपथ घेऊन सांगतें कीं, आपल्या आज्ञेप्रमाणं वागायला माझं मन मी वज्र-कठोर केलं आहे. पण महाराजच या गोष्टीला कवूल झाले नाहींत तर ?

शीलधवल:—त्याबद्दल मी शिकस्तीचा प्रयत्न करीन—तो सिद्ध झाला नाहीं तर मजकडून सर्व प्रयत्न झाल्याचें समाधान तरी मला मिळेल अन् दुसरे अधिक कठीण प्रयत्न करायला माझ्या मनाला हुरूप येईल. मासाहेब, यानंतर आपणावर अन् संजीवनीवर एक अत्यंत विकट जबाबदारी आपोआप

येऊन पडणार आहे. बालार्काला यापैकी एक अक्षरही मी कळवीत नाहीं. महाराजांची मला संमति मिळेल, तर बालार्काचीहि संमति तुम्हां दोघांनीं मला मिळवून दिली पाहिजे. मासाहेब, बालार्क तुमचा निकटचा भास आहे अन् संजीवनीचा तर तो हृदयवल्गुभव आहे. मंडलासाठी शीलासकट आपल्या प्रेमाचा यज्ञ करायला संजीवनी तयार झाल्यावर नुसत्या प्रेमाचा त्याग करायला बालार्काचें मन वळविणें तितकें कठीण जाणार नाहीं. मासाहेब, आपणालाच विशेषतः हें कार्य पार पाडलें पाहिजे. मीही आपणाला शक्य तो हातभार लावीनच. पण मनाच्या अनुनयाच्या कामीं स्त्रियांना केव्हांहि अधिक यश रेंतें !

धारिणीः—आपल्या आज्ञेबाहेर मी नाहीं. संजीवनीच्या या यज्ञानं तरी माता संतुष्ट होवो !

प्रवेश तिसरा.

[**स्थळः**—चंदनभट्टाच्या घरांतिल एक खोली. चंदनभट्टा विचार करीत उभा आहे.]

चंदन (स्वगत) :—मोठी पंचाईत येऊन पडली बुवा ! चंद्रमंडलाच्या अमात्याची जागा माझ्यापासून मृगजलाप्रमाणें एकसारखी दूरदूर पळूं पहाते आहे ! अरुणाच्या कृष्णकृत्यानें त्या ह्याताच्या कोल्हाच्या डोक्यांत मात्र चक्र प्रकाश पडला अन् राजलक्ष्मी कुणाच्या तरी नजरेंत भरली आहे, या संशयानें त्यानें मूर्तीवरची आपली नजर मात्र पुरी तंग केली ! काय कडक पहारा झाला आहे अलीकडे राजलक्ष्मीवर ! दिवसा तो नवा खवीस अन् रात्रीं आमचा ब्रह्मसंघ चातक ! तीन्हीत्रिकाळ मी मातेजवळ पूजा, अर्घा, धुपारती करतांना हे दोषे यमदूत आपल्या नागव्या तरवारींसह गाभाऱ्याबाहेर पहारा करतांना पाहिले, झणजे यमपुरीच्या आठवणीनें माझी तर बुवा भयानें बोंबडी वळतें अन् पूजेचे मंत्रावित्र जिरतात तोंडांतल्या तोंडांत ! खरें ह्मटलें तर मातेची पूजा करतांना मंत्रावित्रांचा मी नेहमीं गडबडगुंडाच उडवित होतो—पण आतां या ब्रह्मराक्षसांच्या भीतीनें तो गडबडगुंडा शास्त्रोक्त होतो आहे इतकेंच ! प्रत्यक्ष चित्रगुप्ताला देखील या निमित्तानें आतां मला खुशाल चकवितें येणार आहे ना ! या दोघां दुष्ट यमदूतांच्या पहार्याच्या नरकवासांतून राजलक्ष्मी मला ह्मडवितें येणार

कशी, अन् तिच्या दानाचा प्रसाद ह्मणून मला महाराजांकडून अमात्याची जागा मिळणार कशी ! तो वकील एवढा मोठा माझ्या बरोबरीचा मुत्सद्दी— पण बिचाऱ्याची या बाबतीत मति कशी अगदी गुंग होऊन गेली आहे ! छट्, ही नामर्दपणाची निराशा अशी झाडून टाकून स्वतःच्या डोक्यावरच मला आता उभें राहिलें पाहिजे ! हें साधलें तरी महाराजांच्या अंतःपुरांत माधवीला कोंबून, मी महाराजांचा उपश्वशुर तर बनणार, अन् आपल्या खुळ्या जांवयाच्या संपत्तीवर, वैभवावर अन् ऐश्वर्यावर लाट मारणार ! हो, काय हरकत असें करायला ? अमात्यां-सारखा थोर पुरुष जर पोराचा अक्षरशः गळा कापून देशभक्तीच्या कीर्तीची मोठी थोरली कमाई करून ठेवतो, तर मला आपल्या पोरीचा अलंकारिक गळा कापून खरोखरीच्या राजलक्ष्मीच्या गळ्यांत मिथ्या मारायला काय हरकत आहे ? चांगला राजासारखा राजा—एक बेवकूफ राजा मी तिला संसाराच्या खेळांतलें बाहुलें करून तिच्या हातीं देतो आहे, तर ह्मणे महाराजांच्या राणीवसांत शिरणें हें नीतीच्या न् धर्माच्या विरुद्ध आहे ! तें काहीं नाहीं—माधवीला कसेंहि करून राजवाड्यांत कोंबलीच पाहिजे ! याच हेतुनें मी तिच्या जळक्या चेहेऱ्याच्या रंगारोगणाला इतकें उत्तेजन देतो आहे सारखें ! राजाच्या उपपत्नीला योग्य असे हावभाव, मुरके इत्यादिकांचें शिक्षण मी तिला स्वतः देणार असून त्यांत तिला अगदीं पूर्ण वाकबगार करणार आहे. माधवीच्या अगोदर, साधलें तर मालेला या कलेचें शिक्षण द्यायचा माझा विचार आहे. ह्मणतात ना, खाण तशी माती न् आई तशी पुती—आईचा ओळा मुलीला हट-कून लागतो ! ठीक आहे—आज मालेला जो या विद्येंतला पहिला धडा द्यायचा, त्याची आपणच अगोदर तयारी करायला लागवें हें बरें—(आरशासमोर उभा राहून हातवारे करूं लागतो.) [माला प्रवेश करते.]

मालाः—बाई बाई बाई ! हें काय मी पहातें आहे हें ? खरोखर सांगतें, आपणाला कीं नाहीं अलीकडे अगदीं ह्यातारचळ लागला आहे ! ह्यातारचळांत देखील काहींतरी पोक्तपणा असतो, पण तुमच्या या चाड्यांत तो देखील नाहीं ! साऱ्या पोरकट चेष्टा—निवळ माकडचेष्टा !

चंदनः—शाबास शाबास ! मला जें तूं ह्यातारपणापासून खालीं खालीं फरफटत ओढीत आणलेंस, तें अगदीं माणुसकीच्या पलीकडे नेऊन टाकलेंस ! माले, तूं तरी अशी हद्दी आहेस कीं सांगतां सोय नाहीं ! तुझ्या या हद्दामुळेंच तर आपल्या चांगल्या हंसत्या खेळत्या संसारांत रडवी राड पसरते ती—

माला:—माझा संसार सुखानं साजरा व्हावा, अशी मला हौस का नाही ?
मी काय करावं, असं आपलं ह्मणणं आहे ?

चंदन:—नवरावायकोंनीं अगदीं अभिन्नहृदय असणें, हा जो हुंदर संसाराचा मध्यबिंदु, त्यापासून आपण अगदीं दूर दूर भडकत चाललों होतो. वास्तविक एका हाताच्याहि अंतरानें तुझा माझा जीव कासावीस व्हावा; परंतु नंदावर्त अन् चंद्रमंडल या देशांमधल्या अंतरापेक्षांहि अधिक अंतर आपण आपल्या हातानें आपणांमध्ये आनंदानें पाडून घेत आहों ! माले, ही गोष्ट आपणा दोघांनाही लाल्छनास्पद आहे—तुझ्या माझ्या तोंडावर हा काळाकुट्ट डाग आहे !

माला:—मग मी आजवर काय ओरडतें आहे सारखी ?

चंदन:—नुसत्या ओरडीनें घसा मात्र कोरडा पडतो ! संसारवृक्षाच्या पालवीला प्रेमाच्या ओलाव्याची फार जरूर अस्ते.

माला:—हें आपणही नीट ध्यानांत ठेवळं पाहिजे. कोरड्या ठण्ठणीत दगडानं उपदेशाचा नुसता पाऊस पाडून भागत नाहीं !

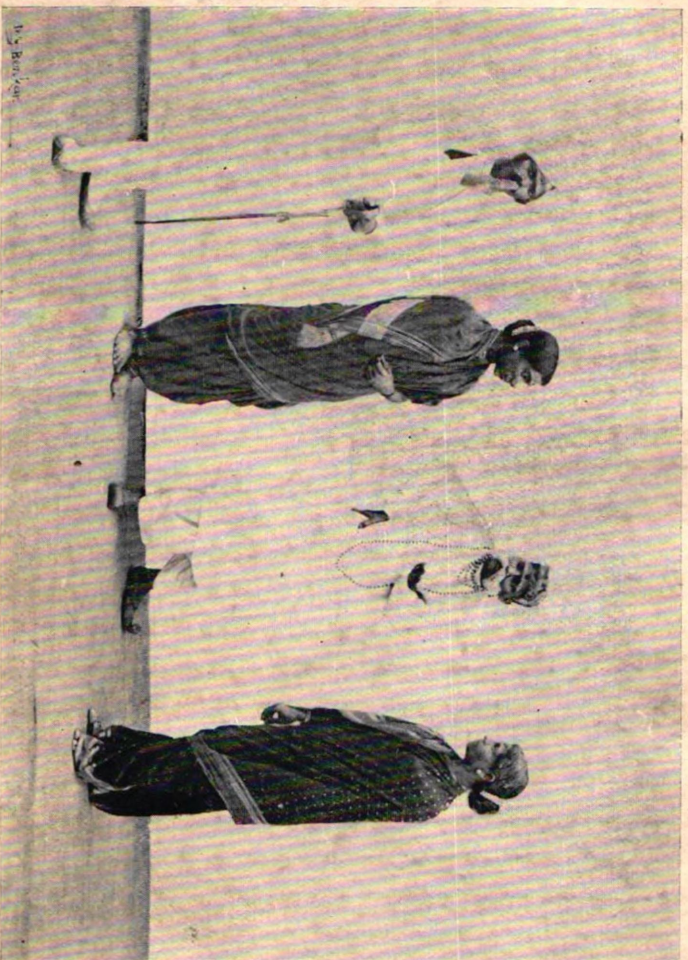
चंदन:—वः ! खासा कारभार ! भांडणें मिटवण्यासाठींच आपण भांडण करूं लागलों ! माले, मी तर अगदीं निश्चय केला आहे कीं, यापुढें अगदीं तुझ्या मनाप्रमाणें वागायचें. तुझ्यापलीकडे इष्टिच दायची नाहीं ना मुळीं ! तुझ्या सर्व दोषांकडे डोळेझांक करूच गुणांकडे मात्र प्रेमभरल्या दृष्टीनें पहायचें !

माला:—मला नाहीं वाई हें खरं वाटत ! असं होणं ह्मणजे कसल्या खोडाला अंकुर फुटण्याइतकंच अशक्य वाटतं आहे मला ! बाकी, अशा एकजीव सुखाच्या संसाराच्या मोबदल्यांत मी आपला जीव दालाही तयार आहे !

चंदन:—मग तो मोबदला मिळून तरी फायदा काय ? प्रिये, हृदयेश्वरी, जीवनवल्लभे, तुझ्या प्रेमाच्या एका कटाक्षासाठीं तुझा जन्माचा गुलाम व्हायला मी तयार आहे. पण कटाक्ष मात्र खऱ्या खऱ्या प्रेमाच्या जहरानें पुरा माखलेला पाहिजे—त्यानें माझा कलिजा तुटतुटून गेला पाहिजे ! बस्स ! लग्नाच्या बायकोच्या प्रेमाची लज्जत कांहीं न्यारी आहे !

माला:—हें सारं काय ह्मणायचें तें माझ्या कांहीं ध्यानांत येत नाही. प्रिये काय, प्रेम काय, कटाक्ष काय, न कलिजा काय ? मी आहे आपली भाबडी न साधी भोळी ! मला कांहीं हें प्रेमाचं खोटं नाटक करतां येत नाहीं.

चंदन:—माले, हें जग ह्मणजे कांहीं देवांना स्वर्ग नव्हे की, त्याच्यामध्ये

चंदन—हिच्या सौभाग्याच्या शकुनाचा फायदा घेऊन हिच्याच सौभाग्याचा तूं नाश करणार ? [पृष्ठ ८२.

इतका जड साधेपणा सहज पचून जाईल ! तुझा हा बावळट साधेपणाच तर आजवर आपल्या संसाराची माती करित आला आहे !

माला:—मग मी काय करावं, असं आपलं ह्मणणं ?

चंदन:—रंगेल हो, माले, रंगेल हो ! आपल्या रंगेलपणानें माझा संसार रंगाला आण, ह्मणजे तूं न् मी स्वर्गसुखांत अगदीं रंगून जाऊं !

माला:—तें सारं खरं—पण मी काय करूं, हें आपण नाहीं सांगितलं ?

चंदन:—माले, या तुझ्या वेड्याची रंगेल लहर संभाळायची एकच नाजूक गुरुकिल्ली आहे—ती किल्ली एकदां तूं हस्तगत करून घेतलीस कीं, तुझा पाति तुझ्या मुठींत आलाच समज. माले, ती मृदु कला तूं हस्तगत करून घे.

माला:—अशी कोणती ती कला ? काय तिचं नांव ?

चंदन:—त्या कलेचें नांव वल्लभाराधन !

माला:—इश ! हें काय नवीनच बाई ! मला एक रांधण्याची कला तेवढी ठाऊक आहे.

चंदन:—माले, तुझे तें रांधण सोड अन् मी सांगतो ती कला शीक !

माला:—इश ! मीं रांधण सोडलं, तर तीनत्रिकाळ पोटवैरणीची तजवीज काय ?

चंदन:—मी ती सारी तजवीज करतो ! माले, मी सांगतो ही कला तूं माझ्याकरतां हस्तगत करून घेशील, तर तुझीं सारीं कामें, केरपोतेरें, दळणकांडण, रांधण—सारे मी करीन ग ! पण ही कला तूं शीक—आजच, आतांच, या क्षणींच तिचा पहिला धडा घे—शुभंच शीघ्रम् !

माला:—कला ! धडा ! शिकणं ! हें आहे काय सारं प्रकरण बाई ? बरं, शिकवावं काय तें.

चंदन:—शाबास ! खरी आर्य पतिव्रता आहेस तूं ! आतां समज, तूं आहेस चंदनभट अन् मी आहे तुझी बायको माला ! तुला ह्मणजे माझ्या जिवलगाला आनंदांत बेफाम करून टाकण्याकरितां हावभावांसकट देतो एक संगीत धडकावून आतां ! तें एक; माझ्या डोळ्यांकडे, हातांकडे नीट लक्ष्य दे—त्याप्रमाणें तुला पुढें करायचें आहे—वल्लभाराधनाच्या कलेंतील हा पहिला धडा आहे. माझ्या हातापायांची, डोळ्यांची, मानेची प्रत्येक हालचाल पहा—' नाथा, कां हां रुसवा ऐसा दासीवरि अबघडी—'

माला:—जळले तुमचे ते हावभाव अन् तुमची ती रांधणाची कला ! अहो, तुमच्या साऱ्या लाजा गेल्या तरी कुठं ?

चंदन:—हं, गिरव हा वलभाराधनांतला पहिला धडा नीट ! ते डोळे एवढे मोठे फाडले आहेस, ते जरा बारीक करून त्यांपैकी एक कर जरा वांकडा ! चल आटोप; हा पहिला धडा तुला मी आज शिकवणार, बस्स !

माला:—आतां अधिक कांहीं बोलाल, तर तुमच्या पायांपाशीं डोकें आपटून जीव देईन !

चंदन:—बायकांना मुळीं जीवच नसतो, असें आम्हा पुण्यांचें व्यवहार-शास्त्र आहे—मग तूं जीव देणार कशी ? अन् तुझा जीव कांहीं मला मुळींच नको आहे—तुझ्या शरीरापैकीं डोळे, हात, मान इतकेच भाग मला तूर्त पाहिजे आहेत. हं, चलाव, ' नाथा कां हा रुसवा ऐसा दासीवरि अबघडी ! ' हं, टाक तें पाऊल असें पुढें—

माला:—असल्या घाणेरज्या किल्लसवाण्या प्रकारांत एक पाऊल पुढें टाकणार नाहीं मी ! हवा तर माझा जीव घ्या !

चंदन:—माझे आई, मोठी चमत्कारिक बायको आहेस तूं अगदीं ! आई घरीं जेऊं घालीना अन् बाप बाहेर भीक मागूं देईना, तशांतली गत करून टाकली आहेस तूं माझी ! माझ्या बाहेरच्या रंगाढंगांवर तुझी अगदीं बारीक नजर अन् घरीं जरा रंगेल हो झणून तुला हाटलें तर माझ्यावर एवढाले डोळे !

माला:—असल्या या नरकांतल्या रंगावांचून अगदीं प्राण घालले का काय ?

चंदन:—माले, माझ्यासारखे सुंदर, तरुण, रंगेल, प्रेमी पुरुष नाजूक नटव्या सौंदर्यासाठीं प्राण टाकीत असतात, हें तुला ठाऊक नाहीं काय ? मी तुला कांहीं अधिक करायला का सांगतो आहे ? तोंडागें जी तूं हो बेसूर बडबड चालवली आहेस सारखी, तिच्या ऐवजीं ' नाथा कां हा ' हें कडवें कोमल सुरांत झणावयचें, रागानें फेंदारलेलें नाक सरळ करायचें, मजकडे फाडून पहाणारे हे बेफाट डोळे असे किलकिले करून त्यांपैकी उजव्या डोळ्यानें असा वांकडा जहरी कटाक्षबाण माझ्यावर हाणायचा ! हं—झण—' दासीवरि अबघडी. '

माला:—हें जर पातिव्रत्य असेल, तर असल्या बाजारी पातिव्रत्याची मला साफ जरूरी नाहीं !

(राग—गौडमल्हार; ताल—त्रिताल.)

गणिं न पतिरता कुलललना । अशुचिपंकिला प्रतिपति-

वचा सदा जी दे माना ॥ धृ० ॥ नीतिकंड चिरि पति-
धर्म वर्धा । धववच ऐसें पूजी पदघाते । प्रमु दे तीते
तोषे वरदाना ॥ १ ॥

चंदनः—माले, माधवीवर तुझे अतिशय प्रेम आहे, ती तुझा दुसरा प्राणच आहे. तिचा संसार अत्यंत सुखाचा व्हावा, तिच्या यजमानांचे तिच्यावर प्राणांपलीकडे प्रेम असावे, अशी तुझी इच्छा असलीच पाहिजे. ही तुझी इच्छा फलद्रूप व्हावी, अशी तुझी इच्छा असेल, तर माधवीला या वल्लभाराधनकलेंत पारंगत करणे हें तुझे अवश्य कर्तव्य आहे. माझा संसार मरुं दे—पण पोटच्या गोळ्याकरतां तरी ही कला तूं माझ्यापासून अवगत करून घे. माझे हिताचे बोल ऐक !

मालाः—असलं हें बाजारचं हित मला नको अन् त्याहून माझ्या माधवीला तर मुळींच नको. चातक माधवीवर अगदीं जिवापलीकडे प्रेम करतात.

चंदनः—त्या भ्रमिष्ठ मूर्खांचे माझ्यासमोर नांवही काढूं नकोस. महाराजांचा श्वशुर व्हायचा माझा निश्चय बदलणें तुलाच काय, पण ब्रह्मदेवाच्या वापा-
लाहि साध्य नाही ! महाराजांना मी नुसती माधवीच अर्पण करणार नसून तुझ्या हातून वल्लभाराधनकलेंत तरबेज झालेली माधवी मी त्यांच्या अंतःपुरांत कोंवणार आहे. कानांवर हात ठेवल्यानें या कामांत तुला माझा हात धरतां येणार नाही ! माले, मामला आतां अगदीं हातघाईवर आला आहे ! वल्लभाराधन-
कलेंतला पहिला धडा या बैठकीला तुला देऊन तुझ्याकडून मी तो या क्षणींच माधवीलाही देवविणार. हं, ह्मण तोंडानें ' दासीवरि अबघडी ' अन् टाक पाय असा वांकडा ! टाक-नाहीं टाकीत ? उचल पाऊल, नाही तर या समिधा तोडा-
यच्या कोयतीनें पाय जिथल्या तिथें समिधेप्रमाणें कापून टाकीन—क्षमा नाही आज ! मिळमिळीत सौभाग्यापेक्षां रसरशीत विधुरपणा पत्करला मला ! माझ्या वाटेत येणाऱ्या प्रत्येकाची मी अशीच दशा करीन—मग ती माला असो नाही तर प्रत्यक्ष चातक असो !

मालाः—देवा ! धांवरे धांव-

[चातक व माधवी एकदम प्रवेश करतात.]

चातकः—वांकडें पाऊल न टाकण्याचा हट्ट धरणाऱ्या आपल्या पतिव्रता बाय-
कोचा पाय छाटून टाकायला तयार झालेले शूर वीर जवानमर्द मामासाहेब, आपला हा नीव हात तसें करायला खालीं जाण्यापूर्वीच या तरवारीनें तो वरच्यावर छाटला

जाईल, हें पकें घ्यानांत ठेवा. आपण चालविलेला अधम चमत्कार पहात मी किती वेळ तरी पलीकडे उभा होतो, पण सूरच लागेना मामींची सुटका करायला !

माला:—आतां लागला वाटतं ?

चातक:—हो, हा नुकताच लागला !

माला:—दैवानंच खैर केली म्हणायची ! नाहीं तर तुमच्या नाकाच्या बेसुरवत क्षणिक चढेलपणामुळं माझा पाय जन्माचाच जात होता !

चातक (सुस्कारा टाकून):—त्याला कांहीं इलाज नाहीं मामी ! मनुष्यप्राणी केवळ दैवाधीन आहे. त्याच्यापुढें धापत्याला नेहमीं नाक मुठींत धरूनच असावें लागतें !

चंदन:—मी आपला मघांपासून चमत्कार पहातो आहे. हा तरुण पोरगा आझा नवराबायकोंच्या एकांतांत बेलाशक येतो काय, माझ्या ह्याताच्याच्या पांढऱ्या केंसांचा बिलकुल मुलाहिजा न ठेवतां माझा हात उतरण्याचा मला हा धाक घालतो काय अन् माझी लग्नाची ही बायको या बाहेरच्या चोराला सामील होऊन त्याच्याशीं खिदळत काय रहाते !

माला:—माणसाचं वय तरी किती जलद वाढतं ! एका क्षणांत इकडच्या रसरशीत तारुण्याला ह्यातारकळा आली !

चातक (माधवीला):—करूं का थेरज्याला आतां चांगला लंवे ? बघ, कधीं नव्हती अशी नामी संधि आली आहे ! अनुकूल सूर आतां पुरा वहायला लागला आहे ! मामींसारखी वज्रचूडेमांडित सौभाग्यवती बायको शकुनाला समोर उभी आहे !

चंदन:—अरे वारे शकुनाच्या कांध्या ! हिच्या सौभाग्याच्या शकुनाचा फायदा घेऊन हिच्याच सौभाग्याचा तूं नाश करणार ?

चातक:—तुझाला ठाऊक आहे चंदनभट्टजी कीं, मला प्रत्येक गोष्टींत शकुन पहावा लागतो. वाढलेलें ताट पुढें जसेंच्या तसेंच ठेवून, सूर लागत नाहीं ह्मणून मी तासच्या तास खोळवून बसतां ना ? सूर लागला नाहीं तर दिवसच्या दिवस उपास पडतो मला ! यापेक्षां शकुनांची सत्यता दुसरी कोणत्या रीतीनें पटणार आहे ? फक्त शकुन पहात नाहीं मी एक नोकरीच्या कामीं ! कर्तव्य ह्मटलें कीं कर्तव्य ! या वेळीं मला उत्तम शकुन होताहेत ! मामींची आज्ञा होत असेल, माझ्या या प्राणवल्लभेची आज्ञा होत असेल, तर आझा सर्वांच्या मागृताला हा कांटा या तरवारीनें अस्सा उपटून कायमचा दूर फेंकून देतां !

माधवी:—भलतंच काय वेड डोक्यांत भरलं आहे हें आपल्या ? बाबांच्या कंसाला तरी धक्का लावूं देऊं का आम्ही ?

चातक:—नाइलाज झाला बुवा ! बाकी माधवी, अजून सूर बरोबर वहातो आहे; मामीही पुढें उभ्या आहेत ! बव-जन्माचें कल्याण करून घ्यायची ही नामी संधि दवडूं नको-मामीनीं तर दवडूं नयेच ही म्हणतां मी—

माला:—चातक, तुम्ही चला आतां. तुमचे हे उपकार मी जन्मभर विसरणार नाहीं.

चंदन:—एकून तुला देखील या शकुनीचा भ्रांतिष्टपणा पटला, अन् असें असतां याला तूं आपल्या पोटची पोरगी देऊन तिचा गळा कापणार ?

माला:—तुम्ही बाप होऊन, कधीं कुणीं केली नाहीं अशी कसाबकरणी करून हिचा गळा कापतां आहांत, त्यापेक्षां हिच्या गळ्यांत मी लग्नाचं मंगळसूत्र चढवतें आहे, हें लाखपटीनं वरं !

चातक:—मामासाहेब, अजून सूर वहातो आहे, समोर मामींचें सौभाग्य स्पष्ट दिसतें आहे अन् माझ्या कमरेला तरवारही लटकते आहे, हें विसरूं नका.

चंदन (स्वगत):—या छांदिष्ट राक्षसापुढून आतां काढता पाय घेतल्या-शिवाय गत्यंतर नाहीं, नाहीं तर शकून खरे करून घेण्यासाठींच हा माझा गळा कापायचा ! (उघड) माले, राक्षसणी, आपले हेतु साधण्यासाठीं माझ्या घरांत, माझ्यावर तूं हा मुर्दाड मारेकरी घातलास, अशी फिर्याद मी आतांच्या आतां महाराजांकडे जाऊन करतां ! अन् तुम्हा साऱ्यांना बजावून ठेवतों कीं, इकडला सूर्य इकडे होईल, पण माझी पोरगी या भ्रमिष्टाच्या गळ्यांत बांधून तिच्यासकट माझा सत्यनाश मी करून घेणार नाहीं, हीच माझी प्रतिज्ञा ! (जातो.)

चातक:—सूर कमजोर होतो आहे खरा, पण मालाबाई, अजून वेळ गेली नाहीं—

माला:—चातक, तुमचा हा भ्रांतिष्टपणा अजून तरी सोडा. हाच आपणा साऱ्यांच्या आड येत आहे. तुम्हीं सारा प्रकार पाहिलातच ! आतां प्रकरण अगदीं हातघाईवर आलं आहे. माधवीवर तुमचं प्रेम आहे ना ?

चातक:—हें काय विचारणें झालें मालाबाई ? तिच्यावर माझें प्राणां-पलीकडचें प्रेम आहे !

(राग-केदार; ताल-त्रिताल.)

प्राण इजा मम ही अभिरामा । जीवनहेतुच मज

सुखधामा ॥ धृ० ॥ ग्रह मंगलपर शकुन शुभंकर ।
गणी अशुभ जरि लाधे रामा ॥ १ ॥

माला:—तर मग हिच्यासाठीं हें वेड सोडून द्या. कांहीं तरी उपाय शोधून काढून तुम्हा बोधांवर गुप्तपणं लवकरच मंगळाक्षता उधळून घेतल्या पाहिजेत. संकटं प्रचंड आहेत, त्यांत आणखी भर टाकू नका ! नाही तर तुमची माधवी तुम्हाला जन्माची अंतरली, एवढंच नाही, तर तिच्या जन्मजन्माचा सत्यनाश झाला, असं समजा ! अधिक काय सांगू मी ?

चातक:—मालाबाई, आमचा दोघांचा विवाह लवकर उरकून घ्यावा, हा विचार आतां तुमच्या मनांत उदय पावला, हा तरी मला जे चालू घडीला शुभ शकुन होत आहेत त्याचाच ना परिणाम ? शकुनशास्त्र असं पदोपदीं पटत असतां त्याला नांवे ठेवणारी तुमच्यासारखी मंडळी खरोखरीच पाषंड न नास्तिक समजली पाहिजे !

माधवी:—तुमच्या या शकुनशास्त्राला कधीं एकदां अपशकुन होतील, असं मला झालं आहे ! नाही तर आपल्या संसारसुखाला पदोपदीं अपशकुन होऊन घड्याचा अगदीं सत्यानाश होईल !

(राग—काफी; ताल—धुमाळी.)

सुखसंसार सगळा दग्धचि समजा झाला ॥ धृ० ॥ शकुन
खुळे बावळे त्यातें प्रखरा ज्वाला ॥ १ ॥ तथिं अपुला
श्वास हा घालील फूत्काराला ॥ २ ॥

माला:—गळ्यापाशीं पाणी आलं असतां, शुभाशुभाचे वाद उपयोगीं नाहींत ! चला, मला आतां याच मार्गाला लागलं पाहिजे. (जातात.)

प्रवेश चवथा.

[स्थळ:—वेशीवरचें पडकें देऊळ. पुष्कर आणि वारुणी बोलत
बसलीं आहेत, असा प्रवेश.]

पुष्कर:—वारुणि, आतां ही तुझी वाढती बडबड मीं शांतपणें, अगदीं मुका-
ट्यानें ऐकून घेतली, त्याचेंही कारण माझे एक ध्येय ! वारुणि, मौन हें संमतीचें

सूचक लक्षण नेहमीच असतें असें नाही. प्रतिपक्षाचा मूर्खपणा अन् त्याकडे होणारें हेटाळणीचें दुर्लक्ष्य, हेंही मौनाचें पुष्कळ वेळां प्रमुख कारण असतें.

वारुणीः—बाबा, तुमच्या आत्मघातकी, राष्ट्रघातकी निश्चयापासून तुम्हाला परावृत्त करणं हें मला आतां एकच कर्तव्य उरलं आहे, अन् माझा हेतु साध्य होईपर्यंत मी तें एकसारखं बजावित रहाणार ! मी पुन्हां सांगतें कीं, चंद्रमंडलाच्या राजलक्ष्मीचं हरण करण्याच्या कामीं तुम्हाला कधीही यश यायचं नाही ! देवाला तुमचा हेतु संमत नाही, दैवानं तुमच्याकडे पाठ फिरविली आहे. बाबा, देव अन् दैव यांना आळा घालणारा पुरुष आजवर झाला नाही अन् पुढेहि कधी होणार नाही !

(राग-सारंग; ताल-आधा.)

माला जयदला । नच कदा ये या खर संग्रामी नर-
कंठी । विधि वाही ती उज्ज्वला ॥ धृ० ॥ जरि असारसा
वज्रकठोरगिरिभेदासि अवीट धीट कीट झटतो । तरि
संतापें ने अंतक त्यातें विकला ॥ १ ॥

पुष्करः—पोरी, हें तुझें दैवपुराण माझ्या कानांला अगदीं असह्य यातना देतें. तें क्षणोक्षणीं मला ऐकविण्याचे निष्फल कष्ट तूं कां घेतेस ? प्राण-गेळां तरी मी राजलक्ष्मीचा नाद सोडणार नाही ! वारुणि, माझे आजवरचे प्रयत्न निष्फल झाल्याबद्दल माझ्या मनाला कटु विषाद वाटत असला, तरी त्याला निराशेचा स्पर्शहि झाला नाही. कारण, अमात्य शीलधवल अन् मी यांच्यामधल्या बुद्धीच्या झुजांत परिस्थिति त्याला सर्वथा अनुकूल असून मला ती तितकीच प्रतिकूल आहे. तरीही चंद्रमंडलाचा नादान मूर्ख राजा शेखर माझ्या हातांतलें केवळ बाहुलें बनून राहिला आहे; ही मला असलेली अत्यंत प्रचंड अनुकूलता अमात्याला नाही अन् शेवटीं याच अनुकूलतेचें भूत त्याच्या उरावर बसून माझ्या नंदावर्ताचा डाव चंद्रमंडलावर होईल ! राजकीय बुद्धिबळाच्या डावांतहि शेवटचा प्यादीचा डावच अत्यंत महत्त्वाचा अन् परिणामकारक असतो. अगोदरच्या मोह्याप्याद्यांच्या मरणाची कमजास्त गणती दिखाऊ असली, तरी तिचा शेवटच्या डावाशीं फारसा संबंध नसतो !

वारुणीः—तुमचे हे मुत्सद्दीपणाचे डाव माझ्यासारख्या सामान्य मुलीला काय कळणार झणा ! पण एवढं त्रिकालाबाधित सत्य मला ठाऊक आहे कीं, राजकारण असो वा सामान्य व्यवहार असो, शेवटीं धर्म अन् नीति यांचाच-

सर्वत्र विजय होतो ! बाबा, आपणाला या कार्यात कदापि यश येणार नाही; हें परमेश्वरी सत्य आहे.

पुष्करः—पोरी, इतकी कां तूं निष्ठुर होतोस ?

(राग-गारा-बागेसरी; ताल-त्रिताल.)

नच मदन्त करिं या गरलें । का अमृत तें मुखिचें भरलें
॥ धृ० ॥ मधु किरणसुधा उडुपति धर्षी । धरादहन त्या
उचित न अनलें ॥ १ ॥

तुझ्या या नीतिमीमांसेचा मला अगदीं अगदीं वीट आला आहे. आज शेखरानें तुझ्या दर्शनाचा हृदय घेतला, ह्मणून तुला इथपर्यंत घेऊन येणें अन् तुझें हें रडवें पुराण ऐकणें मलां भागच पडलें. तें लावण्याचें ळालची भूत इतक्यांत इथें येईल. त्याला बुजगावूं नकोस. तूं त्याच्या समोर हुषारीनें गप्प राहिलीस, तरी माझा कार्यभाग होण्यासारखा आहे. नको-माझे मन धळवण्याचा निष्फळ प्रयत्न आतां करूं नकोस ! तें तुलाच काय, पण परमेश्वरालाहि साध्य नाही. शेखराला समजुतीच्या गोष्टी सांगण्याच्या मोहांतहि तूं पडूं नकोस. मी जवळच आहे. तुझा तो प्रयत्न मी क्षणार्धांत फिसकटून टाकीन, हें लक्ष्यांत ठेव. वारुणि, तूं माझा जिवाचा कलिजा आहेस, तरी माझ्या हातांतली मंत्रमूढ पुतळी आहेस, हें मला पूर्णपणें माहीत आहे अन् ह्मणूनच तुझ्याबद्दल मी असा अगदीं पूर्ण बेफिकीर आहे. (जातो.)

वारुणी (स्वगत) :—बाबा, तुझाला कल्पनाहि नसेल कीं, तुमचे सारे नीतिविरोधी हेतु विफल करून, नीतिधर्माला विजयी करण्यासाठीं परमेश्वर तुमच्याच शस्त्राचा उपयोग करून घेणार आहे ! काय तरी चमत्कार !

(राग-पहाडी-मांड; ताल-गजल.)

विश्वसंचलना काय विभूची चतुरता ॥ धृ० ॥ नभिं
शिर तुंग करुनी । गिरिवर जो ठेला । तन्नाशा योजी ।
वज्रनिपाता ॥ १ ॥ सुमहदयांगरमणी-। प्राण हरा-
यातें । सुमनांची माला । योजि विधाता ॥ २ ॥

त्या थोर महात्म्याच्या पुण्यशील अभिवचनाचा लाभ मला झाल्यापासून माझ्या मनाला एका प्रकारची गाढ शांति, प्रसन्नता अन् समाधान वाटूं लागलें आहे. बाबा अन् शेखर यांना एकत्र गांठून त्यांना हिताचे दोन शब्द सांगण्याची

दुर्मिळ संधि अमात्यांना मिळावी, ह्मणून मी त्यांना आजचा बेत गुप्तपणे कळवला आहे. त्याप्रमाणं ते इतक्यांत इथं आल्यावांचून रहाणार नाहीत, असं माझं मन मला सांगतं. त्या महामंत्र्याच्या कृपाश्रयाच्या मंत्रामुळं त्या पापी नरक पिशाचाच्या दर्शनाची भीति मला आतां वाटत नाही. अगबाई ! नांव काढण्याचा अवकाश, तों वेतळाची स्वारी आपली दत्त ह्मणून हजर !

[शेखर प्रवेश करतो.]

शेखरः—काय पहातो आहं मी हं ! अथवा पहायला माझी दृष्टि तरी कुठें शाबूद राहिली आहे ? या स्वर्गीय लावण्याच्या प्रखर तेजानें माझे डोळे दिपून जाऊन मी अगदीं आंधळा होऊन गेलों आहे ! प्रेम आंधळे असतं, असें ह्मणतात, त्याचा अगदीं निराळ्याच अर्थानें मला असा रसरशांत अनुभव येऊं लागला आहे ! अहाहा ! काय ही रमणीय प्रेमांध स्थिति ! हिच्या वर्णनांत माझ्यासारखा रंगेल मनुष्य मुका बनला, तर त्यांत कांहीं नवल नाही.

वारुणी (स्वगत) :—देवाची क्षुळक चूक एकादे वेळेला साऱ्या जगाला जाचते ती अशी ! परमेश्वरानं जर या मूर्खाच्या अंतर्दृष्टीप्रमाणं याची बाह्य दृष्टिहि अंध केली असती, तर चंद्रमंडल अन् नंदावर्त या दोन्ही रम्यांना असा तळतळाट भोगावा लागता ना !

शेखरः—लावण्यवति वाले, तूं अशी स्तब्ध कां ? तुझ्या या हृदयवल्लभा-विषयींच्या उत्कट प्रेमाच्या विपुलतेमुळें तुझी जिव्हा जड झाली असेल ! बोल, जीवितेश्वरि, बोल—तुझ्या या प्रेमवद्ध दासावर आपल्या अमृतमय वाणिचा वर्षाव करून माझ्या प्रेमातुर जीवाला थंडगार करून टाक—

वारुणी (स्वगत) :—तुझा जीव थंड झाला, तर जगाला किती शांत वाटेळ, याची तुला मूर्खाला कल्पना तरी आहे ?

शेखरः—वारुणि, या दीनावर अशी निष्ठुर कां होतेस ? मुंदरि, लजेचें हें दिखाऊ अवगुंठन फेंकून देऊन आपल्या हृदयेश्वराला आपल्या प्रेमपूर्ण हृदयाचा परिचय करून दे. वारुणि, वारुणि, कृपा कर, कृपा कर, तुझ्या चरणांचा हा नम्र सेवक प्रेमाच्या दोन शब्दांसाठीं तुझ्या मुखाकडे पहा कना आशेनें पहात आहे !

(राग— काफी; ताल—दांपचंदी.)

वर्षीं प्रेमापगे ! यावरी प्रेमवारी । तापलों निष्प्रेमें आतपें

त्यातें निवारी ॥ धृ० ॥ तोयदमाला चातक्याला ।
दाही न; तोषी पीयूषसारी ॥ १ ॥

वारुणी (स्वगत) :—ही नाटकी शृंगाराची पीडा आतां टाळणार तरी कशी बाई ?

शेखर :—सुंदरि, कुठल्याहि गोष्टीचा अतिरेक शेवटीं तापदायक होतो, हें तुला माहीत नाही का ?

वारुणी (स्वगत) :—मूर्खा, हें वास्तविक तूच ध्यानांत ठेवायला हवं आहे !

शेखर :—वारुणि, बोलतां याची क्षमा कर. पण आपल्या वल्लभासमोर एकांतांत लज्जाविनयांची किती ओढाताण करावी, याचाहि तुला अंदाज नाही ! सोड, वारुणि, अजून तरी आपलें हें कष्टदायक मौन सोड—

वारुणी (स्वगत) :—तोंड दाबून बुक्यांचा मार झणतात तो असा ! तोंड उघडावं तरी पंचाईत, न उघडावं तरी पंचाईत ! बाबा खात्रीनं जवळपास कुठं तरी असतील; मारूं का त्यांना हांक ? पण नको, अमात्य इतक्यांत कदाचित् इकडे आले अन् माझी करुणकर्कश आरोळी त्यांच्या कानांवर गेली, तर माझ्याबद्दलचा त्यांचा आदर एका क्षणांत नष्ट होईल. नाही, या प्रेमी पापी नादानाशीं बोलून तोंड विटाळून नाहीच घ्यायचं ! अगदीच तोंडाशीं आलं तर मग पहातां येईल !

शेखर :—जीवितेश्वरि, माझा सारा जीव तुझ्या एका प्रेमळ शब्दजीवनासाठीं माझासारखा तळमळतो आहे ग ! नाही का माझी करुणा येत तुला ? वारुणि, केवढ्या आशेनं ग मी येथं आलों अन् तूं हें काय करते आहेस ! वारुणि, राजराजेश्वरि, मी कोण आहे, हें तरी तुला ठाळक आहे का ? 'राजराजेश्वरी' या तुझ्या किताबतीवरून तरी तूं मला ओळखायला हरें होतेंस. प्राणेश्वरि, माझा हा बाह्य वेष तुला सामान्य वाटण्यासारखा असला, तरी तुझा हा जीवनवल्लभ या चंद्रमंडलाचा अधीश्वर आहे ! आतां समजलों तुझ्या मौनाचें कारण ! हा पहा मी माझा छद्म वेष काढून दूर फेंकून देतो. दूर दृष्टि देऊन या प्रसंगासाठीं, माझें राजेश्वर्य तुला पटविण्यासाठीं मी मुद्दाम हा माझा दरबारी पोषाक घालून आलों आहे ! आतां तरी पटळी का ओळख तुला तुझ्या या जीवितेश्वराची ?

वारुणी (स्वगत) :—पूर्ण पटळी कीं, तूं मूर्ख नादानांचा सार्वभौम राजा

शेखर—आतां तरी पटली का ओळख तुला तुझ्या या जीवितेश्वराची ? [पृष्ठ ८८.

आहेस ! प्रेमाच्या नादानं तुझं मस्तक सारखं फिरत असल्यामुळं तुला 'चक्रवर्ती' हीच किताबत योग्य आहे !

शेखरः—वारुणि, अजूनही मौनच ? चंद्रमंडलासारख्या वैभवशाली राष्ट्राचा हा अधिपति तुझ्या तोंडच्या प्रेमाच्या दोन शब्दांसाठी हाय हाय करीत तुझ्या पायां पडत आहे, याची तरी तुला कांहीं कीव येऊं दे ! अजूनही तूं माझ्यावर प्रसन्न होत नाहीस ?

वारुणी (स्वगत):—आतां प्रकरण अगदींच हातघाईशीं आलं ! शेवटच्या संकटांतून लज्जारक्षण व्हावं ह्मणून बरोबर आणलेल्या या पोटच्या गुप्त पाठिऱ्याला या मूर्खाच्या हृदयाचा ठाव पहायला लावूं का ? नको, बाबा काय ह्मणतील ? अमात्य काय ह्मणतील ? सारं जग मला काय ह्मणेल ?

शेखरः—वारुणि, प्रेमाच्या राज्यांत, स्वतः असं दूर झाल्यानें आलिंगनाचें मधुर संकट दूर होत नाही ! तुझ्यासारख्या लज्जावतीनें अशी पाठ फिरविली, तरी तिचा हृदयवल्लभ आपल्या हृदयेश्वरीला अशी पोटाशींच धरतो !

वारुणी:—हां महाराज, काय हा भलताच अविचार ? मी कुमारिका आहे, या गोष्टीचा आपणाला विसर पडला वाटतं ?

शेखरः—तूं रागानें बेफाम होऊन ओरडलीस, तरी शेवटीं तुझ्या मौनाचा भंग मीं केला, या विजयांतच मला मोठा आनंद वाटतो !

वारुणी:—महाराज, आपण अगदींच मर्यादा सोडून चाललांत ! आपण एका राष्ट्राचे अधिपति आहांत, तशी मीही एका राष्ट्राची राजनंदिनी आहे, हें आपण विसरूं नका. माझी योग्यता, आपल्याहून अधिक नसली, तरी आपल्या तोलाची तरी खास आहे !

शेखरः—तूं बोलती झालीस यांतच मला आनंद आहे. आपल्या नाजूक ओंठांनीं माझें तोंड बंद करून आपल्या मौनाचा खासा सूड घे—ये—

वारुणी:—हां महाराज, पुन्हां मी आपल्याला निक्षून सांगतें कीं, मी राजनंदिनी आहे अन् कुमारिकाहि आहे. बाबांच्या काय इच्छा आहेत तें मला माहीत आहे अन् दुदैवानं त्या पुऱ्या व्हायच्याच असतील, तर आपलं लाजिरवाणं जन्माचं दास्य माझ्या नशिबी आहे, हेंही मला माहीत आहे. पण त्या दास्यालाहि एक विधि आहे. त्या विधीचं मला विवाहबंधनाइतकंच गंभीर स्वरूप वाटतं. तो विधि होईपर्यंत—

शेखरः—विवाहविधि ह्यज्जे वधूवरानीं परस्परांशीं आजन्म एकनिष्ठेन वागण्याच्या घेतलेल्या शपथा, असंच कीं नाहीं ? तर मग वारुणि, ही सर्वसाक्षी देवी, हें विशाल आकाश, या तेजोमय तारका, हा स्वैर वायु या सर्वांना साक्ष ठेवून मी शपथ घेतों कीं, आमरणांत मी तुला आपल्या धर्मपत्नीप्रमाणां मानीन ! झाले समाधान तुझे ? तुझ्या सर्व शंकाकुशकांचें अशा रीतीनें तोंड बंद केल्यावर तुझेही तोंड बंद करण्याचा मला आतां निसर्गानेंच अधिकार प्राप्त झाला आहे ! कोणत्याहि संकटांना न जुमानतां मी तो अधिकार आतां बजावणार !

वारुणीः—हां महाराज—

[एका बाजूनें पुष्कर आणि दुसऱ्या बाजूनें शीलधवल एकदम प्रवेश करतात.]

पुष्करः—हां महाराज, काय हा अविचार ?

शीलधवलः—महाराज, काय हें ? याचा अर्थ तरी काय ?

शेखरः—कोण पुष्करमहाराज ? अमात्य ? काय पहातां आहे मी हें ?

शीलधवलः—होय-महाराजांच्या चरणांचा नम्र सेवक मी शीलधवलच आहे.

शेखरः—आपण-या वेळीं-इथें—

—**शीलधवलः**—सरकारनां कांहीं विनंति करण्याच्या उद्देशानेंच मी या वेळीं इथें आलों आहे. परंतु ती करण्यापूर्वीं चंद्रमंडलाच्या या थोर राजकीय पाहुण्यांचा योग्य सत्कार करावा, असें माझ्या मनांत आहे.

पुष्कर (स्वगत):—हा या वेळीं नेमका इथें कसा आला, कळत नाहीं ! आमच्यावर याची कडक नजर आहे, यांत शंकाच नाही. या म्हाताऱ्या कोल्होबांची या स्थितीत तरी गांठ पडायला नको होती. प्रसंग येऊं नये आला; आतां डगमगून काय उपयोग ? थेरड्याची नाजूक कळ पक्की माझ्या मुठींत आहे ! ती दावून याला हां हां ह्यणतां मी षठणीवर आणोन !

शेखर (पुष्कराला):—आपण आतां गेलांत तरी चालेल—

शीलधवलः—पण महाराजांपाशीं माझे अत्यंत जरूरीचें काम आहे-त्यांची मी फार वेळ खोटी करीत नाहीं.

पुष्करः—काय काम आहे अमात्यांचें माझ्यापाशीं ?

शीलधवलः—शरम नाहीं वाटत तोंड काढून मला असें विचारायला ?

पुष्करः—हां बाबासाहेब, तोंड संभाळून बोला—

शीलधवलः—पुष्करराज, आपलें सारें कृष्णकारस्थान मला पक्कें कळून

चुकलें आहे, हें आपल्या आतां पूर्ण ध्यानांत आलें असेल. अशा स्थितींत चंद्रमंडलांतून आपण तावडतोव काळें कराळ, अशी मला कल्पना होती अन् आपणाला सुखरूपपणें निसट्टें यावें अशी माझी थोजनाहि होती. परंतु माझा अंदाज साफ चुकला ! मूर्खपणाचें अमर्याद धाडस ह्मणजेच राजकारण, अशी आपली व्याख्या दिसते !

पुष्करः—परस्परांची ओळख परस्परांना पूर्णपणें पटली असतां शब्दाच्या फुसकट वायवारांनीं प्रतिपक्ष्याला भिवविण्याच्या आपल्या कल्पनेपेक्षां माझी कल्पना अधिक मूर्खपणाची खास नाही!

शेखरः—अर्मात्यराज, महाराजांना जाऊं या आतां—

शीलधवलः—महाराजांना मी अधिक तसदी देत नाहीं. पुष्करमहाराज, चंद्रमंडलाच्या अस्तित्वावरच आपण आपल्या जहरी कपटी कटघारीचा घाव घालण्याचा प्रयत्न चालविला असल्यामुळें आपलें उभयतांचे सामान्य मित्रत्वाचे संबंध असणें आतां सर्वथा अशक्य झालें आहे. इतकेंच नाही, तर आपण चंद्रमंडलांचे अन् माझे सातजन्मांचे हाडवैरी बनलां आहां ! राजदूतांच्या सुरक्षिततेवद्दलचे सामान्य नियम आतां आपणाला लागू नाहीत, हें आपल्या ध्यानांत आहे काय ?

पुष्करः—होय, हें माझ्या पूर्णपणें ध्यानांत आहे. आपलें काय ह्मणणें आहे?

शीलधवलः—आपण कोण, काय, आपलें खरें स्वरूप काय आहे, याची मला पूर्ण माहिती झाली असली, तरी ती मीं सर्व चंद्रमंडलापासून अद्यापि मोठ्या शिकस्तीनें गुप्त ठेवली आहे. परंतु अशा बातम्या फार दिवस गुप्त रहात नसतात. आपलें खरें स्वरूप काय, हें कमलावतीला जाहीर होतांच आपल्या शरीराचे राईराईएवढे तुकडे करून आमचे कावळेले प्रजाजन त्यांची वाऱ्यावर वरात काढतील, अन् हां हां ह्मणतां ती नंदावर्ताला पोंचवतील, हें आपण विसरूं नका ! क्षणाचाहि विलंब आतां आपणाला घातक होईल. आपले हेतु कितीही नीच आणि राक्षसी असले, तरी अद्यापि चंद्रमंडलाचें प्रत्यक्ष नुकसान आपल्या हातून कांहीं झालेलें नाही. तेव्हां, नाहक रक्तपात आपण आह्मांला करायला लावूं नका, आपण निसट्टून जा, एवढीच माझी आपणाला निकडीची सूचना आहे.

पुष्करः—आपल्या सूचनेवद्दल मी आपला अत्यंत आभारी आहे ! पण मी तिचा स्वीकार केला नाही तर ?

शीलधवलः—भयंकर अनर्थ होतील—रक्ताचे पाट वाहू लागतील !

पुष्करः—अमात्य, असल्या कथेंतल्या रक्तपाताच्या गोष्टी लहान पो-
रांनां अन् भित्र्या बायाबापड्यांना सांगा. या पुष्कराला आपण अद्याप पुरतें
ओळखलें नाहीं !

शीलधवलः—दिखाऊ बेदरकारपणा अन् नांच गुरमी, हीं कुटिल राजनीती-
चीं प्रमुख अंगें आहेत, हें मला ठाऊक आहे. पण आपणाला मी पुन्हां बजावून
सांगतों कीं, शीलधवलाच्या जिवांत जीव आहे. तोंपर्यंत तुमचें कृष्णकारस्थान
तो सिद्धीला जाऊं देणार नाहीं! भलत्याच घमेंडांत राहूं नका !

पुष्कर (स्वगत):—अंधपणानें असाच निश्चित रहा, इणजे आमचें
कार्य झालेंच !

शीलधवलः—वचनाला मी रेंसभरही मागें येणार नाहीं. दिलेल्या मुदतींत
आपण जर मंडलांतून निघून गेलां नाहीं—

पुष्करः—तर मला कोणती सजा करण्याचें अमात्यराजांनीं ठरविलें आहे ?
बाबासाहेब, करून पहा बरें जरा मजा ! या मला प्राणदंडाची शिक्षा—पाहूं काय
गम्मत होते ती—

शीलधवल (स्वगत):—माझी कल्पना बरोबर आहे. काय वाटेल तें करून
महाराजांना मी सलामत राखण्याची शिकस्त करीन, याबद्दल या नीचाची पूर्ण
खात्री आहे.

पुष्करः—बाबासाहेब, आपण असे स्तब्ध कां ? कमलावतींत मीं पाय
ठेवला, तेव्हां यमपुरींतच मीं प्रवेश केला, अशी भावना माझ्या रोमारोमांत
खिळलेली आहे. जळत्या आर्गांत वावरणाऱ्याला आर्गांत जाऊन मारण्याचें भय
घालून काय होणार ! अमात्यराज, मी अधिक बोलत नाहीं—एवढें आपण पक्कें
लक्ष्यांत ठेवा कीं, हा पुष्कर सामान्य नाहीं अन् असामान्य जिवांच्या चितांची
धडाडणारी आगही असामान्य अन् त्रिभुवनाला जाळणारी असते !

शीलधवलः—पुष्करा, हा शीलधवल आजवर केवळ एक चंद्रमंडलाच्या
प्रेमापुढेंच नम्र झाला आहे ! त्याला सर्व धाकधमकावण्या व्यर्थ आहेत ! मंडल
हेंच त्याचें त्रिभुवन आहे. मंडलाच्या केंसाला धक्का लागलेला पहाण्यापूर्वी तो
देवदैत्यांसकट साऱ्या विश्वाची राखरांगोळी करील ! यांत समजणारांनीं काय तें
समजावें. जा, दिल्या मुदतीपेक्षां एक क्षणभरही मंडलांत रहाण्याचें मूर्ख धाडस
आंतां करूं नकोस !

शेखरः—महाराज, आतां एक क्षण इथें राहिलांत तर तुमच्या वारुणीची तुम्हाला शपथ आहे!

[पुष्कर ब वारुणी जातात. शेखरही जाऊं लागतो,
त्याला शीलधवल थांबवितो.]

शीलधवलः—महाराजांनीं क्षणभर थांबण्याची कृपा करावी. सरकारांच्या चरणांपाशीं मला एक नम्र विनंति करायची आहे.

शेखर (स्वगत):—प्रसंग मोठा कठीण दिसतो. अमात्यांसारख्या लोकोत्तर महात्म्यापुढें उभा रहातांना माझे पापी हृदय कसे धडधडू लागलें आहे ! काय या पुण्यपुरुषाच्या तेजस्वी गुणांचा दरारा ! याचे दैवी गुण सिंहासारख्या रानटी क्रूर पशूलाहि आपला नैसर्गिक क्रूर स्वभाव विसरायला लावील ! असो—आल्या प्रसंगाला कशी तरी पाठ दिलीच पाहिजे ! (उघड) आर्यांची काय आज्ञा आहे ?

शीलधवलः—माझ्या चंद्रमंडलाच्या अधिपतींचे चरण मला सर्वेश्वर वैकुंठाधिपतीच्या चरणांपेक्षांहि वंद्य अन् पूजनीय वाटतात. त्या चरणांच्या एका रजःकणाचीहि ज्याला योग्यता नाही, असा हा आपला दासानुदास आपणाला आज्ञा करण्याचें धाडस ज्या क्षणीं करील, तो क्षण त्याच्या आयुष्याचा शेवटचा होवो ! महाराज, पुष्कराशीं माझे जें संभाषण झालेलें आपल्या कानीं आलें, त्यावरून माझ्या नम्र विनंतीची साधारण कल्पना सरकारांना आलीच असेल.

शेखर (स्वगत):—प्रकरण अगदीं अंगलटीला येत चाललें ! (उघड) आर्य, मी अधिकारानें आपला राजा असलों, तरी नात्यानें मी आपणाला वडिलांइतकेच पूज्य मानतां. माझे वडील आपणाला आपल्या वडील बंधूच्या जागीं समजत असत, ही गोष्ट जगजाहीर आहे. सांगा, आपली काय आज्ञा आहे?

शीलधवलः—महाराजांचें अभयवचन मिळालें आहे, तेव्हां मी स्पष्टच विचारतां. महाराजांनीं अलीकडे हें काय चालविलें आहे ?

शेखर (स्वगत):—माझे हृदय कसे खचत चाललें आहे ! पण नेट धरून हा प्रसंग कसा तरी निभावून नेलाच पाहिजे. (उघड) आर्यांचा अभिप्राय मला कळला नाही—

शीलधवलः—महाराज, आपणाला ठाऊक असेल कीं, या शीलधवलाला गूढ, कपट, छपवाछपवी अन् असत्य यांचा अगदीं तिटकारा आहे ! माझी खात्री आहे कीं, माझ्या प्रश्नाचा अर्थ महाराजांना पूर्णपणें कळला आहे. महाराजांनीं

तशी इच्छाच असेल तर अधिक स्पष्ट भाषेत माझा प्रश्न मी सरकारांना विचारतो. या नीच पुष्कराच्या भुलावणीला भुलून महाराजांनी आपल्या राष्ट्रमातेच्या, आपल्या जन्मभूमीच्या गळ्यावर सुरी ठेवण्याचा अत्यंत निंद्य, आत्मघातकी प्रयत्न कां चालविला आहे ?

शेखरः—बाबासाहेब, हा निंद्य आरोप माझ्यावर करतांना आपण तिळमात्र तरी विचार केला आहे का ? काय मी राष्ट्रद्रोह केला ?

शीलधवलः—महाराज, पूर्ण माहितीशिवाय, पुऱ्या चौकशीशिवाय माझ्या-सारखा जबाबदार राजपुरुष आपल्या प्रभूवर, आपल्या अन्नदात्यावर, कोण-ताहि आरोप कसा करील ? महाराज, या दुष्ट, अधम पुष्कराच्या नादानें, त्याची अपूर्व लावण्यवती कन्या वारुणी हिच्या मोवदल्यांत, आपण मंडलाची राजलक्ष्मी त्याला घायला तयार झालां असून, राजलक्ष्मी हस्तगत करून घेण्याचा प्रयत्न आपण कसून चालविला आहे, यावद्दलची खडान् खडा वातमी मला लागली आहे. महाराज, महाराज, राजलक्ष्मीची खरी किंमत काय आहे, याची कल्पना तरी आपणाला आहे काय ?

शेखरः—आहे, पूर्ण आहे. त्या धातूच्या तुकड्याची किंमत फार फार तर पांच दहा सुवर्णनिष्कांपेक्षां कांहीं अधिक नसेल !

शीलधवलः—महाराज, सरस्वतीदेवीचा कृपाप्रसाद ज्याच्या मस्तकीं पूर्णपणें आहे, अशा वागीश्वर कविपुंगवांनाही त्या हातभर धातूच्या मूर्तीच्या खऱ्या मूल्याची यथार्थ कल्पना शब्दांनीं वठवितां येणार नाहीं ! महाराज, राजलक्ष्मी ह्मणजे काय नाहीं ? राजलक्ष्मी ह्मणजे आपल्या राष्ट्राचें, आपल्या देशाचें, आपल्या लोकांचें मूर्तिमान् अस्तित्वच आहे, असें अगदीं मोक्षक्या शब्दांत सांगतां येईल. महाराज, राजलक्ष्मी मंडलांतून हलली, तर आपलें राष्ट्रच जगांतून नामशेष होईल ! महाराज, आपण मंडलाचे अधिपति, सत्ताधारी प्रभु आहांत—मंडलाच्या तिळभर उन्नतीसाठीं, उत्कर्षलवासाठीं प्राण देणें हें आपलें ईश्वर-दत्त कर्तव्य आहे. आपल्या इंद्रियतृप्तीसाठीं, नीच लालसा पूर्ण करून घेण्या-साठीं मंडलाच्या मानेवर सुरी ठेवण्यासारखें दुश्मरें नीच कृत्य साऱ्या त्रिभुवनांत एकहि नसेल ! महाराज, मंडल ही आपल्या हातीं परंपरेनें आलेली ठेव आहे, तिची जिवापाड जतन करून, तिची सर्व बाजूंनीं वाढ करून ती पुढल्या पिढीच्या हवालीं करणें हें आपलें परमश्रेष्ठ कर्तव्य होय. तें न करतां. आपल्या

नीच लालसांच्या पूर्तीसाठीं मंडलाचा आपण नायनाट करूं पहातां ? या आपल्या कृतीचा धिक्कार कोणत्या शब्दांनीं अन् कसा करावा, हें मला कळत नाही !

शेखरः—अमात्य, माझ्या मनमोकळेपणाचा आपण भलताच फायदा घेत आहां !-आपली मर्यादा सुटत चालली ! तिला बांध घाला—

शीलधवलः—महाराज, मंडलाच्या खालोखाल आपले चरणच मला बंध आहेत. बोलण्याच्या आवेशांत भान न राहून भलतेच शब्द माझ्या तोंडावाटे निघून गेले असल्यास मी महाराजांची क्षमा मागतों. महाराज, महाराज, या वृद्ध शीलधवलाच्या अनेक पूर्वजांचें आदित्यकुलावरील ऋण लक्षांत घ्या अन् राष्ट्राशापासून अलिप्त रहाण्याची ही भिक्षा मला घाला.

शेखरः—संबंध काय माझा अन् आदित्यकुलाचा ? मला त्या कुलावद्दल एक रेंसभरही अभिमान नाही—

शीलधवलः—मंडलाचा, आपल्या देशाचा, आपल्या राष्ट्राचा तरी आपणाला अभिमान आहे ना ? त्याला स्मरून तरी—

शेखरः—काय संबंध माझा अन् मंडलाचा ? अमात्य, मीही तुझाला आतां स्पष्ट सांगतों कीं, भलत्याच खुब्या भावनांच्या भरीं पडून मी चालत आल्या अवर्णनीय स्वर्गसौख्यनिधीला लाथ मारणार नाहीं. वाटेल त्या उपायानें मी राजलक्ष्मी हस्तगत करून घेईन अन् तिच्या मोवदल्यांत मी त्या स्वर्गीय अप्सरेच्या दिव्य लावण्याचा आमरण मनमुराद उपभोग घेईन—अमात्य, भलत्या शिळपट लोकभ्रमाला मी असा पायाखालीं तुडविणार !

शीलधवलः—महाराज, आपले हे शब्द माझ्या हृदयाला उद्दाम चितामूर्ति जाळून पोळून काढतात हो ! महाराज, आपल्या या निंद्य कृतीकडे राष्ट्रदृष्टीनें पाहूं नका, धर्मदृष्टीनें पाहूं नका; स्वार्थदृष्टीनेंच तिकडे नजर फेंका अन् तिचा नाद सोडा. महाराज, राजलक्ष्मीची आपण अशी पायमल्ली करीत आहांत, हें कळून येतांच, आपलें सिंहासन, आपली सत्ता, फार काय आपलें जीवित एक क्षणभर तरी टिकेल काय ? मंडलाचे बेफाम झालेले प्रजाजन त्या सर्वांचा पार चेंदामेंदा करून नरकाकडे रवानगी करतील, याची कल्पना तरी महाराजांना आहे का ?

शेखर (स्वगत):—काय भीषण चित्र ह्याताच्यानें माझ्या डोळ्यांसमोर उभें केले हें ! हें पुसट चित्र जरी मला नेहमीं दिसत असे, तरी अमात्यांच्या तेजोमय शब्दांमुळे तें जळजळीत आगीच्या रंगांत, नरकाच्या भयाण पार्श्वभूमी-

वर माझ्या अंतश्चक्षूंसमोर नाचू लागून माझ्या हृदयाच्या कशा चिंध्या उडत आहेत ! (उघड) पण आपल्यासारखे स्वामिनिष्ठ अमात्य माझ्या केंसाला देखील धक्का लागू देणार नाहीत, ही माझी वात्रो आहे.

शीलधवलः—महाराज, आपल्याच अधम कृतीने उद्भवणाऱ्या भावी राष्ट्र-क्षोभांतून आपणाला सहीसलामत पार करेण पाडावे, याच विचारांत या वृद्ध मस्तकाच्या रात्रंदिवस चिंध्या उडत आहेत ! मला मंडलाला वांचवायचें आहे, त्याप्रमाणें मंडलाच्या प्रभूलाही वांचवायचें आहे. तसें नसतें, तर या पुष्कररूपी घुंगुरट्याला एका चुटकीसरसा मीं चिरडून टाकला असता ! महाराज, दोघांच्या-हि जीवितांचें एकदम रक्षण होईल, असा एकच उपाय मला दिसतो—

शेखरः—कोणता तो ?

शीलधवलः—पुष्कराच्या कन्येचा नाद सोडणें—

शेखरः—सौंदर्यसारसर्वस्वाचा त्याग करणें ! प्राणांतोही या गोष्टीला मी कबूल होणार नाही. अमात्य, माझ्यासारखे रूपरसरसिक शृंगारसेवेश्वर असल्या स्वर्गीय सौंदर्याच्या क्षणिक उपभोगासाठीं आपणासकट साऱ्या त्रिभुवनाचा नाश झालेला आनंदानें पहातील !

(राग—पूर्वी; ताल—त्रिताल.)

हृदया वाटे स्वर्ग अवनी ही । पापमया प्राज्ञ गणिति तरि ।
जिथें वसत ही चित्रचारुता ॥ धृ० ॥ करगत हो क्षण
एकहि असला । रूपश्रीनिधि अपूर्व महिला । सुखें अव-
गणिन शतमृति येतां ॥ १ ॥

शीलधवलः—महाराज, विचार करा—सर्व बाजूंनीं सांप्रताच्या अन् भावी परिस्थितीकडे पहा अन् भलत्याच भरीला पडूं नका—

शेखरः—अमात्य, माझ्या रसिक मनाला तुमचा हा म्हातारा शुष्क बोध पटत नाही ! मला कसलीच दरकार नाही, भय नाही, भीति नाही ! बस्स—सौंदर्य—लावण्य—रूप !

शीलधवल (उघड)—महाराज, राष्ट्रनिष्ठ अन् रात्रनिष्ठ या दोन्ही नात्यांनीं मंडल अन् शेखरमहाराज या दोघांचाहि बचाव मला केला पाहिजे. असा एकच निर्वाणांचा उपाय मला दिसतो. (पायां पडून) महाराज, हा दीन वृद्ध राजसेवक आपल्या पायांवर अश्रूंचा अभिषेक करून आपली याचना करतो,

शीलधवल—हा झातारा भिकारी चंद्रमंडलाच्या वतीनें आपल्यापाशीं भिक्षा मागतो—
[पृष्ठ ९७.

हा ह्यातारा भिकारी चंद्रमंडलाच्या वतीने आपल्यापाशी भिक्षा मागतो की, वारुणीच्या मोवदल्यांत माझ्या संजीवनीला आपण आपल्या आश्रयाखाली घ्या अन् मंडलाला अन् मला संकटमुक्त करा—नाहीं ह्मणूनका—महाराजांचें अभिवचन मिळाल्याखेरीज मी हे पाय सोडणार नाहीं—

शेखरः—आपल्या संजीवनीचा मी स्वीकार करूं ? अमात्य, काय ऐकतों आहे मी हें ? आपल्या संजीवनीचा ? अमात्यराज, आपल्या अद्वितीयलावण्यवती कन्येला आपण मला अर्पण करायला तयार आहां ? काय ऐकतों मी हें ? माझ्या कर्णेद्रियाला कांहीं विकार तर नाहीं ना झाला ?

शीलधवलः—नाहीं—महाराज ! मी बोललों अन् आपण ऐकलें त्यांत मूर्तिमंत सत्य भरून राहिलें आहे. माझा केवळ प्राणच अशी माझी संजीवनी मी महाराजांना उपपत्नी ह्मणून एका अटीवर अर्पण करायला तयार आहें—

शेखरः—काय ती अट ? बोला, कोणती ती अट ?

शीलधवलः—महाराजांनीं वारुणीचा नाद अजिवात सोडला पाहिजे ! राजलक्ष्मीकडे सौंदर्यप्राप्तीचें साधन ह्मणून आजन्म कर्धाही पहायचें नाहीं, तिचा नीच विक्रय करायचा नाहीं, अशी सर्व पूज्य देवतांची महाराजांनीं शपथ वाहून ती प्राणांतापर्यंत अत्यंत पवित्रपणें पाळली पाहिजे.

शेखरः—अगदींच क्षुल्लक अट ! त्या दिव्य सौंदर्यनिधीचा या क्षुल्लक अटीवर स्वीकार करतांना कोण आनंदानें वेहोप होऊन जाणार नाहीं ? पण अमात्यराज, हें सारें सत्य ना ?

शीलधवलः—अगदीं सत्य ! सर्व पूर्वजांना, राजलक्ष्मीला अन् मंडलाला स्मरून पूर्ण सत्य सांगतों कीं, या एका अटीवर माझ्या संजीवनीला उपपत्नी ह्मणून महाराजांना अर्पण करायला मी तयार आहें—

शेखरः—अमात्य, संजीवनीच्या सौंदर्याला वारुणीचें लावण्य पासंगाला तरी पुरेल का ? मी या पृथ्वीतलावर आहे, का अस्मानांत गिरक्या घेत आहे ? अमात्य, मला क्षमा करा—आपणाला यांत दुःख तर कांहीं—

शीलधवलः—नाहीं—यांत—मला—नाहीं—तिळमात्र दुःख नाहीं. मी अन् संजीवनी मनाच्या स्फूर्तीनें, आपल्या खुशीनें, आनंदानें हा करार करीत आहों.

शेखरः—माझ्या भावी श्वशुरांना मी अत्यंत नम्रतेनें अभिवादन करतों.

शीलधवलः—माता राजलक्ष्मी अन् चंद्रमंडल आपलें मंगल करोत !

अंक चवथा.

प्रवेश पहिला.

[स्थळः—राजलक्ष्मीच्या मंदिराजवळच्या पटांगणातील बालार्काचा शामियाना. बालार्क एका सुखासनावर सतार वाजवीत बसला आहे, असा प्रवेश.]

बालार्क (स्वगत):—छेः ! नाहींच जमत तें ! मीं कितीही प्रयत्न केला, तरी संजीवनीच्या हाताची प्रेमकोमल मधुरता माझ्या या राकट हातामध्ये उतरणार कशी ? छेः ! स्त्रीजातीची पूर्ण पक्षपाती ही सतार, मला-या रणकर्कश बालार्काला-संजीवनीचें तें दिव्य भाग्य थोडेंच लाभूं देणार आहे ! माझा हा उद्गार या माझ्या दुसऱ्या वल्लभेला मुळीच पटत नाहींसं दिसतं ! ही असिलता पहा कशी मला हेटाळणीनें हंसत आहे ! कां हंसलीस बरें तूं ? वेडे, तुला ठाऊक नाहीं कीं, खऱ्या वीरांना रणांगण अन् शृंगारमंदिर, रणभेरी अन् प्रियेची वीणा, हृदयवल्लभेचा अधर अन् असिलता हीं सारखींच प्रिय असतात !
(राग-बेहाग; ताल-त्रिताल.)

झं झं रव असि करि संग्रामी थोर घोर । वीणारणना
करि मृदु ललना । तीं सम धीरा वीरा ॥ धृ० ॥ समर
तया जसें, अधर तसा, रमे प्रेमिं खरा ॥ १ ॥

प्रियेच्या मधुर मुखाच्या स्मृतिचिंतनानें ऐन रणरंगांत ज्याला विलक्षण स्फुरण चढत नाहीं, तो वीरच नव्हे ! राजलक्ष्मीसंबंधानें चाललेल्या या झटापटींत पुष्कराच्या तरवारीशीं माझ्या या तळपत्या संजीवनीची एकदां गांठ मात्र पडावी, म्हणजे माझ्या हृदयवल्लभेच्या नुसत्या स्मरणानें ही कटिवल्लभा काय वमत्कार करून दाखविते, तें-साऱ्या मंडलाच्या दृष्टीला पडेल ! पण तीं संधि येणार कशी ? हा पुष्कर-रूपी वृद्ध भुजंग मंडलाला कडकडून विषारी चावा घेऊन त्याला नामशेष करून टाकायला प्रत्यक्ष आमच्या घरांत दबा धरून राहिला आहे अन् गावासाहेब नीतीच्या, धर्माच्या अन् वचनांच्या मीमांसा करीत, त्याच्यावर नुसता कडक पहारा ठेवून स्वस्थ बसून राहिले आहेत ! व्यवहारांत कसली वचनें अन् कसले धर्म ! राष्ट्रमातेच्या अगदीं गळ्याशींच घेऊन ठेपल्यावर शेखरासारख्या नादान, आत्मघातकी

सिंहासनाधिपतीचा जीव बचावण्याची शिकस्त करून, डोळ्यांदेखतां आत्मघात करून घेण्यांत मुत्सद्दीपणा कौणता ? हजारों चोरटया पळवाटा असणारें नीच कपट, सहस्राक्ष इंद्रानें डोळ्यांत तेल घालून पहारा केला तरी त्यांतून निसटेल अन् सहस्रबाहु सहस्राजुनालाहि त्याचा गतिरोध करतां येणार नाही ! बाबासाहेबांनीं त्याला दिलेली महिन्याची मुदत केव्हां एकदां सरते आहे, असं मला झालें आहे ! एकदां ही धिडका मंडलांतून गेली कीं, आह्मां सर्वांची अलाबला टळली ह्मणायची ! हें संकट टळल्यावर माझी प्राणसंजीवनी संजीवनी हिच्याशीं माझें चिरमिलन झालें—अहाहा ! संजीवनि—संजीवनि ! तुझें पाणिग्रहण करून तूं माझी धर्मपत्नी झाल्यावर, तुझ्या सहवासाच्या अमृतसागरांत पोहत आयुष्य—

[संजीवनी प्रवेश करते.]

बालार्कः—हें काय पहातों आहे मी ? संजीवनी—संजीवनी या वेळीं इथें ! तूं अशी कां ? मंगलदेवते, तुझ्या डोळ्यांत हे अमंगल अश्रु कां ? तूं अशी स्तब्ध कां ? संजीव—संजीव, माझ्या प्राणा—

संजीवनी—बालार्कराय, ही संजीवनी तुमचा प्राण नाही—

बालार्कः—संजीवनी माझा प्राण नसेल, तर हा बालार्क नुसतें जड भ्रूचतन कलेवर आहे ! संजीव, संजीव, तूं माझा प्राण नाहीस, तूं माझें हृदय नाहीस, तर तूं आहेस तरी कोण ?

संजीवनीः—बालार्कराय, तुमच्या कुसुमकोमल हृदयाला कडकडून दंश करणारी मी कालसर्पिणी आहे ! बालार्कराय, बालार्कराय,—

बालार्कः—संजीव, तूं हें ह्मणते आहेस तरी काय ? संजीवनि, त्या दुष्ट पुष्कराच्या कोणत्या कारस्थानाला माझा बळी पडत आहे सांग—संजीवनि, माझ्या मस्तकावर दाहण वज्राघात व्हायचा असेल, तर या क्षणीं होऊं दे !

संजीवनीः—बालार्कराय, मी तुमच्यापाशीं एक भिक्षा मागायला आलों आहे—मला ती भिक्षा घाला—नाहीं म्हणूं नका !

बालार्कः—भिक्षा ! कसली भिक्षा ?

संजीवनीः—बालार्कराय, ते शब्द या तोंडावाटे मी कसे हो काहूं ? तुमच्यापाशीं कशी बोलूं—काय बोलूं ? बालार्क, मी तुमची वाग्दत्त वधू ना हो ?

बालार्कः—होय, संजीवनि, तूं या बालार्काची वाग्दत्त वधू आहेस—माझी भावी सहधर्मचारिणी आहेस. माझी गृहलक्ष्मी आणि पुत्ररूपानें मलां पुनः

पुनः अवतार घ्यायला लावून माझ्या वंशाच्या स्थिरतेची, प्रतिष्ठेची अन् यशाची वृद्धि करणारी तू मांगल्यदेवता आहेस !

संजीवनी (स्वगत):—तें पहा—बाबांचं तें निश्चयाचं स्थिरगंभीर, खिन्न मुखमंडल मला दिसूं लागलं ! माताहि मजकडे आपल्या तीव्र भेदक दृष्टीनें पाहूं लागली ! बाबा, क्षमा करा. माते, या दीन अर्भकाकडे अशा कठोर दृष्टीनें पाहूं नकोस. आवरतें, क्षणार्धांत माझा सारा मोह मी आवरतें ! बाबा, धवलवंशांत माझा जन्म झाला असला, तरी मला विधात्यानं मनुष्यदेह दिला आहे—मनुष्य-देहांत अंतःकरण—हृदय हें परमेश्वरानंच निर्माण केलेलं असतं—बाबा, माते, मी एक स्त्रीच आहे ! क्षमा करा—माझ्या हृदयभावनांचा प्रेमळ अफाट पसारा आव-रायला मला थोड्या क्षणांचा वेळ द्या—

बालार्क:—संजीवनि, तू अशी स्तब्ध कां ? शून्य वातावरणामध्ये अशा भयचकित, शून्य दृष्टीनें तू काय पहाते आहेस ? संजीव, संजीव, सावध हो—सावध हो—

संजीवनी (स्वगत):—नाथांच्या मुखसरस्वतीच्या द्वारानं माता, बाबा अन् माझे सारे पूर्वज, मला सावध करून, आपलं कर्तव्य बजावण्यासाठीं फठोर होण्याचा हा आदेश करीत आहेत ! ही मी सावध झालं. सारा मोह आवरला—(उघड) बालार्क, मी तुमची वाग्दत्त वधू असतं, तरी माझ्या प्रेमावरचा, माझ्या हृदयावरचा आपला अधिकार सोडा, अशी आपणाला विनंति करायला मी या वेळीं आपल्या चरणांपाशीं आंलं आहे. बालार्क, माझ्या हृदया-वरची आपली मोहन—जादू काढून घेऊन मला अन् बाबांना आपल्या वचनांतून मोकळी करा—

बालार्क:—बाबासाहेबांना अन् तुला तुमच्या वचनांतून मोकळी करूं ? बहु-तेक सारा प्रकार माझ्या लक्ष्यांत आला ! कां तुझांला मी वचनमुक्त करूं ?

संजीवनी:—माझी—हो, माझी—तशी इच्छा आहे ह्मणून !

बालार्क:—हृदयेश्वरि, काय बोलते आहेस हें ? माझी सहधर्मचारिणी व्हायची तुझी इच्छा नाही ! संजीवनि, हे कठोर शब्द माझ्या कर्णेंद्रियांना प्रल-यादित्याच्या धडाडणाऱ्या आगीनें जाळीत असले, तरी त्यांची सत्यता माझ्या हृदयाला पटत नाही ! नाही—तुझ्या या शब्दांना कांहीं अर्थच नाही ! नाही—संजीव, तू माझी वाग्दत्त वधू आहेस अन् तुझ्या दिव्य संगर्तांत संसारयात्रा सुखानं करून शेवटीं परमेश्वराच्या चरणीं विळीन व्हायची माझी इच्छा आहे.

संजीवनी (स्वगत) :—हृदयाच्या कठोरतेची तीव्रता आणखी थोडी वाढविली पाहिजे. (उघड) बालार्क, तुमची तशी इच्छा असेल—पण तुमची धर्मपत्नी व्हायची माझी इच्छा नाही !

बालार्क :—संजीवनी, आतांपर्यंतचें आपलें प्रेमजीवन लक्ष्यांत आण—

संजीवनी :—तें सारें विसरून जा—बालार्क, त्याची आठवणसुद्धां आतां काहें नका !

(राग—जोगी; ताल—तित्राल.)

हतविधि कोपला । प्रेमला ! ॥ धृ० ॥

अंतक बने । अनुरागाचा । निर्मला ॥ १ ॥

नत शिरिं वरूं । शासन त्याचें । प्रतिपला ॥ २ ॥

बालार्क :—संजीवनी, तुझी कांहींही इच्छा असली तरी तुझाला वचनमुक्त करून तुझ्यावरचा अधिकार सोडायला मी तयार नाहीं.

संजीवनी :—स्पष्टच सांगणं आतां भाग आलं—बालार्क, मी शेखरमहाराजांची उपपत्नी होणार आहे—

बालार्क :—संजीव, हे शब्द माझ्या हृदयवल्लभेचे—

संजीवनी :—होय, हे शब्द आपल्या हृदयवल्लभेचे नाहीत—पण माझे आहेत. बालार्क, मी जें कांहीं आतांपर्यंत बोललें, त्यांत असत्य किंवा कृत्रिम असं कांहीं नाहीं. माझ्या या त्यागाचा उगम माझ्या स्वतःच्या अंतःकरणापासून अगदीं आत्मप्रवृत्तीनं झालेला आहे. व्यक्ति अन् कुल, पूर्वपरंपरा अन् भाविकाल, इहलोक अन् परलोक इत्यादि सर्व दृष्टींनीं पूर्ण विचार करूनच हा नैतिक अधःपात मीं स्वीकारला असून त्याला माझे पूज्यपाद वडील शीलधवल अन् प्रभु शेखरादित्यमहाराज यांची पूर्ण अनुमति आहे. शेखरमहाराजांची मी उपपत्नी झालें, तर महाराज राजलक्ष्मीचा नाद सोडायला तयार झाले आहेत. बालार्कराय, आपणाला शंकाकुशंका घ्यायला आतां तिळमात्र स्थान नाहीं. आपली वाग्दत्त बधू या नात्यानं माझ्या या निश्चयाला आपली संमति मिळावी, बावांच्या अन् माझ्या वचनांतून आपण आम्हांला मुक्त करण्याची भिक्षा मला घालावी, झणून मी आपल्या चरणांपाशीं आलें आहे अन् ही भिक्षा मला आपणाकडून मिळेपर्यंत मी हे चरण सोडणार नाहीं.

(राग—यमन; ताल—कवाली.)

जिथें मीं देखिलें विश्वासि, माझा ईशही जेथें । पदांतें या

धरिं दीनार्त, यार्ची एक दानार्ते ॥ धृ० ॥ अजावरी
याचिला प्रेमा, कोमला भावना साऱ्या । अतां वांच्छीं
तिथें अखिला कठोरा वैरभावार्ते ॥ १ ॥ नसावा प्रेमलव
हृदर्या, वसावा द्वेष मजविषर्या । सदा शापांसि वर्षावें,
वमावें कालकूटार्ते ॥ २ ॥

बालार्कः—संजीवनि, ऊठ, माझें म्हणणें ऐकून घे. मीं माझें कर्तव्य परमेश्वराला
स्मरून, मंडलाला स्मरून अन् पूज्यपाद आर्य शीलधवल यांच्या चरणांना स्मरून
अत्यंत पवित्रतेनें, एकनिष्ठेनें अन् जबाबदारीनें आजवर पार पाडलें आहे. असें
असतां शेखरासारख्या मूर्ख नादान नरपशूच्या लहरी सुखलालसेसठीं मी माझ्या
जन्माची, जन्मांतरांच्या सुखशांतीची, पुण्याचो राखरांगोळी करून घ्यायला
कां तयार होऊं ? संजीवनि, या कमकुवत आत्मत्यागाला तुझी तयारी असेल,
पण माझी नाही. तुमच्या वचनांतून मी तुम्हांला बिलकुल मुक्त करणार नाहीं.
जा-आर्य शीलधवलांना सांग, केलेलें वाग्दान मी त्यांना परत करणार नाहीं !

(राग—गौडमल्हार; ताल—त्रिताल.)

नंच उचित अशि त्या सचित कृति । कार्ळा सकल निज-
वदनवचन सुमति जगति असुचि गणिति ॥ धृ० ॥
सदयहृदयें तनुज गणिलें निर्गुणा या जना । त्या अतां
जाळितां, ना दया स्पर्शे चित्ता हा ! रति ! ॥ १ ॥

संजीवनीः—बालार्कराय, आपल्या देशासाठीं, राष्ट्रासाठीं, ही भीक मला
घाला. पदर पसरला आहे. आपल्या हातून त्यांत ही भिक्षा पडेपर्यंत मी हा
आवरणार नाहीं.

बालार्कः—नाहीं, संजीवनि, माझें मंडल मला ही आज्ञा करीत नाहीं.
माझें राष्ट्र इतकें नादान नाहीं—माझ्या देशाच्या आपल्या अपत्यांच्या त्यागाची
खरी किंमत कळते. मी शेखराला भिणार नाहीं ! या पायांच्या एका ठोकरीसरशी
त्याची स्वर्गाला रवानगी करून माझ्या हृदयमलभेला मी माझ्या हृदयाशीं अशी
घट धरून ठेवीन—ही माझी तळपती संजीवनी माझ्या कमरेला लटकत असतां—

संजीवनीः—बालार्कराय, नाहीं हो—आपली ही कर्तव्यगीमांसा राष्ट्रनिष्ठ,
राजनिष्ठ धवलांना पटणार नाहीं—ही भिक्षा मला आपण नाहीं ढाणूं नका—

[धारिणी प्रवेश करिते.]

धारिणीः—बालार्क, तूं माझा नात्यानं भाऊ होतोस. भाऊराया, राणी या नात्यानं

तुझ्यापाशीं मी कांहीं मागत नाहीं—तुझी बहीण, एकाच कुलांत जन्म घेतल्यामुळ हट्टानं भावापासून कांहींही मागून घेण्याचा जिला निसर्गानंच अधिकार प्राप्त होतो, अशा भगिनीच्या नात्यानं मी तुजपाशीं माझ्या कुंकवाचं सौभाग्यलेणं मागतं. भाऊराया, माझे वज्रचुडे खरोखर वज्राचे करणं केवळ तुझ्या हातीं आहे. या अनाथ भगिनीला ही ओवाळणी घाल !

संजीवनी:—बालार्क, मासाहेब तुमच्या भगिनी आहेत, तशा मातुःश्रीहि आहेत, हें विसरूं नका !

धारिणी:—भाऊराया, तुजपाशीं मीं हट्ट करूं नये, तर करावा तरी कुणापाशीं ? बालार्क, तुला माझ्याशिवाय बहीण नाहीं, मला तुझ्याशिवाय भाऊ नाहीं. सर्व भगिनीप्रेमाची एकवट करून मला ही आजवरच्या साऱ्या भाऊविजांची ओवाळणी घाल. तुझी ही बहीण आपल्या मंगलाश्रूनीं तुझे पाय धुऊन, पंचप्राणांची उजळ पंचारती तुला ओवाळून तुझ्यापाशीं आपल्या पतीच्या प्राणांची भाऊबीजेची ओवाळणी मागत आहे—

बालार्क:—मासाहेब, या प्रसंगीं आपणाला मी कोणत्या तोंडानें काय बोलूं हें मला कळत नाहीं. महाराज जोपर्यंत माझ्या वाटेला गेले नाहींत, तोपर्यंत मी त्यांच्या केंसालाहि धक्का लावणार नाहीं; इतकेंच नाहीं, तर राजनिष्ठ सेवक झणून प्रसंगीं प्राण देऊनही मी त्यांच्या प्राणांचें संरक्षण करीन.

धारिणी:—पण बालार्क, वारुणीचा महाराजांनीं जो निदिध्यास घेतला आहे, तो सुटल्याखेरीज मला चुडेदान मिळणें अशक्य आहे. कारण, वारुणीबद्दल मंडलाला राजलक्ष्मीची प्रचंड किंमत द्यावी लागणार असून या घडामोडींत भयंकर अनर्थपात कोसळतील अन् रक्ताच्या नद्या वाहूं लागतील—

बालार्क:—मासाहेब, त्याला कोणाचा काय इलाज ? पतंगानें दीपज्योतीची जळती हांव धरली म्हणजे तो तोंत भाजून निघणारच !

धारिणी:—बालार्क, तुमची हृदयेश्वरी, तुम्हाला प्रत्यक्ष परमेश्वर असलेले आर्य शीलधवल, अन् तुमची बहीण किंवा राज्ञी तुमच्यापाशीं पदर पसरून तुमच्या देशासाठीं अन् तुमच्या राजासाठीं आपल्या प्रेमाचा सन्यास, करण्याची भिक्षा मागत आहेत—

बालार्क:—मासाहेब, मंडलासाठीं संजीवनीच्या प्रेमापेक्षां लक्षलक्षपट मोलाचा वाटेल तो आत्मयज्ञ करायला मी तयार आहे—पण-पण-क्षमा करा-शेखर-

रूपी पशुची नीच पशुवृत्ति तृप्त करण्यासाठी ही भलतीच गळ आपण सर्वजण मला घालीत आहां—आर्यांच्या राष्ट्राभिमानाची ही भयंकर दिशाभूल होत आहे—

[शीलधवल प्रवेश करतो.]

शीलधवलः—बालार्क, राष्ट्राभिमानांतील दिशाभूल आत्महिताच्या विन-
चूक पण कोत्या दृष्टीपेक्षां शतपटीने श्रेष्ठ आहे !

बालार्कः—हा कसला राष्ट्राभिमान ? शेखरासारख्या- राष्ट्रघातकी राजाच्या
नीच लालसा पुरविण्यापेक्षां त्याच्या उचलबांगडीनेच मंडलाचें अत्यंत हित
होणार आहे.

शीलधवलः—बालार्क, असा सिद्धांत उच्चारण्यांत स्वार्थाचा लेशही तुम-
च्या मनाला शिवला नाही, असें तुमचें मन तुझाला ग्वाही देत आहे काय ?
राष्ट्राभिमानाखाली दबा धरून बसलेला स्वार्थ हा कृष्णसर्पापेक्षांही नीच आहे.
असल्या स्वार्थाला जिथल्या तिथें ठेंचून टाकला पाहिजे. बालार्क, तुमच्याबद्दल
मला मोठा अभिमान होता, मोठा आदर होता, तो तुमच्या या स्वार्थकलुषित
वर्तनानें फार-फार कमी झाला !

बालार्कः—आर्यांच्या या शब्दांनीं माझ्या हृदयाचें अक्षरशः चूर्ण करून टाकलें!

शीलधवलः—बालार्क, आवेगाच्या भरांत मी तुझाला कडक बोलून गेलों,
याबद्दल मलाही वाईट वाटतें. आलेल्या भयंकर संकटांतून मंडलाची अन् महा-
राजांची सुरक्षितपणें सुटका केली पाहिजे, ही गोष्ट अगदीं निर्विवाद आहे अन्
त्याला सुलभ असा उपाय हा एक न् एकच दिसतो. हा उपाय मीं सर्व वाजूंनीं
शिकस्तीचा विचार करून योजिला आहे.

धारिणीः—बालार्क, आर्यांच्या रूपानं प्रत्यक्ष चंद्रमंडल तुमच्याजवळ ही
प्रेमसंन्यासाची दीन याचना करीत आहे.

शीलधवलः—बालार्क, माझ्या संजीवनासारखी कोमलहृदय स्त्री एवढा
प्रचंड आत्मत्याग करायला तयार झाल्यावर तुझाला आपल्या प्रेमाचा संन्यास
करणें ओघानेंच प्राप्त आहे—त्यावांचून तुमची सुटका नाही. बालार्क, आत्मत्यागाच्या
केलेल्या वलगना प्रसंग पडतांच वर्तनानें फोल ठरल्यामुळेच आर्यांवर्तावर अनर्थ-
परंपरा कोसळल्या आहेत, अन् पुढेंही कोसळतील !

बालार्कः—बाबासाहेब, मंडलासाठीं माझ्या प्रेमाचा यज्ञ करायला हा पहा
मी आर्नदानें तयार आहे. माझ्या क्षणिक मनोदौर्बल्याबद्दल माझ्या परमपूज्य

गुरुदेवतेनें मला क्षमा करावी. ठरल्या दिवशीं, ठरल्या वेळीं, माझ्या-नाहीं-संजीवनीला मी महाराजांना आपल्या हातानें अर्पण करीन.

शीलधवलः—शाबास, त्यागवीरा ! शाबास ! रणांगणावरिल शारीरिक शौर्यापेक्षां राष्ट्राच्या हिताला तुमच्यासारख्या त्यागवीरांचे असले पराक्रमच विशेष उपयोगी पडतात !

संजीवनी (स्वगत)—बालार्कराय आतां मात्र आमच्या धवलकुलाशीं बद्ध व्हायला पात्र झाले खरे !

बालार्कः—आर्यांच्या चरणांपाशीं माझी एक नम्र विनंति आहे.

शीलधवलः—बोला, काय ती ?

बालार्कः—माझ्या मनाच्या स्थितीची आर्यांना पूर्ण कल्पना आली असेल. संजीवनीची संमति असेल, तर आह्मां उभयतांना एकदां जन्मामधलि शेवटची भेट घ्यायला आपली अनुज्ञा असावी.

शीलधवलः—ठीक आहे. ही अनुज्ञा न देण्याइतका मी कठोर कसा होऊं ? पण बाळांनो, हें लक्ष्यांत ठेवा कीं, आत्मयज्ञ करतांना डोळ्यांतून पाणी न आलें, तर त्या पुण्यपावन त्यागाच्या महतीचें वर्णन प्रत्यक्ष वागीश्वरीच्या रसवंतीलाहि करतां येणार नाही ! (जातात.)

बालार्क (स्वगत)—हाय ! निर्जल यज्ञ ! निर्जल यज्ञ !

(राग-ललत; ताल-झपताल.)

नसे साध्य अमरांसही याग असला । इतरां बल न त्या
कवण काला ॥ धृ० ॥ दे मना निर्बला ईश मानवकुला ।
त्याग गुरु निर्मि तयि नयनसलिला ॥ १ ॥

(जातो.)

प्रवेश दुसरा.

[**स्थळः**—चंदनभट्टाच्या घरांतील एक दालन. पैशांची एक थैली घेऊन चंदन बसला आहे.]

चंदन (स्वगत)—तनिशें अन् हे सत्तेचाळीस ! वकीलसाहेबांनीं दिलेल्या पांचशें सुवर्णनिष्कांपैकीं अवघे एकशेंत्रेपन खर्च होऊन बाकीचे हे चालले चंदनाच्या पक्क्या खोल्यांत ! घ्या झणावें-वकीलसाहेब एक शहाणे तर मी दीन-

शहाणा ! बाकी, त्यांचे धोरण प्रचंड अन् शहाणपण आटोकाट गांत संशयच नाही मुळी ! काय डोकें-काय अजब डोकें ! त्या शकुनीच्या चातकाच्या--डोक्यां-वर खोट्या शकुनांचा कृत्रिम प्रकाश पाडून त्याला भुलभुलावर्णांत अचूक गांवा-यची काय अजब शकल लढविली आहे वकीलसाहेबांनी ! बुद्धीवद्दल बुद्धीला अन् विद्वत्तेवद्दल विद्वत्तेला अत्यंत आदर असतो ह्मणतात, तें कांहीं खोटें नाही. वकीलसाहेबांच्या उपदेशाप्रमाणें मी घरांत मालेशीं माधवीच्या लग्नावद्दल धूम-धडाक्यानें भांडणें सुरू केलीं आहेत अन् बाहेर, त्यांच्या पैशाच्या जोरावर चातकावर कृत्रिम शुभशकुनांचा सारखा वर्षाव सुरू केला आहे ! चातकाचा लोभी शेजारी त्रिपुंड्रभट याच्या हाताला सुवर्णनिष्कांचा ओलाघा लावून मी त्याच्याकडून चातकाला सारखे शुभशकुन घडवून आणतो आहे ! त्रिपुंड्रा-च्या सुनेला ठसठशीत पुतळ्यांची माळ दिल्यामुळें, ती घटकोघटकीं त्याच्या-समोर पाण्यानें भरलेली घागर घेऊन मार धडाक्यानें खेपा घालतें आहे ! सगळ्या कमलावतीला बुडवून टाकण्याइतकें पाणी त्रिपुंड्रभटाच्या घरांत आजच कां येत आहे, यावद्दल त्या मूर्ख शकुन्याला नुसती शंकाही येत नाही ! कुठून ना कुठून तरी चातकाच्या घरांत आज हळद, कुंद, हिरव्या बांगड्या हीं येऊन पडताहेत ! चातक दाराबाहेर पडायचा अवकाश को, त्रिपुंड्राचो लड्ढ बायको, किडकिडीत सून, कुरूप मुलगी अगर मरतमडी गाय हीं आपलीं त्याला दिसा-यर्चीच ! चातकाला खूब थंडी होऊन असा ना तसा त्याचा सूरच लागूं नये ह्मणून, त्रिपुंड्राकडून भोजनाच्या न् खाण्यापिण्याच्या निमित्तानें त्याच्या-वर थंड पदार्थांचा न् औषधांचा मारा झडतो आहे ! चातकावर शुभ शकुनांचा पाऊस पाडतांना, त्याला जातां येतां एकही अपशकुन होऊं नये, अशी आह्मी कसून काळजी घेतली आहे. काशीयात्रेच्या महापट खर्च हातावर टिचवल्यावर त्रिपुंड्रभटानें आपल्या घरांतल्या दोन्ही प्राणप्रेय मांजरांना खुशाल यमसदनीं पाठविलें ! समोरून कुणी विधवा अगर बोडका पुरुष येऊं नये ह्मणून त्रिपुंड्रभटानें आपल्या पंधरा पोरानांचा जागता पहारा त्याच्या घराबाहेर खडा ठेवला आहे ! आहा ! या भल्या थोरल्या जाळ्यांत पहिल्यानें चातक, त्याच्या मागून माला अन् त्यानंतर खुद्द शीलधवल सांपडून मी मंडलाचा महामात्य होणार ! वकीलसाहेबांनीं कयास केल्याप्रमाणें लग्नासाठीं ह्मणून ही मंडळी उद्यांचा मूर्त साधायला बाहेर पडली, तर त्यांची परस्पर उचलबांगडी होण्याची

व्यवस्था झालीच आहे ! अरे, ही माला येते आहे वाटतें—तिच्यामार्गे तो शकुन्या आंहे, ही अगदीं शकुनगांठ ! (लपून बसतो.)

[माला, माधवी आणि चातक प्रवेश करतात.]

माला:—या चातक ! अगदीं वेळेवर आलांत—स्वारी भांडण करून गेली आहे वाहेर—झटलं, येतां कीं नाहीं कोण जाणे !

चातक:—न येऊन सांगतो कुणाला मालाबाई ? कालधरून एकसारखे मला भडाभड शुभशकुन होताहेत ना ! वाईट इतकेंच झालें आहे कीं, माझ्या शकुनांचा राजा माझ्या हातून आज पार निसटला आहे !

माधवी:—ह्मणजे काय बाई ? शकुनांचा राजा तो कोण ?

चातक:—माझा सूर ! आज तो पार नाहींसा झाला आहे ! अतोनात थंडी झाल्यामुळें स्वराबरोबर माझा सूरही नाहींसा झाला आहे ! मला हल्लीं तोंडांनें श्वास घ्यावा लागतो आहे !

माधवी:—थंडीनं तुमच्या सुराचं नाकच दाबलं ह्मणायचं !

माला:—नाक दाबलं ह्मणजे तोंड उघडतं, हें इतरांच्या बाबतींत खरं असलं, तरी तुमच्या बाबतींत नाहीं असं दिसतं ! प्राण अगदीं कंठाशीं आला, तरी तुझी अजून नाक मुठींत धरून शकूनगांठी सोडवीत बसतां, याला काय ह्मणावं ? चातक, मीं तुझाला या वेळीं मुद्दाम बोलावून आणलं आहे, तें तुमचा नक्की जबाब घ्यावा ह्मणून—

चातक:—कसला जबाब ?

माला:—तुझी हा सारा भमिष्टपणा सोडणार कीं नाहीं, सांगा—नाहीं ह्मणा अन् आपल्या माधवीचा पुरता गळा कापा—

माधवी:—माझा गळा कापायला हे केव्हांच तयार झाले आहेत आई !

चातक:—असें अपशकुनी काय बोलावें मालाबाई ! माधवी तर माझा श्वासोच्छ्वास आहे दुसरा !

माधवी:—पण तो तूर्त हरवला आहे ना !

माला:—चातक, अगदीं स्पष्ट स्पष्ट बोलण्याची वेळ आली आहे. आज स्वारींनीं मला स्वच्छ सांगितलं कीं, येत्या चतुर्दशीच्या मुहूर्तावर आपण महाराजांना माधवी अर्पण करणार म्हणून !

चातक:—ध्या मालाबाई, शकुनांचें हें जळजळीत प्रत्यंतर ! माझा सूर नाहींसा झाला, त्याचा हा परिणाम !

माधवीः—एकूण, आपणाला क्षणभर थंडी झाली म्हणून मला जन्मभर पापाच्या आर्गांत जळावं लागणार म्हणायचं ! त्यापेक्षां आपल्या हातानं मला उभी जाळून कां नाहीं टाकीत आपण ?

चातकः—इडा पिडो टळो अमंगळ पळो ! असें भलतेंच काय अपशकुनी अभद्र बोलावें माणसानें ! बोला मालाबाई, तुमचें काय म्हणणें आहे ? सांगा, आज मला अत्युत्कृष्ट शकुन होताहेत सारखे.

मालाः—चातक, अधिक बोलायलाही वेळ नाही. स्वारी केव्हां परत येईल याचा नेम नाही. आज,—अगदीं या क्षणीं—तुमचं शेवटचं उत्तर मला पाहिजे. बोला, तुम्ही माधवीशीं लग्न करणार कों नाहीं ? या क्षणीं उत्तर द्या—

चातकः—मालाबाई, काय हा भलताच प्रश्न ? माधवी माझे जीवित-सर्वस्व आहे. तिच्यासाठीं मी उभ्या जगावरही पाणी सोडायला तयार आहे—

माधवीः—पण शकुनांवर नाहीं ना ?

चातकः—वेळ तशीच आली—जगांतले सारे अपशकून एकवटून एक-चालीनें मजवर तुटून पडले, तरी त्या सर्वांना एका हातानें अस्सें दूर सारून दुसऱ्या हातानें मी तुझे पाणिग्रहण करीन. माधवी, तूं माझा स्वर्ग, तूं माझा धर्म, तूं माझे जीवन !

मालाः—मग मी तुम्हाला स्पष्ट बजावून सांगतें कीं, वेळ तशीच आली आहे. उद्यां शुभमुहूर्तांवर तुमचा विवाह झाला नाही, तर माधवीचं प्रेत तरी तुम्हाला दिसेल किंवा—

माधवीः—किंवा—नाहींच आई ! दुसरी कांहीं तोडच नाही. चातक, तुम्ही नाहीं म्हणा म्हणजे क्षणार्धांत तुमची माधवी तुमच्या चरणांशीं मृत होऊन पडलेली तुम्हाला दिसेल !

चातकः—नाहीं—ही कल्पनाही सहन होत नाही ! बोला, मालाबाई, मी काय करूं ? तुमचें म्हणणें मला सर्वस्वी कबूल आहे.

मालाः—उद्यांच तुमचा विवाह झाला पाहिजे अन् तोही अत्यंत गुप्तपणं—अगदीं कानाच्या कोंपऱ्यालासुद्धां ही बातमी फळतां कामा नये. शेजारच्या गांवीं कृष्णपुराला माझ्या बहिणीच्या घरीं उद्यां मध्यरात्रीं हें लग्न गुप्तपणं उरकून घ्यायचं—

चातकः—मालाबाई, तें सारें खरें; पण हें जमणार कसें ? सारी रात्र तर मला मंदिरांत कडक पहारा करावा लागतो. एक पळभरही मला तिथून हळायची परवानगी नाही.

माला:—एक प्रहरभर तुम्ही मंदिरांत नसलां, तरी त्याबद्दल कांहीं बोभाटा व्हायचा नाही. दोन घटका रात्रीं देवीची पूजा झाली म्हणजे नेहमीप्रमाणे कड्याकुलुपांचा बंदोबस्त करून कांहीं वेळ पहारा केल्यासारखें करा अन् आठ घटका रात्रीं तुम्ही सटका—आम्ही अगोदरच कृष्णपुराला जाऊन बसतो अन् सारी तयारी जय्यत करून ठेवतो. तुम्हीं तिथं येऊन पोंचतांच विवाहविधि ताबडतोब उरकून घेऊं न तसेच आल्यापावलीं तुम्ही परत या. फार तर एक प्रहरभर तुम्ही काय ते पहाऱ्यावर नसाल—

चातक:—छे: मालाबाई ! नाहींच जमायचें तें ! दुसरा उपाय काढा कांहीं तरी.

माला:—दुसरा उपाय नाही.

माधवी (चातकाचा खंजीर काढून घेऊन):—आईच्या म्हणण्याला कवूल होऊन माझे पाणिग्रहण करण्याचें वचन द्या किंवा तुमच्या या खंजिरानें विदारलेलें माझे हें प्रेमपूर्ण हृदय पहायला तरी या क्षणीं तयार व्हा—चातक, तुमच्या दोन अक्षरांच्या उत्तरावर तुमचें न माझे जीवित अवलंबून आहे !

चातक:—माधवी, माझ्या प्राणा, दे तो खंजीर इकडे—वैराचा खंजिर धणजे बायकांची भाजी चिरायची विळी नव्हे !

माधवी:—हां, माझ्या हातून खंजीर काढून घ्यायचा भलताच प्रयत्न करूं नका. एक पाऊल पुढें सराल, तर तुझाला तो माझ्या हृदयांतूनच उपटून काढावा लागेल ! चातक, मी तीन अंक मोजतें. एक—

चातक:—भलतेंच साहस करूं नको, माधवी ! तुझ्या मी पायां पडतो.

माधवी:—माझे पाय धरण्यांत कांहीं अर्थ नाही—माझ्या पाणिग्रहणाचें या क्षणीं आईच्या हातावर वचन द्या. दोन—

माला:—चातक, अविचाराला वश होऊं नका—

माधवी:—बोला चातक—ती—

चातक:—हट्टी पोरी, माझा हट्ट मीं सोडला !

माधवी:—राजलक्ष्मीच्या चरणांची तशी शपथ व्हा.

चातक:—माता राजलक्ष्मीची शपथ घेऊन सांगतो कीं, मालाबाई सांगतील त्याप्रमाणें तुझ्याशीं उधांच्या मुहूर्तावर पाणिग्रहण करायला मी तयार आहे.

माला:—आतां माझ्या जिवांत जीव आला बाई !

माधवीः—आपल्या चरणांच्या या दासीचा स्वीकार करून आपण मला कृतार्थ केलं !

चातकः—तें असो ग ! पण तुझा सूर तरी या वेळीं कसा आहे, तें मला सांग. तूं माझी भावी अर्धांगी. माझा नाही तर नाही, पण तुझा तरी सूर कसा आहे, तें मला पाहूं दे.

माधवीः—काय वेड हें ! माझा सूर चांगला वहातो आहे या वेळीं !

चातकः—वाः ! तर मग काम फत्ते ! भालाबाई, मला जे कालपासून एकसारखे शुभशकुन होत आहेत, त्याचें बघितलेंत हें प्रत्यंतर !

मालाः—चला, ठरल्याप्रमाणं सारी व्यवस्था झाली पाहिजे. पण अगदीं गुप्तपणं हो ! नाही तर भिंतीला दिखील कान असतात !

चातकः—त्याबद्दल तुम्ही कांहीं देखील वाळजी करूं नका. हा चातक वचनाचा अगदीं सच्चा आहे ! (जातात.)

चंदन (बाहेर येऊन)—भिंतीला कान असतात, ही लौकिकी ह्मण या वेळीं अगदीं निराळ्या अर्थानें खरी झाली असेल, अशी तुझां साऱ्या मूर्खाना कल्पनाही नसेल ! जा, तुमच्या या पलायनांत तुझांला पूर्ण यश येवो, असाच मी तुझांला आशीर्वाद देतां. राजलक्ष्मी महाराजांच्या हातीं अन् अमात्यपद अन् वारुणी माझ्या हातीं पडायला आतां तुमच्या या यशस्वी पलायनाचाच काय तो अवकाश आहे ! (जातो.)

प्रवेश तिसरा.

[स्थळः—‘ अमृतपात ’ धवधव्याजवळचें अमृतोद्यान.

वारुणी प्रवेश करते.]

वारुणी (स्वगत)—हाय ! दुर्दैवाचा महासागर मी ! या जगद्रूपी नरक-लोकांत विषाचें अमृत, पापाचें पुण्य अन् दुर्जेनाचा सज्जन कधींही होत नाही. वीट आला—या पापी जगाचा अगदीं वीट आला !

(राग—शुद्ध धनाश्री; ताल—आधा.)

धरा भीषणा । अघोरा विशाला कारा ॥ धृ० ॥ पीडा
महा घोर । बंधनि जीवा । गर्णा मरणा । सुधाधारा ॥१॥

अमात्यांनीं बाबांची चांगली खरमरीत कानउघाडणी केल्यापासून बाबांना अमात्यांना खाऊं कीं गिळूं असं होऊन गेलं आहे ! ध्यानीं, मनीं, स्वप्नीं त्यांना अमात्य अन् त्यांची राष्ट्रप्राण कन्या संजीवनी हींच दिसत आहेत ! कोणत्याही उपायानं संजीवनीचा घात करून आपल्या पापमार्गांतला हा कांटा दूर करायचा बाबांनीं कृतनिश्चय केला असून ते तो पार पाडणार, यांत मला तिळप्राय संदेह वाटत नाही. आज चंद्रोदय झाल्यावर माझे प्राणवल्गु आपल्या हृदये-श्वरीची शेवटची भेट घेण्याकरितां त्यांच्या प्रेमाचा साक्षी असलेल्या अमृतपाताजवळच्या अमृतोद्यानांत येणार आहेत, हें बाबांना नक्की कळलं आहे अन् त्या प्रसंगां संधि साधून संजीवनीला ठार करून आपला मार्ग निष्कंटक करण्याचा त्यांचा अगदीं कृतसंकल्प झालेला आहे ! काल निद्राभ्रमांत त्यांच्या तोंडून निघालेल्या त्रोटक संदिग्ध वाक्यांवरून या घातकी अनुमानाशिवाय मला दुसरें अनुमानच काढतां येईना ! काय दुष्ट, पापी, अविचार हा ! आपला नीच अधम कुटिल हेतु साधण्यासाठीं संजीवनीसारख्या एका निष्पाप, निर्मल, उदार, कोमल पुण्यधवलकलिकेला तिच्या जीवनवृक्षावरून बाबा आपल्या निष्ठुर शस्त्रानं कापून काढणार ? नाही—हें दारुण, राक्षसी पातक मी माझ्या जन्मदाल्याच्या हातून कधींहि होऊं देणार नाही. हा निर्वाणीचा निष्ठुर प्रसंग येऊन ठेपल्यानंतरही माझ्या या अभागी जीवनाची आशा आतां मी कशाला धरूं ? कोणत्या निर्मल भविष्यकालाच्या आधारावर मी आतां जिवंत राहूं ? नाही—माझ्या जीवनाचा आतां कोणताच उपयोग नाही. इतकंच नाही, तर माझ्या निष्फल जीवनाचा नाश झाल्यानंच जगाचं किती तरी कल्याण होणार आहे ! माझ्या प्राणनाशाशिवाय आतां माझ्या प्रिय नंदावर्ताच्या संरक्षणाचा दुसरा मार्ग उरला नाही. माझ्या प्राणांच्या मोबदल्यांत किती तरी महाभागांचे प्राण वांचविल्याचं पुण्य माझ्या पदरीं पडून नंदावर्त अन् चंद्रमंडल हीं दोन्ही थोर राष्ट्रं महाअनर्थकारी उत्पातपरंपरेंतून वांचणार आहेत ! ठरला-माझा कायमचा निश्चय ठरला ! संजीवनीच्या जागीं बसून माझ्या हृदयेश्वराच्या मधुर मूर्तीचं चिंतन करीत अन् नंदाचं चिरकल्याण करण्याविषयीं परमेश्वराला विनंति करीत बाबांच्या कठोर कठ्यारीच्या मार्गानं या दुष्ट जगाचा कायमचा निरोप घ्यायचा ! (धवधव्याजवळच्या शिलेवर जाऊन बसते.) हे अमृतनिस्थंदि अमृतपाता, बालार्के अन् संजीवनी यांच्या अमृतमय विमल प्रेमाचा तूं साक्षी आहेस; आपलं मंजुगंजन करतां करतां माझ्या हृदयेश्वराला, 'तुजवर विशुद्ध प्रेम करणारं एक हतभागी

हृदय होतं-परंतु मुग्ध अस्फुटपणांतच त्याचा अंत झाला, ' ही गोष्ट कधी-
काळीहि जाणवूं देऊं नकोस !

(राग-जिल्हा मांड; ताल-कवाली.)

प्रिया सुखीं ठेविं देवा ! । त्या सदैव दे शमा । विशाल
वैभवा ॥धृ०॥ या जीवलोकाठायीं । प्रियसंगमिं त्याचा ।
मुदें दिव्य काल जावा ॥ १ ॥

माझ्या इहपरलोकच्या सर्वस्वा नंदावती, तुझा निर्वाणाचा निरोप ध्यायला मज-
पाशीं शब्दच नाहीत ! माझ्या हृदयाच्या भावनांची जाणीव, माझ्या परमेश्वरा,
तुला असल्यामुळं, माझ्या हृदयाच्या मूक शब्दांणीच मी तुझा अखेरचा निरोप
घेतें ! माझ्या मृत्यूनं तरी बाबांच्या हृदयांत खऱ्या राष्ट्रप्रेमाचा अग्नं नीतिनिष्ठेचा
जन्म होवो अन् तुझ्या शाश्वत कल्याणाच्या मार्गीला ते लागोत, एवढीच तुला
तुझ्या या हतभागी कन्येची शेवटची विनंति आहे. अगवाई, ती पहा विरल
काळोखांत कांहीं खुजबुजीची हालचाल दिसूं लागली ! बाबाच ते-खास बाबाच
ते ! वारुणि, आतां हृदयाचा दगडी कोट कर अन् नंदाच्या कल्याणासाठीं,
हृदयेश्वराच्या मंगलासाठीं, जन्मदात्याच्या हातानं येणाऱ्या पुण्यपावन मरणाला
तयार हो !

[गुप्त वेषानें पुष्कर प्रवेश करतो.]

पुष्कर (स्वगत):—ही अखेरची हुळड साधली नाही, तर या पुष्कराच्या
सर्व कारस्थानाची अन् त्याबरोबरच त्याच्या जीविताचीहि अखेर होणार, यांत
शंका नाही ! माझ्या आजवरच्या सर्व कारस्थानांत या नाही त्या रूपानें तो दुष्ट
थेरडा जसा नेमका आड आला, तसा यांतहि न येवो ह्मणजे मिळवली !
बाकी या कारस्थानांत माझी फत्ते होणार खास ! माझ्या हुशार हेजिबानें-रण-
धीरानें काढून आणलेली बातमी अचुकच असली पाहिजे. माझ्या हेतूच्या सिद्धीच्या
मार्गीत एकाएकीं उपस्थित झालेला हा संजीवनीचा प्रचंड धोडा पार उलथून
टाकण्याकडे माझ्या सान्या विचारांची तंद्री पूर्णपणें लागून राहिल्यामुळें, सृष्टीचें
हें काळें भेसूर सौंदर्य, माझ्या हृदयाशीं समानधर्म असतांही, माझ्या दृष्टीला
दिसत नाही ! संजीवनीसारख्या कोमल, नाजूक, निर्मळ धवलकन्येचा नाश !
अंग कसें रोमांचानें फुलून निघतें आहे ! पुष्करा, समज, अशीच कुणां तुझ्या-
सारख्या निष्ठुरानें तुझी कोमल निष्पाप कलिका जीवनवृक्षावरून तोडून कुसक-

रून चुरगळून टाकली-नको, ती कल्पना नको अन् आतां अधिक विचारही नको ! एव्हांना चंदनानें राजलक्ष्मी शेखराच्या हातीं अर्पण केलीही असेल ! तो कामांध नंदी माझी वेसण तोडून मोक्याट सुद्धें पहात होता; परंतु उद्यां उजाडतांच, आपलें नवें पांखरूं स्वर्गाकडे केव्हांच उडून गेलें, अशी बातमी जेव्हां त्याच्या त्या लांब कानांत जाऊन थडकेल, तेव्हां स्वारी आपण होऊन माझ्या दाव्यांत मान अडकावून घ्यायला चौखुरांवर धांवत येईल अन् हस्तगत झालेली राजलक्ष्मी अपराधाच्या दंडादाखल माझ्या पायांवर अर्पण करून तो राजराजेश्वर माझ्या नाकदुराया काढील ! उद्यां दुसऱ्याहि पहारेकऱ्याला लंबे करून सकाळींच शेखरासह भद्रावती गांठली पाहिजे एकदम ! अरे, त्या तिकडे कांहीं पांडुरकें दिसतें आहे-होय, त्या प्रेमळ पांखरांची गुलगुल गोष्टी करायची जागा हीच ती ! आपल्या प्रियकराला भेटायला अत्यंत उत्कंठित होऊन, संजीवनी त्याच्या अगोदर इथें येऊन त्याची मार्गप्रतीक्षा करित बसली असावी ! शंका कशाला त्यांत ? आतां दुसरा तिसरा विचार न करतां, असा लपून जाऊन या कमरेच्या कटथारीनें हृदयांतला हा विपारी कांटा उपटून असा दूर फेंकून दिला पाहिजे ! (एकदम वारुणीच्या हृदयांत कटथार खुपसतो. ती पडते.) संजीवनि, अनाथ निर्दोष बाळे, या पुष्कराचा खरोखरच तूं कांहीं अपराध केला नव्हतास-! परंतु पूर्वजांचो पापे वंशजांना बाधतात, हा निष्ठुर नियम, अभागी मुली, तुझ्या बाबतीत अशा रीतीनें खरा व्हायचा होता !

(राग-नाटकामोद; ताल-त्रिताल.)

निर्मले ! सुकृतबलें तव या । वस सुखिं निरवधि सुरजनीं

॥ धृ० ॥ निजजनपदहितरक्षणिं वितरिसि । असंसि;

विभुचि तुज मी गर्णी ॥ १ ॥

मात्र उद्यां प्रेतरूपानें आपल्या घेरज्या हृष्टी बापाला बजावून सांग कीं, या पुष्कराच्या मार्गांत आडवा येणारा मनुष्य खरोखरीच आडवा होतो. पुष्कर हा प्रतिपरमेश्वर आहे अन् त्याची इच्छा हें उभ्या जगाचें चालकसूत्र आहे ! (ऐकून) हा कुणाच्या तरी पावलांचा शब्द ऐकूं येतो आहे. खात्रीनें तो माषुक सेनापतिच हा ! घे ह्याणावें आपल्या प्रियकरणीची खुशाल भेट आतां ! आतां इथें याला शोक करायला मोकळा सोडून या उलट दिशेनें करावा हळूच पोबारा ! सज्जनांची दुर्दशा डोळ्यांनीं पाहूं नये, असें शास्त्रवचन आहे ! (जातो.)

[संजीवनी आणि बालार्क येतात.]

बालार्कः—संजीवनि, अशी स्तब्धता किती वेळ तू धारण करणार ? या हतभाग्याशीं तूं असं मौन कां धरलें आहेस ?

संजीवनीः—मला हृदयच नाहीं, असा का आपला समज आहे ?

बालार्कः—देवि, हृदयदेवि, तुझ्या हृदयाची जाणीव मला नाहीं, असें मात्र कृपा करून तूं समजूं नकोस ! संजीवनि, हृदयेश्वरि—

संजीवनीः—महाराज, भूतकालच्या जिवंत प्रेमाला अल्पांशानं व्यक्त करणारीं असलीं अर्धवाहक विशेषणं आतां केवळ त्यांचीं भयानक पिशाचं आहेत. सांप्रतच्या निष्ठुर परिस्थितींत त्यांचं नुसतं दिग्दर्शनही नको, असं मीं म्हटलं, तर आपला माझ्यावर कोप होणार नाहीं ना ?

बालार्कः—संजीवनि, अशी कशी तूं अगदींच निष्ठुर झालीस ? कठोर कालाच्या निष्करण परिवर्तनामुळें कोणतीहि, कशाहि परिस्थिति उत्पन्न झालेली असो, मनुष्याला गतकालच्या बऱ्या वाईट गोष्टींचें—चिरस्मरणीय अशा गोष्टींचें विस्मरण कसें होईल ?

(राग—बिलावल; ताल—आघा.)

मनोगता लीला सुखकान्ता । जाऊं विसरुनी प्रेमला कशा
आतां ? ॥ धृ० ॥ हृदयपटावरती । गतकालाच्या प्रतिवृत्ति ।
अक्षय्य आलेखी तो निर्माता ॥ १ ॥

संजीवनीः—काल जबरदस्त हट्टी आहे. हृदयाच्या निर्मल पटावर गतकाल आपली रम्य मनोहर चित्रं उमटविण्याचा शिकस्तीचे प्रयत्न करतो; परंतु कर्तव्यदक्ष माणसाला तितक्याच हट्टानं अन् तितक्याच नेटानं, तीं चित्रं निष्ठुर हातानं तेथून पार पुसून टाकावीं लागतात ! बालार्कराय, आपली भेट झाली—मला जाऊं या आतां—

बालार्कः—संजीवनि, दयेच्या देवि, कृपा कर अन् आपल्या जीवनांतील या शेवटच्या भेटीच्या प्रसंगाला अशा अघोरं निष्ठुरपणानें विषमय करून, त्याला अशा रीतीनें स्मरणीय करूं नकोस. संजीवनि, आपलें प्रथम मीळण आजच—अगदीं याच तिथीला, याच वेळीं, याच उद्यानांत झालें; याच उद्यानांत आपल्या हृदयांतील प्रेमाची आपण जोपासना केली अन् परमेश्वराची तशीच इच्छा आहे, झणून याच उद्यानांत त्या प्रेमाला हृदयांत खोल दडपून टाकून त्याची समाधि बांधावी, झणून या वेळीं मीं तुला इथें येण्याची विनंति केली. ती विनंति मान्य करून तूं इथें आलीस अन् निष्ठुरतेची सीमा करून—

संजीवनी:—बालार्क, पुरे करा. निर्दय विधात्याच्या इच्छेमुळं उपस्थित झालेल्या या प्रेमांताच्या प्रसंगाला हृदयभेदक करणेचीं अधिकाधिक पुटं देण्यांत काय अर्थ आहे? आपल्या प्रेमसाक्षीभूत या उद्यानाचं, या प्रपाताचं, या वृक्ष-वेर्लीचं, या क्षीण चंद्रकलेचं अखेरचं करुण दर्शन झालं—प्रेमाच्या जगाचा पार संबंध तुटला ! आतां आपण जन्माचा संबंध तोडूं या—

बालार्क:—हृदयेश्वरि, आजवरच्या आपल्या साऱ्या प्रेमजीवनाचा तुला एका क्षणांत विसर कसा पडला ? एका क्षणार्थांत तें विस्मृतीच्या पाताळांत दडपलें जावें, इतकें तें निर्जीव, निस्सार होतें का ?

संजीवनी:—त्याला हें उद्यान, हा अमृतपात, हा चंद्रमा, या वृक्षवेली, हीं फुलं, हें आकाश, या आकाशस्थ ज्योति, हा वायु साक्षी आहेत.

(राग—बेहाग; ताल—दीपचंदी.)

भुवनातें पाहीं या मम पादसरोर्जी ॥ धृ० ॥ गुणरसरसिकें
मानसभृंगें त्यावरि घातलि हंजी ॥ १ ॥ प्रेमान्ध मना
दिसला न कधीं प्रभु पर भुवनामार्जी ॥ २ ॥

बालार्क:—मग तें एका क्षणार्थांत पार लोपून कसें गेलें ?

संजीवनी:—बालार्कराय, ही पहा एकादशीच्या क्षीण चंद्राची कोर. पौर्णि-
मेच्या पूर्णचंद्रकलेचा हा एवढा तरी भाग आज शिल्लक राहिलेला दिसतो आहे
अन् चार दिवसांनीं त्याचाहि पार नायनाट होऊन जाईल ! अखिल देवलोकाच्या
हितासाठीं या मुधांशुकलेचा एकेक अंश कमी होत जाऊन ती पूर्ण निःशेष
झाली, ह्मणून चंद्रावरचं तिचं विशुद्ध दिव्य प्रेम नाहींस होईल का ? किंवा
यामुळं तिचं त्याच्यावरचं जन्मसिद्ध प्रेम कमी दर्ज्याचं अगर निर्जीव होतं, असं
सिद्ध होईल का ? बालार्कराय, मला वाटतं, हा करुण प्रसंग आवरता घेण्यांतच
आतां खरं प्रेम आहे—कर्तव्यपालनांत आपलं स्वलन होत चाललं आहे, असं
नाहीं का आपल्याला वाटत ?

बालार्क:—संजीवनि, प्रेम, शुद्ध दिव्य प्रेम, हें राजांचा राजा अन् पर-
मेश्वराचाहि परमेश्वर आहे. त्याच्यासंबंधाचीं कर्तव्यें हींच मानवजातीचीं परम
श्रेष्ठ कर्तव्यें आहेत—

(राग—वसंत; ताल—त्रिताल.)

शुचि जनि धे प्रणय अमरालयि । गुणोत्कर्ष मधुर बघोन्दी
करी तयातें नृपमहाराज । धाडी प्रभु त्या भूतर्ली ॥ धृ० ॥

गणुनि पूज्यपद प्रभुचिं तथाच्या । अधिकृतीतें शिरां
धरावें, षरम हा धर्म मनुजकुलीं ॥ १ ॥

संजीवनी:—बालार्क, आपली ही कर्तव्यमीमांसा माझ्यासारख्या धवल-कुलकन्यकेला प्राणांतीही पटणार नाही. आम्हां धवलांना चंद्रमंडल हाच पर-मेश्वराचाहि परमेश्वर आहे, अन् त्याच्यासंबंधाच्या कर्तव्यांत तिलभर स्वलन झालं, तर त्याचं आम्हां धवलांना मरणप्राय दुःख होतं. बालार्क, बांधांना दिलेल्या वचनाचा आपण भंग करीत आहां. प्रेमसंवर्धन करण्याकरितां मी इथं या वेळीं आलें नमून आपल्या प्रेमाची दगडी समाधि बांधण्याकरतां आलें आहे.

बालार्क:—संजीवनि, काय घोर प्रसंग हा ! सभोवतालीं ही सारी प्रेमाची मूर्तिमंत सृष्टि स्पष्ट स्पष्ट दिसत असतां आपल्या प्रेमाला मी जीवंत समाधि कशी देऊं ? आमच्या प्रेमाला मीं मारून टाकलें, मारून टाकलें, असा मीं कितीही कर्तव्यपालनाच्या आवेशानें आक्रोश केला, तरी हा अमृतपात, हें अमृतोद्यान, हा सुधांशु त्या मत प्रेमाला क्षणार्धांत जीवंत केल्याशिवाय कशीं रहातील ?

संजीवनी:—बालार्क, हा विषयच असा आहे. हा प्रसंगच असा आहे, कीं, यांच नियंत्रण करण्याचं धैर्य कुणालाच व्हायचं नाही. मलाच आतां हा आटोपता घेतला पाहिजे. बालार्कराय, मी जातें आतां. (पायां पडून) जातांना आपल्या चरणांपाशीं एक शेवटची विनंति करतं कीं, या हतभाषिणीला आपण विसरून जा. संजीवनी ह्मणून कुणी स्त्री या जगांत जन्मलीच नव्हती—आपल्या दृष्टिपथांत ती कधीं आलीच नव्हती ह्मणून समजा. बालार्कराय, आपणच आपल्या स्वर्गीय गुणसौंदर्यानं आपल्यावर मला प्रेम करायला शिकवलंत, तसं आपणाला, आपल्या प्रेमाला विसरून जायलाहि मला शिकवा !

बालार्क:—देवि, जीवितेश्वरि, काय बोलतेस हें—

संजीवनी:—माझं या वेळचं कर्तव्य आटोपलं—मी जातें आतां. (जाऊं लागते.)

बालार्क:—संजीव, संजीव, अलौकिक कर्तव्यतत्परतेनें भजसारख्या जड मूढामध्येंहि तूं कर्तव्यचेतना उत्पन्न केलीस. चल, कर्तव्यासाठीं हा पहा मीहि आपल्या प्रेमाचा संन्यास करायला सिद्ध झालों. चल, गुरुमाउली, चल, त्या पवित्र अमृतशिलेवर बसून आपल्या सर्व प्रेमसृष्टीला साक्षी ठेवून आपल्या प्रेमाला आपण अमृतपाताच्या जलानें तिलांजलि देऊं—

संजीवनी:—आपल्या या भाषणानं मला किती आनंद झाला ! चलावं—
(तिकडे जातात.) अगदाई !

बालार्क—मीहि आपल्या प्रेमाचा संन्यास करायला सिद्ध झालों; चल, गुरु
माऊली, चल—

[पृष्ठ ११६.

बालार्कः—काय झालें संजीव ? अशी दचकलीस कशानें एकदम ?

संजीवनीः—बालार्क, बालार्क, ही पहा या शिलासनावर कुणी स्त्री पडली आहे.

बालार्कः—संजीव, ही तर त्या नरराक्षस पुष्कराची कन्या वारुणी !

संजीवनीः—काय वारुणी ?

बालार्कः—होय-अरेरे, ही इथें कशी आली ! या कोमल देवबालेवर हत्यार चालवायला कोणत्या चांडाळाचा, कसाबाचा हात बाहिला ?

संजीवनीः—बालार्क, पहा हो-पहा-ती अद्याप मेली नसेल—

बालार्कः—संजीव, वारुणींत अजून धुगधुगी असावी, असा मला अंधुक संशय येतो-ही अद्याप खास जिवंत आहे.

संजीवनीः—मग जा, बालार्क, असेच वाऱ्याच्या वेगानं राजवैद्यांकडे जा-तोंपर्यंत मी इथं हिच्याजवळ बसतें न हिला नीट धुऊन काढतें-जा, बालार्क, जा एकदम ! प्रसंग पडला, तर या देवचरितेसाठीं माझ्या हृदयांतलं रक्तहि मी देईन ! जा-जा—

बालार्कः—संजीव, तूं इथें एकटी—

संजीवनीः—जा बालार्क, जा-भलत्याच शंका घेऊं नका. क्षणाच्या विलंबानं जगाला चौदा रत्नांच्या मोलाचं एक दिव्य रत्न कायमचं नाहीसं होईल ! माझ्यावद्दल कसलीहि काळजी करूं नका-जा-विजेच्या वेगानं जा—

बालार्कः—तुझी आज्ञा मला प्रमाण आहे. (जातो.)

प्रवेश चवथा.

[स्थळः—राजवाज्यांतील एक महाल. हातीं राजलक्ष्मी घेऊन शेखर विचार करित उभा आहे.]

शेखर (स्वगत):—राजलक्ष्मी ! माझें सुखसर्वस्व किंबहुना अस्तित्वच जिच्यावर अवलंबून आहे, जिच्या प्राप्तीच्या उत्कट ध्यासानें आज इतके दिवस मी सारखा अष्टौप्रहर पागळ बनून राहिलों आहे, जिच्या लाभासाठीं अरुणधवला-सारखा अस्सल उमथा तेजाळ मोहऱ्याचा बळी देऊन मी माझ्या राष्ट्रमातेच्या मानेवर सुरी ठेवायलाहि मार्गेंपुढें पाहिलें नाही, जी माझ्या हातीं लागूं नये व्हाणून राष्ट्रभक्तशिरोमणि शीलधवलानें आपल्या सर्वस्वाची आगहोळी करून

आकाशपाताळ एक केलें, ती ही चंद्रमंडलाच्या मांगल्याची मूर्ति-राजलक्ष्मी आज माझ्या हातचें निवळ बाहुलें बनून राडिली आहे ! काय करूं-ही मूर्ति कुणाच्या पायांवर घालूं ? शेखरा, नादान शेखरा ! मातृघातक्या नरपशो ! अजून-हि आपल्या विवेकबुद्धीचा गळा दावून तिला ठार करूं पहातोस ? अजूनहि सर्वसाक्षी मनाची निष्फल वंचना करतोस ? आज कित्येक दिवस तूं ज्या रख-रखीत खदिरांगाराच्या शय्येवर तडफडून राहिला आहेस, त्या खदिरांगाराची धडकणारी आग मनाच्या या फसवणुकीनें कशी शांत होईल ? मूर्खा शेखरा, ज्या परमेश्वरी विवेकवाणीला दावून दडपून पापमुद्रांच्या प्रचंड आक्रांशाखालीं आज-वर तूं स्तब्ध बसवलेस, ती आज संधि साधून देवलोकच्या बलनें तिच्या विरुद्ध उठली आहे. नको, जन्मभर नरकाच्या यातनांत पंचविणारें तें पापी सौख्य नको अन् या अघोर यातनाही नकोत ! सुख, सुख-कसलें हें पापी सुख ! सगळ्या राष्ट्राला धायधाय रडविणारें कसलें हें सुख ! कसली ही नरकतुल्य कामवासना ! शेखरा, नादान पापिष्ठा शेखरा, तुझ्या क्षणिक लालसेच्या पूर्तीसाठीं धवलकुलाचें पूर्ण बीजन झालें, चंद्रमंडलाला अरुणासारखा तेजस्वी मोहरा नाहीसा झाला, महात्मा शीलधवल वृद्धपर्णी अखंड शोकसागरांत बुडाला ! शेखरा, तुझ्यासाठीं, तुझ्या कामवासनेसाठीं, शीलधवलानें आपल्या एकुलत्या एका प्राणप्रिय मुलाचा हातानें गळा चिरून त्याचा शारीरिक अंत केला अन् मुलाला तुझ्या ज्ञरणीं विलासदासी झणून अर्पण करून तिचा नैतिक अंत करायला तो तयार झाला आहे ! त्रिभुवनाला आग लावणारी काय ही तुझी कामवासना ! धवलकुलाची अन् आपल्या पतिनिष्ठ पत्नीची राखरांगोळी करून तूं स्वतः तरी काहीं खऱ्या ऐश्वर्याची, सुखाची, वैभवाची जोड करून ठेवली आहेस का ? तूं केलेल्या पातकांचा जर मंडलाच्या प्रजेला यत्किंचित् सुगावा लागला, तर तुझ्या शरीराचे राईराई-एवढे तुकडे होऊन हृदयांतील रक्तदानानें तुला आपल्या पापी दुष्कृतीचें प्रायश्चित्त भोगावें लागेल ! धिक्कार-सहस्रवार धिक्कार असो तुला अन् तुझ्या या नारकी कामवासनेला ! नाही-झाला निश्चय तो कायम झाला ! पश्चान्तापाच्या अभिसाधनानें चारित्र्यसंशोधन हेंच शेखराचें आतां जगांतलें कर्तव्य ! दृढनिश्चयाला परमेश्वराच्या आशीर्वादाचें, पूर्वजांच्या पुण्याईचें अन् राष्ट्रपुरुषांच्या पुण्यदृष्टीचें पाठबळ असतेंच. तोंच सारीं आतां या कसोटीच्या मोहांतून मला पार पाडोत ! प्रभु दयाधना—

(राग-तिलंग; ताल-त्रिताल.)

आश्रयेंतुं मजला प्रमुखाया ! ॥ धृ० ॥

पापताप अति भयकर जाळित विकल मानसकाया ॥ १ ॥

कृपांबुदा ! निज वषिं दयाजल मजवरि तो शमाया ॥ २ ॥

[शीलधवल, बालार्क, धारिणी व संजीवनी प्रवेश करितात.]

शीलधवलः—महाराजांना मीं काल कळविल्याप्रमाणें या मंगल ब्राह्ममुहूर्तावर महाराजांच्या चरणां माझ्या-माझ्या संजीवनीला अर्पण करायला आह्मी आलों आहों. महाराजांनीं कुलदेवतेची, पूर्वजांची, चंद्रमंडलाची शपथ घेऊन जी प्रतिज्ञा पूर्वी माझ्यासमोर केली आहे, तिचा, या सर्व मंडळींसमोर पुन्हां एकदां कृपा करून उच्चार करावा ह्मणजे संजीवनीचे वाङ्निश्चित पति हे बालार्क, पूज्यपाद मातुःश्री मासाहेवांच्या चरणांना साक्ष ठेवून आपल्या वाङ्निश्चित वधूला महाराजांच्या चरणां विलास-विलासदासी ह्मणून अर्पण करतांल.

बालार्कः—कुलपूर्वजांना, मंडलाला अन् या सर्वांहूनहि मला पूज्य असलेल्या अमात्यांच्या चरणांना साक्षी ठेवून मी महाराजांना अभिवचन देतां कीं, मंडलाच्या हिताकरतां माझी ही वाङ्निश्चित वधू संजीवनी हिल्या माझ्या हातानें महाराजांच्या चरणां अर्पण करायला मी सिद्ध आहे.

धारिणीः—महाराजांना सारी हकीगत मीं सविस्तरपणं सांगितलीच आहे. संजीवनीचा आपण स्वीकार करावा. मला कांहीं विषाद वाटेल, ही शंका महाराजांनीं घेऊं नये.

शीलधवलः—महाराज असे स्तब्ध कां ? विषण्ण कां ? संजीवनी अन् बालार्क हें आत्मदान करायला स्वयंप्रेरणेनें तयार झालीं आहेत. त्याबद्दल महाराजांनीं आतां कसल्याच कुशंका घेऊं नयेत. माझी ही गुणवती बाला आपल्या प्रेमावर तिलांजलि देऊन आपली जन्मभर विलासवासी व्हायला सिद्ध झाली आहे, ती मंडलाकरतां; बालार्कराय थोर अंतःकरणानें हा घोर आत्मत्याग करायला सिद्ध झाले आहेत ते मंडलाकरतां; अन् मासाहेवहि या त्यागाला तयार झाल्या आहेत त्या मंडलाकरतां ! महाराज, वारुणीसारख्या केवळ अलौकिक अशा रूपसुंदर बालेचा त्याग करून संजीवनीसारख्या सामान्य मुलीचा स्वीकार करायला आपण तयार झालां आहां तेहि मंडलाकरतां ! स्वदेशाच्या-स्वराष्ट्राच्या मंगलाचें भव्य दिव्य चित्र अंतःकरणपटावर उज्ज्वल रंगांनीं खुलून निघालें असतां, कोणता अधम माणूस त्या स्वर्गीय आनंदाकरतां सर्वस्वाचा त्याग करायला तयार होणार नाही ? महाराज, जन्मभूमीप्रीत्यर्थ केलेल्या दिव्य त्यागाच्या गुणागुणांचें संकीर्तन कर-

व्यासाठीं मी इथें आलों नाहीं. विपरीत भावना जागृत करून वागबलानें आपल्या हृदयाची वंचना करण्याचा माझा हेतु नाहीं. कंलेल्या प्रतिज्ञेचा महाराजांनीं पुनरुच्चार करावा, ह्मणजे बालार्क संजीवनीला आपल्या चरणांवर अर्पण करतील. अजूनपर्यंत संजीवनी स्तब्ध आहे, ह्मणून तिच्या स्तब्धतेचा महाराजांनीं मलताच अर्थ घेतला वाटतें? संजीवनि, तुझ्या मूकवृत्तीचा विपरीत अर्थ होत आहे.

संजीवनी:—महाराज, आतांपर्यंत मी स्तब्ध राहिलें तीं दुःखानं नव्हे. आपल्या चरणांवर देहार्पण करतांना मला काढीमात्रहि दुःख होत नाहीं. महाराजांना कोठल्याहि तऱ्हेनं बद्ध न करतां मी त्यांच्याशीं आर्य पतिव्रतेच्या धर्मानं वागेन—महाराजांच्या चरणांवर मी माझें तनुनोधन अर्पण करीन—

शीलधवल:—महाराजांच्या सर्व शंकांचें निरसन आतां पूर्णपणें झालें असलें पाहिजे. कांहीं शंका असल्यास—

शेखर:—शंका नाहीं, अमात्य, या अधमाधमाला कसली शंका नाहीं ! (पायां पडून) बाबासाहेब, आपणाला परमेश्वरस्वरूप समजून आपल्या या देवचरणांवर मी आपलें मस्तक ठेवीत आहे. माझ्यानें आतां अधिक बोलवत नाहीं. माझीं पापें इतकीं घोर आहेत कीं, त्यांनीं प्रलयाचा अंधकारही पूर्ण झालून निघेल—

शीलधवल:—महाराज, काय हें ? मी आपणाला अधिक बोलूं देणार नाहीं. आपण मंडलाचे प्रभु आहांत. राष्ट्राचा प्रभु ईश्वरांम अस्तो—त्याच्या हातून कधीं कसलेंच पातक होणें शक्य नाहीं.

शेखर:—आपण देवहृदय, प्रत्यक्ष परमेश्वरस्वरूप आहां—दयाघन देवाच्या कृपांकटाक्षानें पातकांच्या राशी जळून जातात, मग माझ्या कां जाणार नाहीं ? महाराज, आपण मलाच काय, पण सर्व मंडलाला वडिलांच्या ठिकाणीं आहां. आपली ही शीलसुंदरी कन्या माझी धावटी बहीण आहे. संजीवनीच नव्हे, तर या देवीवांचून सर्व स्त्रिया मला भगिनीसमान आहेत. प्रिय भगिनि, माझ्या घोर पातकांची मी तुजपाशीं कोणत्या तोडानें क्षमा मागूं ?

संजीवनी:—प्रेमळ बहीण आपल्या बंधूवर कधीं तरी रागावते का ?

शेखर:—बालार्क, देवि, मी पातकी—घोर पातकी—

धारिणी:—महाराज, काय हें ? योग्य वेळीं आपणाला पश्चात्ताप होऊन आपण सावध झाल्यामुळं आपलीं सारीं पातकं पुण्यरूप झालीं. मंडलाचा घात टळला; हें आम्हा सर्वांचं केवढं सुदैव !

शेखरः—बाबासाहेब, ऐन वेळीं परमेश्वरानें मला सावध केल्यामुळें मंडलावरची केवढी अनर्थपरंपरा टळली, याची आपणाला कल्पनाही नसेल. बाबासाहेब, आपण डोळ्यांत तेल घालून केलेला बंदोबस्त व्यर्थ होऊन ही पहा मंडलाची राजलक्ष्मी माझ्या हातीं आली आहे—

शीलधवलः—काय ? म्हणतां तरी काय ? कोणत्या मात्रागमनी चांडाळाच्या कृतीनें ही राजलक्ष्मी—

शेखरः—ही राष्ट्रमंगल राजलक्ष्मी या नरकांतल्या कीटकाच्या हातीं पडली आहे. ही माझ्या हातीं कशी आली याचा इतिहास मोठा आहे. तो इतिहास—

[पुष्कर प्रवेश करतो.]

पुष्करः—हा पहा तो मूर्तिमंत इतिहास ! अमात्य शीलधवल, आपणावर परमेश्वराची थोर कृपा झणून माझीं सारीं कारस्थानें व्यर्थ ठरून मी व्यर्थमनोरथ झालों. बाबासाहेब, अखिल ब्रह्मांडाला सूत्रवलानें नाचविणारा परमेश्वर म्हणून कुणी आहे, अन् सर्व धर्मांत शेवटीं नीतीचा विजय होतो, अशी आज माझी खात्री पटली. त्या सूत्रधारानें अजब करणी करून, माझ्या पातकांचें शासन माझ्या हातानेंच मला घ्यायला लावलें ! बाबासाहेब, क्षोभामुळें मला अधिक बोलवत नाहीं. आपली कन्या माझ्या हेतूच्या आड येत आहे, असें पाहून मीं अधमपणानें तिला ठार करण्याचा निश्चय केला; परंतु जगन्मंगल परमेश्वरानें संजीवनीऐवजीं माझ्या वारुणीचाच माझ्या कठ्यारीला बळी दिला ! बाबासाहेब, आपल्या या देवकन्येच्या हृदयाचा थोरपणा कदाचित् आपणाला अजून पुरता कळला नसेल. माझ्या कठ्यारीनें जखमी केलेल्या माझ्या वारुणीला आपल्या या देवबालेनें अन् तिच्या प्रियकरानें प्राणसंजीवन दिलें. बाबासाहेब, अधर्म अन् अनीति या जगांत क्षणभर यशस्वी ठरलीं, तरी शेवटीं धर्म अन् नीति यांचाच जय होतो, हें महत्त्व आज मला पूर्णपणें पटलें. बाबासाहेब, आपला, आपल्या राष्ट्रचा मी शतशः अपराधी आहे—आपल्या एकुलत्या एका तेजस्वी पुत्राचा वध केवळ मजमुळेंच झाला—त्याबद्दल आपण द्याल ती शिक्षा भोगायला मी तयार आहे. आपण उदारहृदय आहांत. आपणाला माझी नम्र याचना एवढीच आहे कीं, माझ्या निरपराध कन्येला—वारुणीला नंदावर्तीला जाऊं द्या. यापुढें केवळ नंदाच्या हितासाठीं सारें जीवित खर्ची घालण्याचा तिचा निश्चय झालेला आहे, तेव्हां—

शीलधवलः—पुष्करराज, राष्ट्राभिमानाचा अतिरेक नियंत्रणाला योग्य

असला, तरी दंडनीय ठरविण्याइतका हा शीलधवल अनुदार नाही. राजकारणांतही नीतीची आवश्यकता आपणाला पटली, हें आम्हा सर्वांचेंच थोर भाग्य होय. आपण आपल्या देवचरित कन्येसह खुशाल आपल्या देशीं निघून जातिची थोर योग्यता मला कळून आली, तशी साऱ्या जगाला थोडं या अन्तिच्या पुण्यचरितानें नंदावर्ताची अधिकाधिक उन्नति होऊं या. चंद्रमंडल इतर राष्ट्रंकडे केव्हांच कुत्सित अन् कोत्या दृष्टीनें पहाणार नाही. चंद्रमंडल अन् नंदावर्त हीं राष्ट्रें परस्परंकडे निर्मत्सर बंधुभावानें राहोत, एवढीच माझी इच्छा आहे.

पुष्करः—आपल्यासारखे स्वार्थशून्य महात्मे चंद्रमंडलाला लाभले. ह्मणूनच मंडलाची आर्यावर्तात एवढी महती आहे. अशा महात्म्यांच्या परंपरेनेंच राष्ट्रें उदयाला येतात अन् त्यांच्या घोर आत्मत्यागी तपःसामर्थ्यानेंच तीं उन्नति. शिखरावर स्थिरावतात !

शीलधवलः—महाराज, राजलक्ष्मीच्या या प्रकरणाची सारी चौकशी अजून व्हायची आहे. त्या वेळीं अपराध्यांच्या अपराधांप्रमाणें त्यांना योग्य शिक्षा होतीलच. राजलक्ष्मीच्या या इतिहासामुळे राष्ट्रधर्माची जाणीव इथें जमलेल्या सर्वांना झालीच आहे. त्याप्रमाणेंच त्याच्या श्रवणानें सर्वांच्या हृदयांत खऱ्या राष्ट्रधर्माची चिरस्थापना होऊन तो दिवसेंदिवस अधिकाधिक विकसित होवो, अशी त्या राष्ट्रपित्या परमेश्वराजवळ आपण सर्व नम्र याचना करूं या.

पुष्करः—तथास्तु.

ईशप्रार्थना.

(राग—केतारगौळ; ताल—एकताल.)

त्यागा भारततनुजां मतिसि वितरि शंकरा ।। वितता
क्षितिजा । तन्नयनां दाविं रुचिरा । संकोचा हरुनि
निजपरा ॥ ध्रुव ॥ भारतमंगलकरणीं काललध न जो
गेला । निरर्थीवें युगशत तो भासो विकट अति जनां ।
राष्ट्रधर्म असुचि गमो प्रजा-चृपां उभयांना । नाशिं
सकल सबल मोहपापभारा ॥ १ ॥